ТРИДЦЯТИРІЧНА ЖІНКА{1}

Роман

Присвячується Луї Буланже, художникові

І. Перші помилки

На початку квітня 1813 року, в неділю, випав ранок, що обіцяв один з тих чудових днів, коли вперше після зимової негоди парижани бачать суху бруківку й безхмарне небо. Близько полудня розкішний кабріолет, запряжений парою баских коней, звернув з вулиці Кастільйоне на вулицю Ріволі й прилаштувався до вервечки екіпажів, що стояли біля ґратчастої загорожі, недавно спорудженої посеред площі Фельянів. Правив цим легким кабріолетом уже не молодий чоловік. Обличчя в нього було заклопотане й хворобливе, сивина у волоссі, крізь яке просвічувало жовте тім'я, передчасно старила його. Він кинув віжки верховому лакею, що супроводжував екіпаж і вийшов, щоб допомогти спуститися юній дівчині — її миловидне личко відразу привабило увагу гультяїв, які походжали по площі. Ступивши на край коляски, молода особа обхопила руками шию свого супутника, а він узяв її за стан і поставив на тротуар так обережно, що анітрохи не зім'яв оздоб на її зеленій репсовій сукні. Навіть закоханий не виявив би такої турботливості. Незнайомець був, очевидно, батьком дівчини; не подякувавши, вона невимушено взяла його під руку і поривчасто потягла в сад. Старий перехопив захоплені погляди, якими кілька молодиків вшанували його дочку, і смуток, що затьмарював його обличчя, на мить розвіявся. Він усміхнувся, хоча давно уже досяг віку, коли чоловіки мусять задовольнятися оманливими радощами, які дає потішене марнолюбство.

— Всі думають, ти моя дружина, — сказав він на вухо своїй юній супутниці, випроставшись і ступаючи так повільно, що дівчина впала в розпач.

Мабуть, він дуже пишався красою своєї дочки, і його, либонь, більше, аніж її, тішили погляди чоловіків, які відверто милувалися її ніжками в червонясто-коричневих прюнелевих черевичках, тендітним станом, який облягала сукня з шемізеткою, і свіжою шийкою, що виступала з вишитого комірця. Коли дівчина йшла, шлярки її сукні злітали вгору, відкриваючи округлу, мовби виточену литку в ажурній шовковій панчосі. Й не один франт випередив цю пару, щоб помилуватися дівчиною або ще раз глянути на юне личко, обрамлене розмаяними темними кучерями; воно здавалося ще білішим, ще рум'янішим у відблисках рожевого атласу, яким був підшитий її елегантний капелюшок, а почасти й від тієї пристрасної нетерплячки, яка відбивалася в кожній рисочці цього привабливого створіння. Лагідне лукавство світилося в прегарних чорних очах із мигдалевидним розрізом та красиво вигнутими бровами, очах, які були затінені довгими віями і блищали вологим блиском. Здавалося, життя і юність виставили на показ усі свої скарби на цьому пустотливому личку і в цьому стані, такому граційному, незважаючи на пояс, за тодішньою модою пов'язаний під самими грудьми. Не звертаючи уваги на палкі погляди чоловіків, дівчина з якимсь неспокоєм дивилася на палац Тюїльрі — саме туди й вабило її так невтримно. Була за чверть дванадцята. Незважаючи на досить ранню годину, чимало жінок, що хотіли покрасуватися своїми уборами, вже поверталися від палацу, раз у раз озираючись із невдоволеним виглядом, так ніби дорікали собі, що прийшли надто пізно, і їм не вдасться навтішатися видовищем, яке вони так прагнули побачити. Прекрасна незнайомка підхопила на льоту кілька розчарованих фраз, що їх із досадою кинули вичепурені дами, і вони чомусь дуже схвилювали її. Старий більше з цікавістю, ніж з насмішкою, стежив за тим, як вираз нетерпіння на чарівному личку його супутниці змінюється виразом остраху; він спостерігав за нею, може, аж надто пильно, і в цьому відчувалася прихована батьківська стурбованість.

То була тринадцята неділя 1813 року. Через день Наполеон збирався вирушити у фатальний похід{2}, під час якого йому судилося втратити спочатку Бесьєра{3}, потім — Дюрока{4}, виграти пам'ятні битви під Люценом, під Бауценом, пережити зраду Австрії, Саксонії, Баварії, Бернадота і взяти участь у жахливій битві біля Лейпціга{5}, в якій доля

була до нього не такою поблажливою. Блискучий парад під командуванням імператора мав стати останнім із парадів, що так довго викликали захват не лише в парижан, а й у чужоземців. Стара гвардія востаннє готувалася виконати маневри, що їх краса і бездоганність іноді вражала навіть самого велета, який тими днями готувався до поєдинку з Європою. Вичепурену й цікаву публіку привабило в Тюїльрі почуття не радості, а скоріше смутку. Кожен ніби вгадував майбутнє і, може, навіть передчував, що не раз його уява відтворить у пам'яті цю картину, коли героїчні часи Франції наберуть майже легендарного відтінку — як це й сталося нині.

— Ходімо скоріше, тату! — казала дівчина грайливо-сердитим голосом, тягнучи за собою батька. — Я чую, як б'ють у барабани.

— Це війська входять у Тюїльрі, — відповів він.

— Або вже пройшли церемоніальним маршем! Он бачите — всі повертаються, — мовила вона тоном ображеної дитини.

Старий поблажливо всміхнувся.

— Парад почнеться о пів на першу, і ніяк не раніше, — сказав він, ледве встигаючи за невгамовною дочкою.

Побачивши, як дівчина махає правою рукою, ви сказали б, що вона допомагає собі бігти. Її долонька, затягнута в рукавичку, нетерпляче бгала носовичок і скидалася на весло, що розтинає хвилі. Старий вряди-годи усміхався, але іноді його змарніле обличчя прибирало стурбованого і похмурого виразу. З любові до цього чарівного створіння він жив не тільки нинішньою радістю, а й тривожними думками про майбутнє. Здавалося, він казав собі: "Сьогодні вона щаслива, але чи буде вона щасливою завжди?" Старі часто схильні переносити свої прикрощі в майбутнє людей молодих.

Коли батько й дочка увійшли під перистиль павільйону, крізь який проходять із Тюїльрійського саду на площу Каруселі, і на якому тепер майорів триколірний прапор, їх зупинив суворий окрик вартових:

— Прохід закрито!

Дівчина зіп'ялася навшпиньки, і їй пощастило мигцем побачити гурт ошатно вбраних жінок, що розташувалися обабіч старовинної мармурової аркади, звідки мав з'явитися імператор.

— От, бачиш, тату, ми запізнилися!

Засмучене личко дівчини не залишало сумнівів у тому, що їй далеко не байдуже, подивиться вона цей парад чи ні.

— Ну що ж, вернімося, Жюлі. Адже ти не любиш товкотнечі.

— Залишмося, тату. Звідси я хоч краєм ока подивлюся на імператора, а то як він загине в поході, я так ніколи його й не побачу.

Старий здригнувся, почувши ці сповнені егоїзму слова, сказані, проте, із слізьми в голосі. Він подивився на неї, і йому здалося, що під її опущеними віями справді блищать сльозинки, викликані не досадою, а тим першим смутком, таємницю якого не так важко розгадати старому батькові. Аж раптом Жюлі зашарілась, із грудей у неї вихопився вигук, змісту якого не збагнули ні вартові, ні батько. Якийсь офіцер, що біг до парадних сходів палацу, почувши цей вигук, жваво обернувся, підійшов до садової огорожі, впізнав дівчину, на мить затулену великими хутряними шапками гренадерів, і тут-таки скасував для неї та її батька наказ, що забороняв прохід — наказ, який він сам і віддав. Потім, не звертаючи уваги на ремствування елегантно вбраного натовпу, що юрмився за брамою, він ніжно пригорнув до себе дівчину, яка була сама не своя від радості.

— Тепер я розумію, чому вона так сердилася й поспішала — виявляється, ти тут сьогодні за головного, — сказав старий напівсерйозно, напівжартома.

— Якщо ви хочете зручно розташуватися, пане, — відповів молодий офіцер, — то не гаймо часу на розмови. Імператор чекати не любить, а маршал доручив мені доповісти його величності, що війська готові до параду.

Так говорячи, він з дружньою невимушеністю взяв Жюлі під руку і швидко повів на площу Каруселі. Дівчина з подивом побачила, що густий натовп запруджував ввесь невеличкий простір, між сірими стінами палацу і ланцюгами, які були натягнуті між тумбами, утворюючи посеред двору Тюїльрі величезні посипані піском квадрати. Кордону вартових, поставленому охороняти прохід для імператора та його штабу, було нелегко витримати натиск нетерплячої юрби, що гуділа, наче бджолиний рій.

— Це буде чудове видовище, правда? — спитала Жюлі, всміхаючись.

— Стережіться! — вигукнув офіцер і, схопивши дівчину за стан, легко підняв її й швидко переніс до колони.

Якби офіцер не виявив такої спритності, його цікаву родичку збив би з ніг, подавшись назад, білий кінь під сідлом із зеленого, затканого золотом оксамиту; його тримав за вуздечку особистий мамелюк Наполеона, стоячи майже під аркою за десять кроків позаду коней, осідланих для генералів з почту імператора. Молодий офіцер знайшов місце для батька й дочки біля першої тумби праворуч, навпроти натовпу, й кивком голови доручив їх двом старим гренадерам, між якими вони опинились. Коли офіцер рушив до палацу, зляканий вираз, що з'явився на його обличчі, коли кінь став дибки, змінився виразом радості й щастя: Жюлі зуміла нишком потиснути йому руку, чи то дякуючи за послугу, яку він щойно зробив їй, чи то щоб сказати: "Нарешті я вас побачила!" Вона

ледь нахилила голову у відповідь на шанобливий уклін офіцера, і той побіг до палацу. Старий, мабуть, умисне залишив молодих людей наодинці й стояв, глибоко замисливши, трохи позаду дочки. Проте він потай спостерігав за нею, хоч і намагався не бентежити її, вдаючи, ніби цілком захопився чудовим видовищем, яким була тієї миті площа Каруселі. Коли Жюлі подивилась на батька сором'язливим поглядом учениці, що боїться вчителя, старий відповів поблажливою й веселою усмішкою. Але він не зводив з офіцера проникливого погляду, аж поки той зник за аркадою — від нього не сховалася жодна дрібничка з короткої сцени, що відбулася між молодими людьми.

— Як гарно! — тихо промовила Жюлі, потиснувши батькову руку.

Справді, площа Каруселі являла собою грандіозну й мальовничу картину, і такий самий вигук вихопився з грудей у тисяч глядачів, чиї обличчя сяяли від захвату. Не менш густа шеренга людей, ніж та, в якій стояли старий і дівчина, тиснулась і на вузькій смузі бруківки, попід ґратчастою огорожею, що відокремлювала палац від площі Каруселі{6}. Розцвічений яскравими жіночими вбраннями, натовп здавався барвистою облямівкою по краях величезного чотирикутника, окресленого будівлями палацу та недавно спорудженою огорожею. Полки старої гвардії, готові до параду, заповнювали цей широкий простір, вишикувані навпроти палацу широкими синіми смугами в десять шеренг. По той бік огорожі, на площі Каруселі, вишикувалися кілька піхотних і кавалерійських полків, які мали пройти церемоніальним маршем під Тріумфальною аркою, спорудженою посередині огорожі; на верхівці арки в ту пору красувалися чудові коні, вивезені з Венеції. Полкові оркестри, розташовані біля Луврської галереї, заховалися за підрозділами польських уланів. Чимала частина посипаного піском чотирикутника була порожня; вона призначалася для пересування мовчазних полків — їхні шеренги, вишикувані за всіма правилами військового мистецтва, віддзеркалювали сонячне проміння зблисками десяти тисяч трикутних багнетів. Султани на солдатських шоломах розгойдувались на вітрі, схиляючись, наче ліс під натиском бурі. Безмовні і яскраві шеренги старих воїнів імператорської гвардії вражали безліччю найрозмаїтіших кольорів, бо

різними були в них мундири, лямівки, аксельбанти і зброя. Ця велична картина, що зображувала в мініатюрі поле битви перед боєм, була мальовничо обрамлена в усіх своїх деталях, в усьому своєму дивовижному розмаїтті високими, величезними будівлями, і здавалося, що солдати та офіцери наслідують їхню непорушність. Глядач мимоволі порівнював стіни з живих людей, із стінами, які були споруджені з каменю. Весняне сонце щедро лило своє світло і на стіни, зведені недавно, і на стіни, що простояли століття, воно яскраво осявало незліченні смугляві обличчя, які мовчки розповідали про небезпеки пережиті і про стійке очікування небезпек майбутніх. Одні лише командири полків ходили туди-сюди перед шеренгами своїх мужніх воїнів. А за військовими підрозділами, що вилискували сріблом, блакиттю, пурпуром і золотом, цікаві могли помітити триколірні прапорці на списах шістьох невтомних польських кавалеристів, які неначе сторожові пси, коли ті відганяють отару від засіяного поля, без передиху гасали між військами та юрмою цікавих, не дозволяючи глядачам виходити за межі вузької смуги, відведеної для публіки понад ґратчастою огорожею. Якби не ці вершники, ви, певне, подумали б, що опинились у володіннях сплячої красуні. Весняний вітер ворушив довгий ворс на хутряних шапках гренадерів, і це підкреслювало нерухомість солдатів, а глухе гудіння натовпу надавало їхній мовчанці ще більшої урочистості. Лише іноді десь у оркестрі теленькав дзвіночок або гудів неумисне зачеплений барабан, і ці звуки, відбившись луною в імператорському палаці, скидалися на далекі перекоти грому, які провіщали грозу. Найщиріший захват відчувався в очікуванні натовпу. Франція готувалася до прощання з Наполеоном напередодні кампанії, небезпеку якої передчував кожний. Цього разу йшлося про долю самої Французької імперії, про те, бути їй чи не бути. Ця думка, здавалося, хвилювала і цивільних, і військових, що мовчки тиснулися на обгородженому клаптику землі, над яким майорів наполеонівський орел і витав геній Наполеона. Ці солдати — надія Франції, остання крапля її крові — викликали тривожну цікавість глядачів. У своїй більшості городяни і воїни прощалися — можливо, навіки. Але всі серця, навіть настроєні вороже до імператора, зверталися до неба з палкими молитвами, благаючи про славу батьківщини. Навіть люди, змучені боротьбою, що розпочалася між Європою й Францією,

забули про свою ненависть, пройшовши під Тріумфальною аркою, розуміючи, що в грізну годину Наполеон втілюватиме Францію. Дзиґарі палацу пробили півгодини. Гудіння в натовпі зразу стихло, і запала така глибока тиша, що було б чути і лепет дитини. Старий та його дочка, забувши про все, крім того, що відкривалося їхньому зору, почули тоді клацання острог і брязкіт шабель, що гулко відлунювали під перистилем палацу.

І ось з'явився досить повний невисокий чоловік у зеленому мундирі, в білих панталонах і в ботфортах, у своєму незмінному трикутному капелюсі, не менш уславленому, ніж він сам. На грудях у нього майоріла широка червона стрічка ордена Почесного легіону, на боку висіла маленька шпага. Імператора помітили водночас у всіх кінцях площі. І зразу барабани загуркотіли похідний марш, обидва оркестри гримнули одну мелодію, і войовничий ритм підхопили всі інструменти, від найніжнішої флейти до величезного барабана. На цей могутній заклик серця затрепетали, знамена схилилися, солдати взяли на караул, одностайним і точним рухом підкинувши рушниці в усіх рядах, від першого до останнього. Від шеренги до шеренги, мов луна, прокотилися слова команди. Крики "Слава імператору!" знялися над ошалілою від захвату юрбою. Аж ось усе здригнулося, заколихалося, зрушило з місця. Наполеон вихопився на коня. Цей рух вдихнув життя в мовчазні шеренги військ і в занімілий натовп, надав звучання музичним інструментам, підніс у єдиному пориві знамена, схвилював усі лиця. Стіни високих галерей старовинного палацу теж, здавалося, вигукували: "Слава імператору!" В цьому було щось надприродне, якесь наслання, вияв божественної могутності або, точніше, скороминулий образ цього скороминущого царювання. Людина, що пробудила таку палку любов до себе, захват, відданість, клятви, людина, задля якої сонце розігнало хмари в небі, ця людина їхала тепер верхи на коні, на три кроки попереду невеликого почту в гаптованих золотом мундирах з обергофмаршалом по ліву руч і черговим маршалом — по праву. Жодний м'яз не здригнувся на обличчі цієї людини, що схвилювала стільки душ.

Ну, звичайно, Господи Боже, звичайно! Біля Ваграма{7} під кулями, під Москвою між трупами, він скрізь однаково спокійний.

Таку відповідь дав на численні розпитування гренадер, що стояв біля дівчини. Жюлі на якусь мить уся поринула у споглядання імператора, чий спокій свідчив про цілковиту впевненість у власній могутності. Наполеон помітив мадмуазель де Шатійоне і, нахилившись, щось сказав коротко Дюрокові, викликавши на губах обергофмаршала усмішку. Маневри почалися. Якщо досі увага Жюлі роздвоювалася між незворушною постаттю Наполеона і синіми, зеленими та червоними рядами військ, то тепер вона майже не зводила очей з молодого офіцера, який то мчав на своєму коні між шеренгами старих солдатів, що рухалися швидко й точно, то у невтримному пориві наче летів до тієї групи, на чолі якої їхав незрівнянний у своїй простоті Наполеон. Під офіцером був чудовий вороний кінь, а красивий небесно-голубий мундир — мундир ординарців імператора — чітко вирізнявся на тлі строкатого натовпу. Його золоті позументи яскраво блищали на сонці, султан високого і вузького ківера сяяв та мерехтів, і глядачі, певно, порівнювали того вершника з чарівним вогником, з невидимим духом, що дістав від імператора наказ оживляти, приводити в рух батальйони, які яскріли зброєю, коли по одному знаку очей полководця вони то ламали стрій, то знову сходилися, то кружляли, мов хвилі у морській водоверті, то прокочувалися перед ним, наче високі стрімкі вали, що їх котить на берег розбурханий океан.

Коли маневри закінчились, офіцер чвалом поскакав до імператора й зупинився перед ним, чекаючи наказів. Тепер він був кроків за двадцять від Жюлі, навпроти Наполеона та імператорського почту, і його поза дуже нагадувала ту, яку Жерар{8} надав генералові Раппу на своїй картині "Битва під Аустерліцем". Протягом цих хвилин дівчина могла милуватися своїм обранцем у всьому його військовому блиску. Полковник Віктор д'Еглемон мав не більше тридцяти років, він був високий, стрункий, добре збудований, що особливо впадало у вічі, коли він дужою рукою правував конем, чия гарна гнучка спина, здавалося, прогиналась під ним. Його мужнє смагляве лице приваблювало тим непоясненним чаром, якого надає молодим обличчям досконала правильність рис. У

нього був широкий і високий лоб. Вогнисті очі, затінені густими бровами й довгими віями скидалися на два світлі овали, окреслені чорними лініями. Його орлиний ніс вражав витонченою красою. Над яскраво-червоними губами чорніли неодмінні вуса. Смаглявий рум'янець, що пашів на повних щоках, свідчив про неабияку силу. Його обличчя було позначене печаттю відваги й належало до того типу, який нині шукають художники, коли хочуть намалювати одного з героїв імператорської Франції. Змилений кінь нетерпляче тряс гривою і махав довгим густим хвостом, але стояв на місці як укопаний, розставивши передні ноги; його відданість хазяїнові була живим утіленням тієї відданості, яку сам полковник д'Еглемон почував до імператора. Бачачи, що її коханий тільки й думає, як би перехопити Наполеонів погляд, Жюлі на мить відчула напад ревнощів, згадавши, що на неї він досі не подивився й разу. Ось повелитель щось сказав йому, і Віктор, приостроживши коня, уже мчить галопом; але коня полохає тінь, відкинута тумбою на пісок, він злякано задкує і так несподівано стає дибки, що вершник, здається, не зможе утриматися в сідлі. Жюлі скрикує, блідне; усі на неї озираються з цікавістю; але вона нікого не бачить, її погляд прикутий до розпаленого коня, якого верхівець приборкує на всьому скаку, поспішаючи передати наказ імператора. Це приголомшливе видовище так вразило Жюлі, що вона несвідомо вчепилась в руку батька і несамохіть відкривала йому свої почуття, то стискаючи, то розтискаючи пальці. В ту мить, коли кінь мало не скинув Віктора, Жюлі так розпачливо притиснулася до батька, ніби їй самій загрожувало падіння. З похмурою і сумною тривогою вдивлявся старий батько у щасливе обличчя доньки, і в кожній його зморшці зачаїлася жалість, батьківські ревнощі і навіть каяття. Коли ж незвичайний блиск у очах Жюлі, її мимовільний зойк і судомні порухи пальців остаточно розкрили таємницю її кохання, батько, мабуть, аж надто виразно уявив собі невеселе майбутнє своєї дитини, бо на його обличчі промайнув вираз розпачу. А душа Жюлі в ту мить начебто злилася з душею офіцера. Потім старий побачив, як, проминаючи їх, д'Еглемон обмінявся з Жюлі промовистим поглядом, побачив, що очі в неї вологі, а обличчя пашіє незвичайно яскравим рум'янцем, і, мабуть, йому спала думка ще тривожніша, ніж ті, які досі його непокоїли, бо на його

страдницькому обличчі промайнув вираз справжнього горя. Він несподівано повів дочку в Тюїльрійський сад.

— Але ж на площі Каруселі, тату, ще стоять війська, — сказала йому Жюлі. — Маневри не закінчились.

— Ні, дитино, всі війська уже пройшли.

— Я думаю, ви помиляєтеся, тату. Пан д'Еглемон помчав туди з наказом, щоб вони рушали.

— Мені погано, дочко, і я не хочу тут залишатися.

Жюлі важко було не повірити батькові, коли вона глянула на його обличчя; старий був глибоко пригнічений своїми тривогами.

— У вас щось болить? — спитала Жюлі байдужим голосом — так вона була заклопотана своїми думками.

— Кожен зайвий прожитий день — для мене ласка господня, — відповів старий.

— Ну от, ви знову нагоните на мене смуток своїми розмовами про смерть. Мені було так весело. Та проженіть ви геть свої кляті чорні думки!

— О, розпещене дитя! — вигукнув батько, зітхаючи. — Навіть найдобріші серця бувають іноді жорстокими. Отже, дарма ми присвячуємо вам своє життя, думаємо тільки про вас, дбаємо про ваш добробут, жертвуємо своїми вподобаннями заради ваших примх, обожнюємо вас, ладні вам віддати навіть свою кров? Гай-гай! Усе це ви безтурботно приймаєте. Треба бути всемогутнім, як Господь Бог, щоб заслужити вашу усмішку і вашу поблажливу любов. А потім з'являється чужий! Коханий чоловік викрадає у нас ваше серце.

Жюлі здивовано поглянула на батька. Він ішов повільно, іноді дивлячись на неї згаслими очима.

— Ви навіть ховаєтеся від нас, — провадив він, — а може, й від самих себе.

— Що ви хочете сказати, тату?

— Мені здається, Жюлі, ти від мене криєшся. Ти закохалася, — жваво додав він, побачивши, як зашарілася дочка. — А я ж сподівався, що ти збережеш вірність старому батькові до самої його смерті, що ти житимеш зі мною, задоволена і щаслива, що я милуватимуся тобою, тією Жюлі, якою ти була зовсім недавно. Не знаючи, яка доля тебе чекає, я ще міг вірити у твоє щасливе майбутнє, але не судилося мені забрати з собою в могилу надію на твоє щастя, бо ти любиш у д'Еглемоні не кузена, а полковника. Сьогодні я переконався в цьому.

— А чому б мені його не любити, тату? — вигукнула Жюлі з виразом найжвавішої цікавості.

— О дочко, ти не зрозумієш мене! — відповів батько, зітхаючи.

— Все одно скажіть! — мовила вона тоном вередливої дівчинки.

— Ну, гаразд, моя дитино, вислухай мене. Молоді дівчата часто створюють у своїй уяві шляхетні, чудові образи, вони мріють про ідеальних людей і плекають химерні думки про чоловіків, про почуття, про світ. Потім вони наївно наділяють свого обранця тими високими чеснотами, про які мріяли, і довіряються йому; вони люблять у ньому витвір своєї уяви, а згодом, коли вже пізно відвести від себе лихо, оманливе створіння, яке вони піднесли на п'єдестал своїх мрій, їхній перший кумир перетворюється на бридкого привида. Жюлі, я волів би, щоб ти закохалася в якого-небудь старого діда, ніж у полковника д'Еглемона. О, якби ти могла передбачити, що з тобою станеться через

десять років, ти віддала б належне моєму життєвому досвіду. Я знаю Віктора: він веселий, але не дотепний, веселий на казармений лад, він марнотрат і нездара. Це один із тих чоловіків, яких небо створило для того, щоб вони чотири рази на день приймали і перетравлювали їжу, спали, кохали першу-ліпшу дівку і воювали. Він не розуміє життя. За велінням серця — а серце в нього добре — він здатний віддати свого гаманця біднякові, приятелю. Але він безтурботний, і нема у нього тієї делікатності почуття, яка перетворює нас на рабів жіночого щастя. Але він неук, егоїст... Існує багато "але"...

— А проте, тату, потрібен і розум, і талант, щоб стати полковником...

— Моя люба дитино, Віктор усе своє життя проживе в полковниках. — Батько помовчав, а тоді з глибоким почуттям у голосі промовив: — Я ще не зустрічав чоловіка, який видався б мені гідним тебе. — Він знову замовк на хвильку, потім заговорив далі: — Моя бідолашна Жюлі, ти ще надто юна, надто слабохарактерна, надто лагідна, ти не знесеш усіх прикрощів і розчарувань шлюбу. Батьки розпестили д'Еглемона, так само як ми з матір'ю розпестили тебе. Нема жодних підстав сподіватися, що ви зрозумієте одне одного, бо в кожного з вас свої примхи, а примхи — невблаганні тирани. Ти станеш або жертвою, або деспотом. І та, і та можливість нівечить жінці життя. Але ти лагідна й скромна, ти підкоришся перша. І нарешті, — сказав він схвильованим голосом, — ти наділена витонченістю почуттів, яку буде знехтувано, і тоді... — Він затнувся, сльози не дали йому договорити. — Віктор, — провадив він, помовчавши, — поранить невинність твоєї юної душі. Я знаю військових, моя люба Жюлі: я жив серед них. Дуже рідко буває, щоб серце таких людей перемогло звички, породжені або небезпеками, що на них чатують, або випадковостями похідного життя.

— То ви, тату, — відповіла Жюлі напівсерйозно, напівжартома, — схильні зовсім не брати до уваги мої почуття і видати мене заміж заради свого щастя, а не мого?

— Заради мого щастя? — перепитав старий, аж здригнувшись від подиву. — Та чи мені думати про щастя, дочко? Адже зовсім скоро ти вже не почуєш мого дружнього бурчання. Я завжди помічав, що діти пояснюють міркуваннями особистої вигоди всі жертви, які їм приносять батьки. Що ж, виходь за Віктора, Жюлі. Дуже скоро ти гірко розчаруєшся, збагнувши всю його нікчемність, непутящість, егоїзм, грубість; він образить тебе своїм брутальним уявленням про кохання і принесе тобі багато горя. Тоді ти згадаєш, як під цими деревами пророчий голос старого батька марно звертався до твоєї розважливості.

Старий замовк, помітивши, що дочка заперечливо хитає головою. Вони рушили до ґратчастої огорожі, де стояв їхній екіпаж. Поки вони мовчки йшли, дівчина нишком позирала на батька, і з її обличчя поступово сходив набурмосений вираз. Старий ішов, похнюпившись, і глибокий смуток, що відбивався на його чолі, справив на Жюлі сильне враження.

— Обіцяю вам, тату, — сказала вона голосом, у якому прозвучали напрочуд лагідні нотки, — не згадувати про Віктора, поки ви не здолаєте своє упередження проти нього.

Старий здивовано поглянув на дочку. Дві сльозинки скотилися по його зморшкуватих щоках. Він не міг поцілувати Жюлі на очах у натовпу, що тіснився навколо них, і тільки ніжно потис їй руку. Коли він сів у екіпаж, тривожні думи, що борознили його чоло глибокими зморшками, майже розвіялись. Засмучене личко Жюлі не так його турбувало, як та невинна радість, таємну причину якої вона несамохіть виявила під час параду.

У перші дні березня 1814 року, трохи менше ніж через рік після описаного вище параду, по дорозі від Амбуаза до Тура мчала карета. Виїхавши з-під зеленого шатра горіхових дерев, які затінювали поштову станцію Фрільєр, вона взяла такий розгін, що миттю долетіла до мосту, перекинутого через Сізу в тому місці, де ця річка впадає в Луару, і там зупинилася. Виявилося, що порвалась посторонка: за наказом їздця

молодий візник надто швидко гнав четверик найбаскіших перепряжних коней станції. Завдяки цій випадковості двоє людей, що їхали в кареті, прокинулись і дістали нагоду помилуватися одним з найгарніших краєвидів, які можна бачити на принадних берегах Луари. Праворуч перед поглядом подорожнього — закрути Сізи, що звивається сріблястою змією по луках, які перша весняна травичка забарвила у смарагдовий колір. Ліворуч — велична, повноводна Луара. Віяв прохолодний вранішній вітерець, збриживши неозоре річкове плесо, що мерехтіло сонячними блискітками. То там, то там по гладіні вод протяглися ланцюжки зелених островів, схожих на смарагди в намисті. На протилежному березі до самого обрію розкинулися мальовничі рівнини Турені. Ту неозору далеч замикають тільки Шерські пагорби, вершини яких того ранку вимальовувалися мерехтливою ламаною лінією під прозорою голубінню неба. Коли дивишся в глиб краєвиду крізь ніжну зелень острівних лісів, Тур постає на видноколі, наче Венеція, — виринаючи з лона вод. Високо в небо здіймаються дзвіниці його стародавнього собору — в той час вони зливалися з химерно окресленими білими хмарками. З мосту, на якому зупинився екіпаж, видно пасмо скель, що тягнеться понад Луарою до самого Тура, і здається, що природа поставила їх тут умисне, щоб укріпити берег річки, чиї хвилі безперервно підточують камінь; це видовище завжди вражає подорожнього. Село Вувре притулилося серед зсувів і ущелин того скелястого пасма, яке біля мосту через Сізу утворює закрут. А далі, від Вувре до Тура, нерівні, небезпечні прискалки цього вивітреного гірського кряжу заселені виноградарями. Подекуди будинки, видовбані в скелі у три яруси, з'єднуються між собою карколомно крутими сходами, теж вирубаними у камені. Онде дівчина у червоній спідниці біжить просто по даху у свій садочок. Дим з печі підіймається між виноградними лозами й молодими пагінцями. Орендарі обробляють поля, розкидані по крутих схилах. Бабуся спокійно вмостилася з прядкою на уламку обваленої брили під квітучим деревом мигдалю і дивиться, як проходять під нею подорожні, підсміюючись із їхнього жаху. Тріщини в землі турбують її не більше, ніж перехняблена стіна її халупи, що загрожує ось-ось обвалитися — її підмурок підтримує лише вузлувате коріння плюща, що суцільним килимом обснував стіну. Під склепінням печер лунко гримлять

удари молотків — то працюють бондарі. Кожен клаптик землі тут оброблений і щедро родить, хоча в цих місцях природа скупо обдарувала людину землею. По всій течії Луари не знайдеш місця, де очам подорожнього відкривалася б така чудова панорама, як тут, у Турені. Три плани цього краєвиду, який ми описали лише мимохідь, хвилюють душу і навіки закарбовуються в пам'яті, а коли втішався ними поет, то потім вони часто поставатимуть у його уяві, окутані казково-романтичними чарами. У ту мить, коли на мосту через Сену зупинилася карета, з-за острівців на Луарі випливло кілька човнів з білими вітрилами, і це надало ще більшої краси чудовому краєвиду. Пахтіли верби, які росли понад річкою, і вологий вітерець розносив їхній терпкий аромат. Птахи виспівували на всі лади й голоси. Одноманітна пастухова пісенька навіювала тихий смуток, а крики човнярів звістували, що десь далеко кипить життя. Клапті туману примхливо повисли на гіллі дерев, розкиданих по долині, завертаючи всю картину, надаючи їй ні з чим не зрівнянного чару. То була Турень у всій своїй красі, то була весна у повному розквіті. Тим більше, що це була єдина область Франції, яка жила в ті часи спокійно, зовсім не думаючи про можливе вторгнення ворожих армій; і вони таки сюди й не вторглися.

Коли карета зупинилася, з віконця вистромилася голова в кашкеті, потім якийсь офіцер різким рухом відчинив дверці й вистрибнув на дорогу з очевидним наміром вилаяти візника. Але туренець так спритно й уміло лагодив порвану посторонку, що полковник — а це був граф д'Еглемон — зразу заспокоївся. Він підійшов до дверцят екіпажа, потягнувся, випростуючи закляклі руки, позіхнув, озирнувся навкруги і торкнув за плече молоду жінку, дбайливо закутану в хутряну шубу.

— Прокинься, Жюлі, — сказав він хрипким голосом. — Поглянь, який чудовий краєвид!

Жюлі визирнула з карети. На ній була кунича шапочка, а складки шуби зовсім її ховали, виднілося тільки обличчя. Жюлі д'Еглемон уже не була схожа на ту щасливу дівчинку, яка з бурхливою радістю поспішала на парад у Тюїльрі. На її щоках, ніжних, як і рік тому, вже не грав

рум'янець, що надавав її обличчю такого квітучого вигляду. Кілька чорних пасом, які розкрутилися від нічної вологи підкреслювали його матову блідість. Жвавість у її очах згасла, проте вони блищали якимсь дивним блиском, а під ними, на запалих щоках, лежали лілові тіні. Вона байдужим поглядом окинула Шерські пагорби, Луару з островами, Тур і скелясті урвища Вувре, потім, навіть не глянувши на дивовижно гарну долину Сізи, відкинулася вглиб карети і сказала голосом, який на відкритому повітрі пролунав ледь чутно:

— Справді, чудовий краєвид.

Отже, на своє лихо, вона вчинила по-своєму, знехтувавши мудрі пересторогі батька.

— Жюлі, тобі не хотілося б жити тут?

— Чи не однаково де жити, — байдуже відповіла вона.

— Тобі нездужається? — спитав полковник д'Еглемон.

— Та ні, — відповіла молода жінка з удаваною бадьорістю. Вона всміхнулася і, поглянувши на чоловіка, додала: — Просто спати хочеться.

Раптом почувся перестук кінських копит — хтось мчав галопом. Віктор д'Еглемон випустив руку дружини й подивився на дорогу, в той бік, де вона завертала. Як тільки полковник д'Еглемон відвернув погляд від Жюлі, вдавано веселий вираз зник з її блідого обличчя, наче із світла воно занурилося в тінь. Їй не хотілося дивитись на пейзаж, не хотілося знати, що то за вершник, чий кінь мчить таким шаленим чвалом, вона забилася в куток карети і бездумно, без ніяких почуттів, втупила погляд у коней. В неї був такий самий тупий вираз обличчя, як у бретонського селянина, коли той слухає проповідь свого кюре. А тим часом з тополевого гайка та кущів глоду з'явився молодик верхи на породистому коні.

— Це англієць, — сказав полковник.

— Правду кажете, ваше превосходительство, — мовив візник. — Він з тих самих хлопців, які хочуть зжерти Францію.

Незнайомець був одним з мандрівників, які жили на континенті, коли Наполеон звелів заарештувати всіх англійців; то була помста за порушення прав французів, якого припустився англійський уряд, коли перестав дотримуватися умов Ам'єнського договору{9}. Однак, за примхою імператора, не всі полонені залишилися в тих краях, де їх було затримано, чи там, де їм спочатку дозволили оселитися за власним вибором. Більшість англійців було переправлено з різних кінців імперії в Турень, бо перебування їх десь-інде нібито підривало інтереси континентальної політики. Молодий полонений, що того ранку намагався розвіяти свою нудьгу, був однією з жертв цієї бюрократичної сваволі. Два роки тому за розпорядженням міністерства зовнішніх взаємин, йому довелося попрощатися з м'яким кліматом Монпельє, куди він свого часу приїхав лікувати легені й де застав його розрив мирної угоди. Коли молодик упізнав у графові д'Еглемоні військового, він поквапно відвів погляд від карети, і, рвучко обернувшись, став дивитись на луки в долині Сізи.

— Ці англійці поводяться так нахабно, наче вся земна куля належить їм, — промурмотів полковник. — Але стривайте, скоро Сульт вас розколошматить.

Проїжджаючи повз карету, полонений заглянув у віконце. Хоч який миттєвий був його погляд, англієць устиг помітити вираз смутку на замисленому обличчі графині, що надавав йому незбагненного чару. Багатьох чоловіків глибоко зворушує страдницький вигляд жінки, їм здається, що смуток — запорука вірності в коханні. Жюлі сиділа, втупивши погляд у порожнє сидіння навпроти себе, і не звернула уваги ні на коня, ні на вершника. Візник швидко і вправно полагодив посторонку. Граф д'Еглемон сів у карету. Намагаючись надолужити згаяний час, візник пустив коней учвал по насипу, що тягнеться попід нависли

скелями, поміж яких достигає виноград Вувре, де тулиться стільки гарненьких будиночків, а вдалині мріють руїни знаменитого абатства Мармутьє, притулку Святого Мартіна.

— Чого йому від нас треба, тому хирлявому лордові? — вигукнув полковник, обернувшись і помітивши, що вершник, який скакав за каретою від самого мосту через Сізу, — той самий молодий англієць.

Їдучи стежкою понад насипом, незнайомець не порушував правил пристойності, отож полковник тільки кинув погрозливий погляд на англійця і відхилився на спинку сидіння. Та попри свою підсвідому неприязнь, він не міг не відзначити, що кінь гарний, а вершник дуже вправний. Молодик належав до породи тих британців, чиї обличчя такі гладенькі й білі, а на щоках грає такий ніжний рум'янець, що іноді думаєш: "А чи це не личко якої-небудь тендітної дівчини?" Він був білявий, стрункий і високий. Його костюм відзначався вишуканістю й охайністю, як то властиво чепурунам церемонної Англії. Червонів він, дивлячись на графиню, мабуть, не так від утіхи, як від сором'язливості. А Жюлі підвела погляд на чужоземця один тільки раз; та й до цього її майже примусив чоловік, який хотів, щоб вона помилувалася чистокровним конем. Очі Жюлі зустрілися тоді з очима боязкого англійця. Від тієї миті вершник уже скакав не поряд з каретою, а на кілька кроків позаду. Графиня ледь чи й подивилася на незнайомця. Вона не звернула уваги ні на чудового коня, ні на спритність вершника, хоча чоловік говорив їй про це, і тільки злегка повела бровою, ніби погоджуючись, а тоді відкинулася на спинку сидіння. Полковник знову задрімав, і подружжя доїхало до Тура, не сказавши одне одному жодного слова, і жодного разу чудові краєвиди, що змінювалися за вікном, не привернули уваги Жюлі. Коли чоловік заснув, пані д'Еглемон довго вдивлялася в нього — і не раз. Коли вона поглянула на нього востаннє, карету підкинуло, медальйон, що висів у молодої жінки на шиї на чорній жалобній стрічечці, упав їй на коліна, і перед Жюлі раптом постало обличчя її батька. З очей у неї ринули сльози, так довго стримувані. Вітер їх висушив, але англієць, мабуть, помітив на блідих щоках графині блискучі сліди від крапель вологи.

Імператор послав полковника д'Еглемона з наказом до маршала Сульта{10}, що мав захистити Францію від вторгнення англійців, які висадилися в Беарні. Полковник скористався з цього доручення, щоб вивезти дружину з Парижа, якому тоді загрожувала небезпека, і вони добиралися тепер у Тур, до старої родички Віктора. Незабаром карета уже в'їхала до міста, покотила по мосту, далі — по бруківці Головної вулиці й зупинилася біля старовинного особняка, в якому мешкала колишня маркіза де Лістомер-Ландон.

Маркіза де Лістомер-Ландон була однією з тих гарних, блідолицих, сивоголових бабусь, які всміхаються тонкою усмішкою, носять на голові чепці, схожі на кошики, або капелюшки доісторичної моди. Ці старі дами — сімдесятирічні портрети доби Людовіка XV — завжди ласкаві, немовби їхнє серце досі здатне кохати, вони не так благочестиві, як побожні, й не такі побожні, як удають; від них завжди пахне пудрою "марешаль", вони чудово розповідають, чудово вміють підтримати бесіду і спогади смішать їх дужче, ніж який-небудь жарт. Сучасність їм не до вподоби.

Коли стара покоївка повідомила маркізі (а їй скоро мали повернути титул) про візит небожа, якого вона не бачила від початку іспанської війни, та поквапно скинула окуляри, згорнула "Галерею стародавнього двору", свою улюблену книжку і з дивовижною для її віку моторністю вибігла на ґанок саме в ту мить, коли подружжя д'Еглемонів підіймалося сходами.

Тітка й племінниця обмінялися швидкими поглядами.

— Добридень, люба тітонько, — вигукнув полковник, поривчасто обіймаючи й цілуючи стару графиню. — Я привіз вам одну молоду особу, щоб ви опікувалися нею. Довіряю вам свій скарб. Моя Жюлі не ревнива і не кокетка; вона лагідна, як янгол… Сподіваюся, що й тут вона не зіпсується, — несподівано заявив він.

— Ох, ти ж гульвіса! — відповіла маркіза, кинувши на нього лукавий погляд.

Вона перша з люб'язною грацією поцілувала Жюлі, яка й тепер була замисленою; її обличчя більше виражало збентеження, ніж цікавість.

— Що ж, давайте знайомитися, любонько, — сказала маркіза. — Не лякайтеся мене, з молодими людьми я намагаюся не завжди бути старою каргою.

Перш ніж запросити гостей до вітальні, маркіза, за провінційним звичаєм, звеліла приготувати для них сніданок. Але граф зупинив потік тітчиного красномовства, сказавши поважним тоном, що часу в нього обмаль — він може затриматися лише поки перепрягають коней на станції. Отож усі троє поквапилися до вітальні, й полковник ледь устиг розповісти своїй тітці, а точніше двоюрідній бабусі, про політичні та воєнні події, що змусили його шукати надійного притулку для молодої дружини. Поки він розповідав, тітка поглядала то на племінника, який говорив безугаву, то на племінницю і вирішила, що причина її смутку та блідості — вимушена розлука. Маркіза мала такий вигляд, ніби казала собі: "Еге, та ці молодята закохані одне в одного!"

Аж ось на старому подвір'ї, де між плитами бруківки пробивалися кущики трави, почулося ляскання батога. Віктор ще раз поцілував маркізу і швидко вийшов з вітальні.

— Прощай, люба! — сказав він, обіймаючи дружину, яка провела його до карети.

— О, Вікторе, дозволь мені провести тебе ще трохи, — сказала вона ніжним голосом, — мені так не хочеться розлучатись!

— Та ти при своєму розумі?

— Ну, тоді прощай, — відповіла Жюлі. — Хай буде по-твоєму.

Карета від'їхала.

— То ви дуже любите мого непутящого Віктора? — спитала маркіза, втупивши в племінницю мудрий погляд, яким старі жінки часто дивляться на молодих.

— Авжеж, ласкава пані, — відповіла Жюлі. — Хто ж виходить заміж без любові?

Останні слова Жюлі вимовила так наївно, що це явно свідчило або про чистоту її серця, або про якусь таємницю. І хіба подруга Дюкло{11} та маршала Рішельє{12} могла втриматися від спокуси спробувати проникнути в секрети молодого подружжя? Тітка й племінниця стояли біля воріт і дивились, як віддаляється карета. Погляд Жюлі не виражав кохання в тому значенні, в якому розуміла його маркіза. Статечна дама походила з Провансу, і її пристрасті були палкими.

— Як же ви потрапили в сіті мого гульвіси-небожа? — спитала вона у племінниці.

Жюлі мимоволі здригнулася, бо з тону й погляду старої кокетки вона зрозуміла, що маркіза чудово знає Вікторів характер, і, може, навіть краще, ніж вона сама. Отож пані д'Еглемон знітилась і не вельми вдало спробувала приховати свої почуття, як це властиво всім чистим душам у хвилину страждань. Пані де Лістомер задовольнилася відповіддю Жюлі, але з прихованою радістю подумала, що, можливо, дістане нагоду розважитись любовною таємницею, бо, як їй видалося, племінниця завела інтрижку — і, мабуть, вельми забавну. Коли пані д'Еглемон опинилась у великій вітальні, оббитій штофом, з позолоченим карнизом, коли сіла перед каміном, у якому яскраво палахкотів вогонь, за китайською ширмою, поставленою тут для захисту од віконних протягів, її смуток не розвіявся. Та й важко було відчути радість, дивлячись на

стелю із старовинними ліпними прикрасами, на меблі, які простояли тут щонайменше сто років. Одначе молодій парижанці було приємно опинитися в цьому глухому закутні, де панувала строга провінційна тиша. Перекинувшись кількома словами з тіткою, — тією самою тіткою, що їй вона, як годиться, була написала після весілля листа, — Жюлі замовкла й сиділа так, ніби слухала оперу. Лише після двох годин мовчанки, гідної ченців-траппістів{13}, до неї дійшло, що вона поводиться нечемно, що на всі тітчині запитання вона відповідала сухо, коротко. Стара маркіза з природженого почуття тактовності, властивого людям минулої епохи, поблажливо поставилася до примхи племінниці й, щоб не бентежити гостю, заходилася плести. Кілька разів вона, правда, відлучалася наглянути за слугами, які розкладали речі в "зеленій кімнаті", призначеній для Жюлі. Але потім вона вмостилася із своїм рукоділлям у глибокому кріслі й нишком спостерігала за молодою жінкою. Жюлі стало ніяково, що вона заглибилась у свої роздуми, і вона спробувала заслужити прощення, пожартувавши з себе.

— Моя люба дівчинко, ми знаємо, що таке вдовина журба, — відповіла тітка.

Треба було мати принаймні сорок років, щоб розгадати іронію, яка ховалася за словами старої дами. Назавтра Жюлі почула себе значно краще, стала говіркішою. Пані де Лістомер уже не сумнівалася, що приручить молоду родичку, яка спочатку видалася їй створінням відлюдкуватим і обмеженим; вона розважала її розмовами про місцеве оточення, про бали, про людей, яких тут можна відвідувати. Всі запитання, що їх маркіза поставила протягом того дня, були власне, пастками, які вона, за звичкою, властивою старим придворним, налаштовувала, щоб розгадати характер племінниці. Жюлі так і не погодилася поїхати куди-небудь розважитись, хоча тітка умовляла її кілька днів. Отож старій дамі довелося відмовитися від наміру вивезти свою гостю в світ, хоч як їй кортіло похвалитися там вродливою небогою. Свій смуток і прагнення до самоти Жюлі пояснювала горем: смертю батька, по якому вона ще носила жалобу. Через тиждень стара дама вже захоплювалася ангельською лагідністю, скромною грацією та

поступливою вдачею Жюлі, і її ще дужче стала мучити думка, що ж за таємна журба підточує це юне серце. Жюлі належала до жінок, які народжуються на світ для того, щоб їх любили; вони обдаровують щастям. Її товариство стало таким приємним, таким дорогим для пані де Лістомер, що вона без тями полюбила свою небогу і вже мріяла ніколи не розлучатися з нею. Вистачило місяця, щоб між ними виникла дружба навіки. Не без подиву стара дама помітила, як змінилася пані д'Еглемон. Рум'янець, що палахкотів на її щоках, якось непомітно згас, і обличчя стало матово-блідим. Але разом з тим і смуток її ніби трохи розвіявся. Іноді старій вдові щастило розвеселити юну родичку, і тоді Жюлі сміялася веселим сміхом, але його зразу ж уривала яка-небудь гнітюча думка. Стара дама здогадалася, що невтішна туга, яка затьмарювала життя племінниці, спричинена не спогадом про батька і не розлукою з Віктором; у неї виникло чимало всяких підозр, але, звичайно, їй важко було з'ясувати справжню причину недуги, бо істину ми, як правило, відкриваємо чисто випадково. І ось одного дня Жюлі начебто зовсім забула, що вона заміжня жінка й розвеселилася, мов безтурботна дівчина, вразивши тітку наївністю своїх думок, дитячою пустотливістю, витонченою дотепністю і водночас глибоким розумом — сполученням, властивим для юних француженок. Тоді пані де Лістомер вирішила випитати таємницю цієї душі, дивовижна безпосередність якої вживалася з непроникною замкнутістю. Сутеніло, обидві дами сиділи біля вікна, яке виходило на вулицю. Жюлі знову поринула в роздуми. Вулицею проїхав вершник.

— Ось одна з ваших жертв, — сказала стара дама.

Пані д'Еглемон подивилася на тітку з подивом і тривогою.

— Це молодий англієць, дворянин, шляхетний Артур Ормонд, старший син лорда Гренвіля. Його історія вельми цікава. Тисяча вісімсот другого року за порадою лікарів він приїхав до Монпельє, сподіваючись, що повітря тих країв зцілить його від тяжкої грудної хвороби — він був майже при смерті. А потім почалася війна, і Бонапарт — а той нелюд, як відомо, не може жити, щоб з кимось не воювати, — звелів заарештувати

Артура, як і всіх його співвітчизників. З нудьги молодий англієць став вивчати свою хворобу, яку вважали невиліковною. Поступово він захопився анатомією, медициною та іншими подібними науками, що досить дивно для людини з вельможного роду; а втім, цікавився ж Регент{14} хімією! Одне слово, пан Артур досяг дивовижних успіхів і здивував навіть професорів у Монпельє. Заняття науками скрасили йому життя в полоні, а крім того, він зовсім вилікувався. Розповідають, ніби він два роки ні з ким не розмовляв, дихав розмірено, спав у хліві, пив молоко від корови, привезеної з Швейцарії і харчувався тільки крес-салатою. Потім він оселився в Турі, але ніде тут не буває. Він гордий, як павич, та ви, безперечно, здобули над ним перемогу, бо не заради мене ж він щодня двічі проїздить під нашими вікнами, відколи ви тут оселилися. Нема сумніву, він закохався у вас.

Ці слова справили на Жюлі якесь дивне враження. Вона стенула плечима, і її посмішка приголомшила вдову. Нічого схожого на ту мимовільну втіху, яку відчуває навіть жінка найсуворіших правил, коли довідується, що хтось страждає з кохання до неї, не відбилося у спохмурнілому погляді Жюлі. На її обличчі з'явився вираз огиди, майже жаху. Не так відкидає будь-яке поклоніння жінка заради одного, коханого; тоді вона здатна сміятись і жартувати; а Жюлі в цю мить скидалася на людину, яка мучиться згадкою про недавно пережиту небезпеку. Тітка, яка вже здогадалася, що Жюлі не любить племінника, була вражена, відкривши, що вона не любить нікого. Стара дама здригнулася, коли зрозуміла, що серце Жюлі розчароване, що їй вистачило одного дня, а може, однієї ночі, щоб збагнути усю нікчемність Віктора.

"Якщо вона розгадала його, все ясно, — подумала маркіза. — Мій племінничок скоро відчує всі прикрощі шлюбу".

Тоді в неї виник намір перевиховати Жюлі й прилучити її до монархічних поглядів, притаманних добі Людовіка XV. Та вже через кілька годин вона зрозуміла чи, радше, вгадала справжню причину смутку Жюлі — причину, досить поширену в світі.

Молода жінка раптом замкнулася в собі й пішла спати раніше, ніж звичайно. Коли покоївка допомогла їй роздягтися, постелила постіль і вийшла, Жюлі залишилася біля каміна й прилягла на жовту оксамитову кушетку — старовинну кушетку, на якій так затишно буває людині, і не тільки в горі, а й у радості. Поплакавши й позітхавши, вона поринула в задуму; а тоді присунула до себе столик, дістала папір і заходилася писати. Години минали швидко; зізнання, яке Жюлі робила в листі, здавалось, коштувало їй дорого — вона надовго замислювалась над кожною фразою; аж раптом молода жінка залилася слізьми й кинула перо. В цю мить дзиґарі пробили другу. Голова Жюлі впала на груди, наче в умирущої; а коли вона підвела її, то побачила тітку. Стара дама з'явилася несподівано, мовби зійшла з гобелена, який висів на стіні.

— Що з вами, моя дівчинко? — спитала тітка. — Чому ви засиджуєтесь так пізно? І хто ж у вашому віці так гірко плаче та ще й у самотині?

Вона без церемоній сіла біля племінниці й пожирала очима початий лист.

— Ви пишете чоловікові?

— Хіба я знаю, де він? — відповіла графиня.

Тітка взяла листа й почала читати. Вона передбачливо прихопила із собою окуляри. Жюлі дозволила їй взяти листа без найменшого заперечення. І не тому, що їй бракувало почуття власної гідності, не тому, що її мучило усвідомлення якоїсь вини, стала вона такою безвільною. Просто тітка прийшла в одну з тих хвилин, коли душа втрачає всяку опору, коли все їй байдуже — і добро, і зло, і мовчанка, і відвертість. Як ото доброчесна дівчина, що зневажливо поводиться з коханим, а ввечері, відчуваючи себе покинутою й самотньою, тужить по ньому і прагне звірити кому-небудь свою печаль, Жюлі, не ремствуючи, дозволила старій дамі зірвати печать, яку правила пристойності

накладають на незапечатаного листа, і сиділа, замисливши, поки маркіза читала:

"Моя люба Луїзо, даремно ти вже стільки разів просиш мене виконати обіцянку, якою так необачно можуть обмінятися лише два наївні дівчиська. Ти пишеш, що не можеш збагнути, чому я уже півроку не відповідаю на твої розпитування. Якщо ти не зрозуміла причину моєї мовчанки, то, може, сьогодні ти її зрозумієш, довідавшись про таємницю, яку я тобі відкрию. Я навіки поховала б її у своєму серці, якби ти не написала, що збираєшся виходити заміж. Ти одружуєшся, Луїзо! На цю думку мене проймає дрож. Що ж, одружуйся, бідолашко; через кілька місяців ти з гірким смутком спогадуватимеш, якими були ми колись того вечора в Екуані, коли удвох піднялися на гору і, стоячи під розлогими дубами, милувалися чудовою долиною, що лежала внизу, захоплювалися надвечірнім сонцем, і нас освітлювали його останні промені. Ми сіли тоді на великий камінь, і нас опанував невимовний захват, на зміну якому прийшла тиха печаль. Ти перша сказала, що далеке сонце говорить нам про майбутнє. Які ми тоді були цікаві і які дурненькі! Пригадуєш наші витівки? Ми обнялися — "як закохані", жартували ми. Ми заприсяглися, що та з нас, хто першою вийде заміж, відверто розповість другій про всі таємниці шлюбу, про втіхи, які нашим дитячим душам здавалися такими принадними. Ти згадуватимеш про той вечір, Луїзо, з мукою в душі. Адже тоді ти була молода, гарна, безтурботна, а може, навіть, щаслива. Заміжжя за кілька днів перетворить тебе, як перетворило мене, на негарну, хвору і зів'ялу жінку. Дарма й казати, як я раділа, як безумно пишалася, що стану дружиною полковника Віктора д'Еглемона. Та й навряд чи я могла б розповісти тобі про це, адже я саму себе тоді не пам'ятала. Минуло небагато часу, і моя дитяча безпосередність розвіялася, наче сон. Я так веселилася в урочистий день освячення шлюбних уз, трагізму яких я не усвідомлювала, що дала привід до зауважень. Мій батько кілька разів пробував угамувати мене, бо раділа я так бурхливо, що це визнали непристойним, а в моєму базіканні знаходили лукаві натяки, яких там не було й сліду. А що я витворяла з весільною фатою, сукнею, квітами! Коли увечері мене врочисто провели до спальні й залишили саму, я стала вигадувати, що б такого утнути, аби

вразити і насмішити Віктора. Поки я чекала його, моє серце калатало не менш бурхливо, як бувало в переддень Нового року, коли я непомітно прокрадалася до вітальні, де лежали купи подарунків. Коли ввійшов чоловік і став мене шукати, я засміялась, і мій сміх, приглушений муслінами, в які я була вкутана, став останнім відлунням безтурботних веселощів наших дитячих літ..."

Вдова прочитала листа, в якому, судячи з його початку, мало бути чимало сумних спостережень, не кваплячись, поклала на стіл окуляри, а потім і листа, і втупила у племінницю ясний погляд зелених очей, що з віком не потьмяніли.

— Моя дитино, — сказала вона, — заміжній жінці не годиться писати такого листа дівчині. Це непристойно...

— Я й сама так думаю, — відповіла Жюлі, уриваючи тітку. — І мені було соромно, поки ви читали.

— Якщо за столом ви не вподобали якусь страву, не слід відбивати до неї охоту в інших, дитино, — добродушно зауважила стара дама. — Тим більше, що від часів Єви і до наших днів жінки знаходили у шлюбі втіху... У вас нема матері? — несподівано спитала вона.

Графиня здригнулася, потім повільно підвела голову і сказала:

— За останній рік я не раз журилася, що моєї матері вже нема зі мною. А я до того ж і батька не послухалася: адже він не хотів, щоб я вийшла за Віктора!

Жюлі подивилася на тітку, і радість осушила її сльози, коли вона побачила, яка добра усмішка освітлює це старече обличчя. Вона подала руку маркізі, а та, здавалося, цього ждала. Їхні пальці сплелися, й жінки порозумілися остаточно.

— Бідолашна сирітка! — сказала маркіза.

Ці слова схвилювали Жюлі до краю. Їй знову вчувся пророчий голос батька.

— Ваші руки горять! Вони у вас завжди такі гарячі? — спитала маркіза.

— Минув лише тиждень, як мене перестало лихоманити, — відповіла Жюлі.

— І ви приховували від мене, що у вас лихоманка?

— Та це у мене вже рік, — відповіла Жюлі з якоюсь тривожною сором'язливістю.

— Отже, мій любий ангеле, — провадила тітка, — весь цей час заміжжя було для вас мукою?

Молода жінка не осмілилася відповісти. Вона тільки мовчки кивнула, але весь її вигляд свідчив про пережиті страждання.

— Отже, ви нещасливі в шлюбі?

— О ні, тітонько. Віктор мене обожнює, і я його теж, він такий добрий!

— Ви любите його, але уникаєте, чи не так?

— Так… Іноді… Він домагається мене надто часто.

— А коли ви буваєте сама-одна, чи не мучить вас острах, що Віктор от-от увійде?

— На жаль, це так, тітонько. Але я дуже його люблю, повірте.

— Чи не винуватите ви себе нишком, що ви не вмієте або не можете розділити його втіху? Не здається вам іноді, що узаконене кохання куди тяжче терпіти, аніж злочинну пристрасть?

— О, все це правда, — відповіла Жюлі, плачучи. — Вам зрозуміло все, що мені видається загадкою. Мої почуття притупилися, думки згасли, жити мені не хочеться. Мою душу пригнічує незбагненний страх, який заморожує всі мої відчуття і тримає мене в постійному заціпенінні. Мені бракує голосу, щоб сказати про свої муки і бракує слів, щоб висловити свою тугу. Я страждаю і соромлюся своїх страждань, адже для Віктора щастя в тому, що для мене смерть.

— Все це дурниці, дитячі вигадки! — вигукнула тітка, і її старече обличчя несподівано освітилося веселою усмішкою — відблиском радощів, пережитих у молодості.

— От ви і смієтеся з мене! — в розпачі вигукнула молода жінка.

— Я сама була такою, — швидко відповіла маркіза. — А тепер, коли Віктор покинув вас саму, ви знову перетворилися на безтурботну дівчину, правда ж? Дівчину, яка не знає блаженства, але й не терпить мук.

Жюлі широко розкрила очі, в них з'явився розгублений вираз.

— Мій ангеле, ви обожнюєте Віктора, так? Але ви б воліли бути йому сестрою, а не дружиною... Одне слово, шлюб ваш не вдався.

— Справді, не вдався, тітонько. Але чому ви усміхаєтесь?

— О, ви маєте слушність, бідолашна дитино. В усьому цьому нема нічого смішного. Вам доведеться спізнати чимало горя, якщо я не візьму вас під свій захист, а мій досвід не розгадає досить очевидну причину

ваших прикрощів. Мій племінник не заслуговує на таке щастя, йолоп! В часи нашого дорогого Людовіка П'ятнадцятого молода жінка, опинившись у вашому становищі, швидко покарала б свого чоловіка за те, що він поводиться, як грубий солдафон. Егоїст! Військові в цього коронованого тирана — бридкі невігласи. Брутальність вони вважають галантністю. Жінок вони не знають, а кохати не вміють. Вони вважають, що коли завтра їм судилося йти на смерть, то сьогодні нема чого обдаровувати нас шанобливою увагою. В наші часи уміли і кохати, і йти на смерть, коли було треба. Я перероблю його вдачу для вас, люба небого. Я покладу край цьому прикрому, але досить природному непорозумінню, інакше ви зненавидите одне одного й захочете розлучитись, якщо тільки ви, люба, не помрете раніше, ніж усе це доведе вас до цілковитого розпачу.

Жюлі слухала, застигши від подиву, приголомшена словами, мудрість яких вона радше вгадувала, ніж розуміла, і неабияк налякана тим, що її досвідчена родичка повторює — хоч і не в таких різких словах — вирок, який виніс Вікторові її батько. Мабуть, у якомусь осяянні уявила собі вона, що чекає її в майбутньому, скільки нещасть доведеться їй пережити, бо залилася слізьми і кинулася старій дамі в обійми, вигукнувши:

— Будьте ж мені матір'ю!

Тітка не заплакала, бо після Революції сліз у прихильниць колишньої монархії лишилося мало. Спочатку кохання, а потім терор привчили їх до найнесподіваніших життєвих поворотів, і через те при всіх тривогах вони зберігають холодну гідність і хоча здатні на сильні почуття, але не виливають їх у словах, ніколи не порушують правил етикету і шляхетної стриманості, яку даремно відкидають найновіші звичаї. Вдова обняла молоду жінку й поцілувала її в чоло з тією люб'язною ніжністю, яка скорше притаманна манерам і звичкам таких жінок, ніж їхньому серцю. Вона приголубила родичку, заспокоїла її лагідними словами, пообіцяла їй щасливе майбутнє і, вкладаючи її спати, наче свою доньку, свою любу доньку, чиїми надіями і печалями вона стала жити, заколисувала її, обіцяючи блаженство в коханні; в племінниці вона побачила саму себе —

юною, недосвідченою, вродливою. Жюлі заснула з радісним почуттям, що тепер вона має друга, матір, якій віднині можна все розповідати. Наступного ранку, коли тітка й племінниця обнялися з тією глибокою щирістю, з тим розумінням, яке свідчить про міцність взаємного почуття, про досконалу єдність двох душ, раптом почувся тупіт кінських копит; вони разом обернулися й побачили молодого англійця, що за своїм звичаєм повільно проїздив вулицею. Здавалося, він вивчив, який спосіб життя ведуть дві самітниці й ніколи не пропускав години їхнього сніданку та обіду. Кінь сам уповільнював ходу там, де цього хотів вершник, і не було потреби стримувати його. Проминаючи вікна, — два вікна їдальні, — Артур не відводив від них сумного погляду, якого Жюлі, що не звертала на верхівця найменшої уваги, здебільшого просто не помічала. Але маркізу, привчену до пустої цікавості, з якою в провінції стежать за кожною дрібничкою, аби якось урізноманітнити своє існування, — уберегтися від цього нелегко навіть людям великого розуму, — отож маркізу неабияк забавляла сором'язлива і щира пристрасть, що її безмовно висловлював англієць. Бачити Артура в певні години стало для неї звичкою, і щоразу вона зустрічала його появу новими жартами.

Сідаючи за стіл, обидві жінки водночас подивились на острів'янина. Цього разу очі Жюлі й Артура зустрілися, і молода жінка прочитала в його погляді стільки почуття, що зашарілася. А англієць зразу дав остроги коневі й пустив його учвал.

— Скажіть, пані, що ж робити? — звернулася Жюлі до тітки. — Люди щодня бачать, як проїздить тут цей англієць, і зрештою подумають...

— Звісно подумають, — погодилася тітка, уриваючи її.

— То може, треба сказати йому, щоб він не прогулювався отак під нашими вікнами?

— І дати йому зрозуміти, що він небезпечний? Та й хіба можна заборонити людині з'являтися де їй заманеться? Від завтрашнього дня

ми вже не обідатимемо в цій кімнаті, й коли той шляхетний молодик перестане вас бачити, він уже не кохатиме вас крізь вікно. Ось як, моя люба дитино, має поводитись жінка, що знає світ.

Але нещастя Жюлі тільки починалися. Не встигли жінки підвестися з-за столу, як несподівано з'явився Вікторів камердинер. Він щодуху мчав з Буржа кружними дорогами і привіз графині лист від чоловіка. Віктор писав дружині, що покинув імператора, і розповідав про падіння імперії, про те, що Париж узято, і вся Франція захоплено вітає Бурбонів{15}. Не знаючи, як дістатися до Тура, він просив її негайно приїхати до нього в Орлеан, де він сподівався добути для неї перепустку в Париж. Камердинер, колишній солдат, мав супроводжувати Жюлі з Тура в Орлеан по дорозі, яка, на думку Віктора, була ще вільна.

— Пані, не можна гаяти ні секунди, — сказав камердинер, — Прусська, австрійська й англійська армії ось-ось зійдуться під Блуа або Орлеаном…

За кілька годин Жюлі зібралася в дорогу й поїхала в старій кареті, яку надала в її розпорядження тітка.

— Чом би й вам не поїхати з нами в Париж? — сказала вона, цілуючи на прощання маркізу. — Тепер, коли повертаються Бурбони, ви там знайдете…

— Та якби навіть не сталося цієї несподіваної події, моя сердешна крихітко, я туди поїхала б, адже мої поради зараз дуже потрібні і Віктору, і вам. Отож я зроблю тут усі необхідні розпорядження й негайно виберуся до вас.

Жюлі вирушила в дорогу в супроводі покоївки та старого солдата, який скакав біля карети, охороняючи свою пані. Вночі, зупинившись на поштовій станції, перед Блуа, Жюлі, стривожена скрипінням коліс якогось екіпажа, що їхав слідом за ними від самого Амбуаза, виглянула у

дверці, щоб побачити, хто її попутники. Світив місяць і вона впізнала Артура. Він стояв за три кроки від її карети і не зводив з неї очей. Їхні погляди зустрілися. Графиня відсахнулася вглиб карети, тремтячи від страху. Як і більшість недосвідчених молодих жінок, воістину чистих душею, вона вважала себе винною в тому, що несамохіть пробудила кохання. Вона відчула якийсь незбагненний жах — мабуть, від усвідомлення своєї безпорадності перед таким зухвалим натиском. Чоловік наділений грізною перевагою — і в цьому його найсильніша зброя — заповнювати собою всі помисли жінки, чия уява, жвава від природи, неймовірно збуджується, коли вона налякана або розгнівана впертістю того, хто домагається її прихильності. Графиня згадала про тітчину пораду і вирішила протягом усієї подорожі не виходити й навіть не виглядати з карети. Але на кожній станції вона чула кроки англійця, що ходив навколо обох екіпажів, а дорогою — безперервне й набридливе шарудіння коліс його карети. Та потім Жюлі заспокоїлася, подумавши, що Віктор захистить її від дивного переслідування.

"А може, цей молодик зовсім і не закоханий у мене?"

Це спало їй на думку в останню чергу. В Орлеані пруссаки затримали карету графині, відвели її до якогось заїзду й приставили до неї варту. Чинити опір було марно. Чужоземці знаками пояснили Жюлі та двом її слугам, що отримано суворий наказ нікого не випускати з карети. Близько двох годин графиня, плачучи, провела в полоні; солдати курили, сміялися й іноді поглядали на неї з образливою цікавістю; та ось вона побачила, що вартові шанобливо відступили від екіпажа. Почувся кінський тупіт і незабаром біля карети зупинилися кілька чужоземних офіцерів у високих чинах на чолі з австрійським генералом.

— Пані, прийміть наші вибачення, — сказав їй генерал. — Сталася помилка, ви можете, нічого не боячись, їхати далі. Ось перепустка, вона вбереже вас від будь-яких неприємностей.

Графиня взяла перепустку тремтячою рукою і пробелькотіла щось невиразне. Біля генерала вона побачила Артура; він був у формі

англійського офіцера, і саме йому завдячувала вона своє швидке визволення. Щось радісне і водночас сумне було у виразі обличчя молодого англійця, коли він одвернувся, лише крадькома зважуючись кидати погляди на Жюлі. Завдяки перепустці, пані д'Еглемон доїхала до Парижа без прикрих пригод. Там її зустрів чоловік; він був вільний від присяги імператорові, і його взяв під свою протекцію брат Людовіка XVIII граф д'Артуа, якого король призначив своїм намісником. Віктор д'Еглемон посів високе становище в королівській гвардії і дістав чин генерала.

Та в самому розпалі свят з нагоди повернення Бурбонів бідолашну Жюлі спостигло глибоке горе, яке вплинуло на все її подальше життя: вона втратила маркізу де Лістомер-Ландон. Стара дама померла з радості: її розбив удар, коли герцог Ангулемський знову з'явився в Турі. Жінка, чий похилий вік давав право повчати Віктора, єдина родичка, чиї мудрі поради могли б привести подружжя до згоди, померла. Для Жюлі це була тяжка втрата. Не залишилося посередника між нею і чоловіком. Молода й сором'язлива, вона воліла страждати, аби тільки не скаржитись. Вона вважала за свій обов'язок у всьому скорятися чоловікові й не осмілювалася дошукуватись причини своїх страждань. Заговорити про це — означало б торкнутися надто інтимних питань; Жюлі боялася, що її цноту буде ображено.

Кілька слів про те, як склалася доля пана д'Еглемона за Реставрації.

Хіба мало зустрічається людей, цілковита нікчемність яких — таємниця для більшості їхніх знайомих? Високе становище в суспільстві, знатне походження, важлива посада, зовнішній полиск, стриманість у поведінці або престиж багатства — усе це завіси, що не дають стороннім проникнути в їхній внутрішній світ. Такі люди схожі на королів, істинний зріст, характер і звички яких нікому достеменно не відомі; королів годі правильно оцінити, бо їх бачать тільки або дуже здалеку, або зовсім зблизька. Ці люди з позірними достойностями володіють умінням виставляти на авансцену інших, щоб самим не бути на видноті. Вони не розмовляють, а випитують, вони з дивовижною вправністю смикають

кожного за шворочку його пристрастей або користолюбства і в такий спосіб граються людьми, які стоять багато вище від них, перетворюють їх на маріонеток і принизивши деяких до свого рівня, привласнюють собі право вважати їх нікчемами. Так вони домагаються тріумфу розуму дріб'язкового, але чіпкого, над умами великими, проте несталими. Отож щоб правильно оцінити й осудити цих нездар, спостерігачеві треба володіти не стільки глибоким розумом, як тонкою проникливістю, не стільки широким кругозором, як терпінням, не так шляхетністю і величчю мислі, як лукавством і тактовністю. Та хоч як спритно ці самозванці маскують свої слабості, їм важко ошукати власних жінок, матерів, дітей або друга дому; але близькі люди майже завжди зберігають таємницю, бо вона, певною мірою, торкається і їхньої честі; здебільшого родичі й друзі навіть допомагають таким ошуканцям замилювати очі іншим. Завдяки цим домашнім змовам, чимало дурнів мають славу людей великого розуму, причому їх приблизно стільки, скільки людей великого розуму, котрих мають за дурнів, і, таким чином, видиме число талантів у суспільстві лишається сталим. Тепер подумайте про те, яку роль повинна грати жінка розумна й обдарована почуттям поруч із чоловіком, що належить до такої породи людей. Отож не дивно, коли вам доводилося зустрічати жінок самовідданих, але сумних, бо ніщо у світі не може для них замінити любляче й вірне серце. Якщо в такому жахливому становищі опиняється жінка сильна, вона знаходить вихід у злочині — так учинила Катерина Друга{16}, яку навіть прозвали Великою. Та не всі жінки сидять на троні, більшість приречені страждати в лоні родини, й ці домашні муки жахливі, хоч і лишаються невідомими. Ті жінки, які шукають негайної розради, часто тільки міняють одну халепу на іншу (якщо водночас вони хочуть лишитися вірними своєму обов'язку), або чинять тяжкі злочини (якщо ідуть супроти закону задля власної втіхи). Всі ці міркування слушні й у випадку таємної сторони життя Жюлі. Поки Наполеон був при владі, граф д'Еглемон, полковник, який нічим не виділявся, справний ад'ютант, що бездоганно виконував найнебезпечніші доручення, але зовсім нездатний командувати, не викликав нічиєї заздрості, мав славу відчайдуха та улюбленця імператора і був, як кажуть, просто "славним хлопцем". Реставрація повернула йому титул маркіза, і д'Еглемон не виявився невдячним: під час "Ста днів"{17} він

утік разом з Бурбонами в Гент. Завдяки цьому прояву вірнопідданості Віктор спростував пророцтво тестя, що зять до кінця свого віку лишиться полковником. Коли Бурбони повернулися до влади, пан д'Еглемон, знову маркіз, і підвищений у генерал-лейтенанти, став плекати шанолюбний намір домогтися перства: він почав розділяти погляди і політичне спрямування газети "Консерватор"{18}, напускати на себе таємничість, яка нічого не приховувала, запишався, розпитував, а сам відмовчувався, і його визнали за людину глибокодумну. Завжди бездоганно чемний і по-світському люб'язний, він навчився на льоту схоплювати і часто повторювати готові фрази, які постійно штампуються в Парижі й правлять для дурнів за розмінну монету при оцінці важливих ідей і фактів. У світському товаристві поширилася думка, що пан д'Еглемон — людина освічена і з добрим смаком. Він був упертим прихильником аристократичних забобонів, і його ставили за взірець, як людину високих чеснот. А якщо іноді він забувався і ставав веселим та безтурботним, як колись, у світі доходили висновку, що за його пустопорожнім базіканням ховається важливий дипломатичний зміст.

"О, він говорить лише те, що вважає за потрібне сказати", — думали люди достойні.

Маркіз д'Еглемон умів здобути вигоду не лише із своїх вад, а й з переваг. Хоробрість принесла йому воєнну славу, якої ніхто не міг спростувати, бо ж він ніколи не командував і не мав підлеглих. Його мужнє й шляхетне обличчя виражало глибокодумність, і тільки для дружини воно було лицемірною маскою. Чуючи, як усі віддають належне його уявним талантам, маркіз д'Еглемон і сам переконав себе, що він один з найвидатніших людей при дворі, де, завдяки своїй зовнішності, він зумів сподобатися і де за ним визнавали безліч незаперечних заслуг.

Проте у себе вдома пан д'Еглемон тримався скромно, бо підсвідомо відчував перевагу дружини, незважаючи на її молодість. З цієї мимовільної поваги виникло почуття залежності, отож маркізі довелося взяти на свої плечі тягар певної влади, хоч як намагалася вона позбутись його. Вона стала порадницею чоловіка, керувала його вчинками і

управляла статком. Цей вплив, що суперечив її характеру, був для неї приниженням і джерелом страждань, які вона затаїла в своєму серці. Тонке, чисто жіноче чуття підказувало їй, що куди приємніше підкорятися чоловікові талановитому, ніж керувати йолопом, і що молода дружина, змушена думати і діяти за чоловіка, — це ні жінка, ні чоловік, бо, зрікшись прикрої жіночої слабості вона водночас втрачає свою жіночу привабливість, а натомість не дістає жодного привілею з тих, які наші закони надають представникам сильної статі. В самому її існуванні таїлася мовби гірка насмішка. Адже вона повинна була поклонятися бездушному ідолові, заступатися за свого заступника, нікчему, який у винагороду за її самовідданість обдаровував її своїм егоїстичним подружнім коханням, бачив у ній тільки жінку, не зволив або не зумів — а це образа не менш тяжка — поцікавитись, у чому її радість і звідки її смуток та зневіра? Як і більшість чоловіків, котрі відчувають, що над ними панує розум вищого порядку, маркіз шукав порятунку для свого самолюбства в тому, що фізичну слабкість Жюлі ототожнював із слабкістю духовною; він охоче її жалів і запитував себе, за що доля дала йому за дружину таке кволе і хворобливе дівча. Одне слово, він вважав себе за жертву, хоча був катом. Маркізі, пригніченій своїм безрадісним животінням, на додачу до всього ще й доводилося усміхатись недоумкуватому повелителеві, прикрашати квітами дім, у якому панувала жалоба, і зображувати щастя на обличчі, зблідлому від таємних мук. Це почуття відповідальності й честі, це великодушне самозречення непомітно наділили молоду маркізу високою жіночою гідністю та свідомою доброчесністю, які служили їй захистом проти небезпек світу. Якби ми могли заглянути на дно цієї душі, ми, думаю, побачили б, що приховане горе, яким скінчилося її перше, наївне дівоче кохання, навіяло їй відразу до пристрастей; може, тому не спізнала вона ні любовних захоплень, ні заборонених безумних утіх, що змушують декотрих жінок нехтувати закони життєвої мудрості й забувати про підвалини доброчесності, на яких стоїть суспільство. Нездійсненною мрією здавалася їй тепер та ніжність, та солодка гармонія почуттів, яку обіцяла їй навчена досвідом пані де Лістомер-Ландон, і Жюлі покірно чекала кінця своїх мук, сподіваючись померти молодою. Відтоді як вона повернулася з Турені, її здоров'я щодень погіршувалося, і життя

здавалося їй суцільними тортурами. А втім, щось вишукане було у її стражданнях, щось розніжене у її хворобі, й людям поверховим могло видатися, ніби все це примхи кокетки. Лікарі звеліли маркізі лежати, й вона цілими днями не підводилася з дивана, в'янучи, як і квіти, що прикрашали її кімнату. Вона дуже ослабла і не могла ходити, не могла бувати на свіжому повітрі — тільки іноді виїздила у закритій кареті. Оточена розкішшю та чудесними виробами сучасної промисловості, вона здавалася не хворою жінкою, а розніженою королевою. Кілька друзів — можливо, зворушені її смутком і слабістю, а може, розраховуючи, що їхні турботи буде винагороджено, коли вона одужає, — знаючи, що завжди застануть її вдома, приходили до неї з новинами й розповідали їй про тисячу дрібних подій, які вносять стільки розмаїття в життя парижан. Її печаль, глибока і щира, була все-таки печаллю жінки, яка живе в розкошах. Маркіза д'Еглемон скидалася на прегарну квітку, чий корінь підточує шкідливий хробак. Іноді вона з'являлась у світі, але не з власної охоти, а тому, що так було треба для шанолюбних задумів чоловіка. Її голос і вміння співати могли б викликати оплески — а це майже завжди лестить молодій жінці. Але навіщо їй було прагнути успіху, якщо він нічого не давав ні її почуттям, ні надіям? Її чоловік музики не любив. Одне слово, вона майже завжди почувала себе ніяково у салонах, де її красі поклонялися — і досить надокучливо. Її становище розбуджувало в світському товаристві щось на зразок жорстокого співчуття, образливої цікавості. Вона хворіла на запалення, яке часто буває смертельним і про яке жінки признаються одна одній пошепки, на вухо — наша мова ще не вигадала слова для найменування цієї недуги. Хоча сімейне життя маркізи д'Еглемон затуляла завіса мовчанки, причина її хвороби ні для кого не була таємницею. Незважаючи на заміжжя, Жюлі досі здавалася юною дівчиною; перший-ліпший погляд міг її збентежити. Щоб ніхто не помітив, як вона червоніє, маркіза д'Еглемон часто сміялася, але її веселощі були вдавані; вона завжди казала, що почуває себе чудово або сором'язливо попереджала розпитування про її здоров'я якою-небудь вигадкою.

Правда, 1817 року одна подія дуже скрасила убоге животіння Жюлі д'Еглемон. У неї народилася донька, і вона захотіла годувати її грудьми

сама. Два роки самозабутніх і радісних тривог та хвилювань, пов'язаних із материнством зробили її життя менш нещасливим. Вона з необхідності віддалилася від чоловіка, і лікарі почали обіцяти, що здоров'я її поліпшиться. Але маркіза не вірила у ці пророкування. Як і всі, хто втратив смак до життя, мабуть, лише в смерті вбачала вона щасливу розв'язку.

На початку 1819 року життя стало для неї тяжким, як ніколи. Радіючи своєму відносному спокою, який їй пощастило завоювати, вона раптом побачила попереду бездонну прірву: чоловік поступово відвик від неї. Охолодження почуття, уже й так ледве живого і цілком егоїстичного, могло привести до великого лиха — Жюлі здогадувалася про це з природженого почуття такту й розважливості. Хоч вона й була переконана, що збереже свою владу над Віктором, що назавжди завоювала його пошану, вона все ж таки боялася впливу пристрастей на цього нікчемного, непутящого і марнославного чоловіка. Часто друзі заставали Жюлі заглибленою в роздуми; менш прозорливі жартома допитувалися про її таємницю, так ніби молода жінка завжди думає лише про дрібнички, так ніби в думках матері не може бути глибокого змісту. Іноді, граючись із Еленою, Жюлі дивилась на неї сумним поглядом і не відповідала на наївні запитання дитини, які приносять стільки радості матерям: вона думала про те, що готує доля її доньці — тепер і в майбутньому. Очі Жюлі наповнювалися слізьми, коли раптом щось нагадувало їй про парад у Тюїльрі. Пророчі слова батька знову лунали у її вухах, і совість докоряла їй за те, що вона знехтувала його мудрі застереження. Всі її нещастя почалися з того нерозважливого непослуху. Часто вона й сама не розуміла, що найдужче її пригнічує. Не тільки скарби її ніжної душі не були оцінені, а й звичайного взаєморозуміння з чоловіком, навіть у найбуденніших питаннях життя, не могла вона домогтися. Саме тоді, коли у неї в душі визрівало й міцніло прагнення кохати, фізичні та моральні муки вбивали в ній будь-яке почуття до свого законного чоловіка. Крім того, він викликав у неї жалість, близьку до зневаги, а цього не витримає жодна любов. Та навіть якби розмови з друзями, якби приклади та випадки з життя світу й не переконували її в тому, що кохання приносить незмірне блаженство, то самі кривди,

завдані їй, підказали б, наскільки глибоким і чистим має бути почуття, яке поєднує споріднені душі. В картинах минулого, що закарбувалися їй у пам'яті, перед нею поставало щире обличчя Артура, і з кожним разом воно здавалося їй усе проясненішим, усе гарнішим, але, промайнувши, воно відразу й зникало, бо вона гнала від себе цей спогад. Мовчазне й сором'язливе кохання молодого англійця було за все її заміжжя єдиною подією, яка залишила солодкий слід у її зів'ялому й самотньому серці. Можливо, всі ошукані надії, всі нездійсненні бажання, які з часом усе тяжче гнітили душу Жюлі, в решті решт, завдяки грі уяви, зосередилися на цьому чоловікові, такому схожому, як їй здавалося, на неї у своїх манерах, почуттях, характері. Але ця думка завжди була тільки мрією, примарним сном. Потім мрії розвіювались, і Жюлі з тяжким зітханням поверталася до дійсності; тепер вона почувала себе ще нещаснішою, бо ще гостріше відчувала своє безпросвітне горе, яке їй на мить вдавалося прикрити крильми уявного щастя. Іноді в її душі народжувався нестямний, зухвалий протест, і тоді їй хотілося спізнати втіхи життя — за будь-яку ціну; але частіше вона поринала в якесь тупе заціпеніння — слухала, не розуміючи, або снувала думки, такі туманні, такі розпливчасті, що їх годі було виразити словами. Скривджена у своїх найзаповітніших жаданнях, у моральних уявленнях, які виплекала в дівочих мріях, вона змушена була приховувати сльози. Бо кому їй скаржитися? Хто її зрозуміє? Крім того, вона була обдарована тією витонченою жіночою чуйністю, тією чудесною сором'язливістю почуттів, яка завжди приглушує марну скаргу і не дозволяє жінці скористатися вигодами свого становища, якщо торжество однаково принизливе і для переможеного, і для переможця. Жюлі намагалася наділити й пана д'Еглемона своїми здібностями та чеснотами і переконувала себе, що втішається щастям, якого в природі не існувало. Дарма вона ставилася до чоловіка з витонченою жіночою делікатністю — він лишався тим самим деспотом, яким і був. Іноді вона просто чманіла з горя, втрачала ясність думки і самовладання; але глибока побожність завжди вселяла їй останню надію, вона знаходила втіху в думках про життя майбутнє, і світла віра давала їй снагу нести тягар життя земного. Її жахливі муки, її невтішна туга нікого не хвилювали, ніхто не знав, скільки часу проводила

вона в сумних роздумах, ніхто не бачив її згаслого погляду, гірких сліз, пролитих у самотині.

Небезпечне становище, в якому маркіза опинилася проти своєї волі, внаслідок плину обставин, неминуче мало призвести до згубних наслідків, і це стало для неї аж надто очевидно одного січневого вечора 1820 року. Коли чоловік і дружина знають одне одного досконало, коли їх поєднує багаторічна звичка, коли дружина вміє витлумачити кожен жест чоловіка і може вгадати почуття та вчинки, які він од неї приховує, тоді трапляється, що після певних спостережень, зроблених чисто випадково, без обміркованого наміру, вона раптом замислюється, і все постає перед нею в новому світлі. Зненацька жінка усвідомлює, що вона уже над прірвою, а то й на самому її дні. Ось так і маркіза, що вже кілька днів раділа своїй самотності, несподівано збагнула, в чому тут суть. Непостійність, пересиченість чи навіть великодушність або жаль до неї стали цьому причиною, але чоловік більше їй не належав. У цю мить Жюлі подумала не про себе, не про свої страждання, не про свої жертви; вона почувала себе тепер тільки матір'ю, і думала про щастя, про майбутнє своєї доньки, про єдине створіння, яке давало їй трохи щастя, про Елену, — свій єдиний скарб, що прив'язував її до життя. Тепер Жюлі вже хотіла жити, хотіла вберегти своє дитя від страшного ярма, яким мачуха могла задушити її любу дівчинку. Уявивши собі таке лиховісне майбутнє, вона поринула в болісні роздуми, які забирають у людини відразу кілька років життя. Віднині між нею і чоловіком поставав цілий світ думок, уся вага яких лягала на неї одну. Досі, певна, що Віктор по-своєму любить її, вона присвячувала себе щастю, якого не поділяла; але тепер, утративши свою останню втіху: знати, що її муки — чоловікові радість, почуваючи себе однією-однісінькою в усьому світі, вона не мала іншого виходу, як обрати серед своїх нещасть найменше. В той час, коли в глибокій нічній тиші розпач заполонив її душу і забрав у неї всі сили, в ту мить, коли вона підвелася з канапи, де лежала біля майже згаслого каміну й, витерши сльози, пішла глянути при світлі лампи на сонну дочку, пан д'Еглемон у найчудовішому гуморі повернувся додому. Жюлі покликала його помилуватись, як спить Елена, але він відповів дружині, що в захваті дивилась на дівчинку, банальною фразою:

— В такому віці усі діти гарні.

Байдуже цмокнувши доньку в чоло, він опустив запону колиски, глянув на Жюлі й, узявши її за руку, повів до канапи, де вона щойно передумала стільки страшних думок.

— Яка ви сьогодні гарна, пані д'Еглемон! — вигукнув він з веселістю, нестерпною для Жюлі, — надто добре знала вона, чого варте його марнослів'я.

— Де ви сьогодні провели вечір? — спитала вона, вдаючи цілковиту байдужість.

— У пані де Серізі.

Він узяв з каміна екран і став уважно роздивлятися прозорий малюнок, не помічаючи на обличчі дружини слідів від пролитих сліз. Жюлі затремтіла. Жодними словами не передати почуттів, які ринули з її серця і які вона повинна була стримувати.

— Пані де Серізі влаштовує наступного понеділка концерт, і їй хочеться, щоб прийшла і ти. Ти бо давно не з'являлася на люди, і цього досить, щоб їй закортіло заманити тебе до свого салону. Вона славна жінка і дуже любить тебе. Мені буде приємно, якщо ти поїдеш. Я майже дав за тебе згоду...

— Я поїду, — сказала Жюлі.

Голос, тон і погляд маркізи були такі промовисті й такі незвичайні, що, попри свою легковажність, Віктор подивився на дружину з подивом. А Жюлі все зрозуміла, вона вгадала, що пані де Серізі — та сама жінка, яка відбила в неї чоловіка. Маркіза д'Еглемон заціпеніла під напливом розпачливих думок, але здавалося, що вона просто дивиться у вогонь. Віктор крутив екран у руках із знудженим виглядом людини, яка була

сьогодні щаслива і прийшла додому, втомлена від щастя. Він позіхнув кілька разів, однією рукою взяв свічник, а другою якось знехотя обняв дружину, збираючись поцілувати її, але Жюлі нахилилась і підставила йому лоб — куди Віктор і вліпив вечірній поцілунок, байдужий лицемірний поцілунок без кохання, який цього вечора був їй особливо гидкий. Коли Віктор зачинив за собою двері, ноги в Жюлі підломилися, вона впала на крісло й залилася слізьми. Треба витерпіти тортури такої сцени, щоб зрозуміти, скільки в ній муки, щоб уявити нескінченні й страшні драми, які вона породжує. Бездумні, пусті слова, мовчанка між подружжям, жести, погляди, поза, в якій маркіз усівся біля каміна, і рух, яким він обіймав її, збираючись поцілувати на ніч, — усе це призвело того вечора до трагічного зламу в самотньому і гіркому житті Жюлі. В нестямі вона опустилася навколішки, притислася до канапи обличчям, щоб нічого не бачити, і стала молитися, вимовляючи звичні слова з такою щирістю і вкладаючи в них такий новий зміст, що серце чоловіка здригнулося б, якби він її почув. Весь наступний тиждень думка про майбутнє не давала спокою Жюлі; пригнічена горем, вона обмірковувала своє становище і шукала виходу, такого, щоб і свого серця не обманювати, і повернути собі владу над чоловіком, щоб прожити якомога довше заради щастя дочки. І тоді вона вирішила боротися із суперницею, знову з'явитись у світському товаристві, справити враження; притлумити почуття відрази до чоловіка і вдати, що закохана в нього; звабити його і, завдяки всіляким вивертам кокетства, підкорити своїй волі, крутити ним, як це роблять вередливі коханки, яким приємно мучити полюбовників. Ці огидні хитрощі були єдиним засобом здолати лихо. Отже, вона стане хазяйкою своїх мук, вона розпоряджатиметься ними, як їй заманеться і піддаватиметься їм не так часто, вона приборкає чоловіка, підкорить його своїй деспотичній волі. Її навіть не мучили докори сумління, що вона прирікає його на нелегке життя. Заради порятунку дочки, вона, не замислюючись, удалася до безпристрасних, тверезих розрахунків, вона збагнула раз і назавжди, що це таке — холодне й кокетливе лукавство брехливих жінок, які не знають кохання, вона проникла в суть того страхітливого віроломства, яке розбуджує в чоловіка глибоку ненависть до жінки і вселяє йому думку, що вона розпусна від народження. Жюлі й не здогадувалася, що до її материнської любові домішався жіночий

гонор, ображене самолюбство, невиразне бажання помститись, і це штовхало її на шлях, де на неї чигали нові нещастя. Але прекрасна душа, тонкий розум, а надто щира вдача не дозволили б їй довго вдаватися до обману. Вона звикла читати в своїй душі й тільки-но ступила б на стежку зла, — бо то було зло, — як голос її совісті заглушив би голос пристрастей і себелюбства. Бо й справді, у молодої жінки, чиє серце досі чисте, а кохання непорочне, навіть почуття материнства підкоряється голосу цнотливості. Хіба цнотливість не суть жінки? Але Жюлі не хотіла признатися собі, що її задум приведе її на стежку багатьох небезпек і зла. Вона поїхала до пані де Серізі. Її суперниця сподівалася побачити жінку бліду і немічну. Маркіза нарум'янила обличчя і постала перед нею в усьому блиску своєї краси, підкресленої розкішним вбранням.

Графиня де Серізі належала до тих жінок, які вдають, ніби в Парижі їм підвладні і мода, і світське товариство. Вона проголошувала вироки, які вважалися законом у тому колі, де вона панувала і була певна, що їх приймають повсюди; вона претендувала на витончену дотепність; вона уявляла себе непогрішним суддею. Літературу, політику, чоловіків, жінок — усе це пані де Серізі або категорично осуджувала, або незаперечно схвалювала, причому думка інших, здавалося, її не обходила, її дім у всьому являв взірець вишуканого смаку. У вітальнях, де було безліч елегантних і вродливих жінок, Жюлі здобула перемогу над графинею. Вона була дотепна, жвава, весела, і навколо неї зібралися найвишуканіші кавалери, запрошені на ту вечірку. На превелику прикрість жінкам, вбрання Жюлі було бездоганне, і всі заздрили тому, як личить їй сукня і як добре облягає її корсаж, приписуючи це винахідливості якоїсь невідомої швачки, бо світські дами воліють вірити в майстерність кравця, ніж у жіночі принади суперниці. Коли Жюлі підвелась і пішла до фортепіано, щоб проспівати арію Дездемони, з усіх віталень збіглися чоловіки, які прагнули почути цей знаменитий голос, що так довго мовчав. Запала глибока тиша. Побачивши, скільки людей з'юрмилися в дверях, і побачивши спрямовані на себе погляди, Жюлі відчула глибоке хвилювання. Вона знайшла очима чоловіка, кокетливо подивилась на нього і задоволено відзначила, що її успіх надзвичайно лестить його самолюбству. Щаслива зі свого тріумфу, вона зачарувала слухачів

першою частиною арії "Al pie d'un salice"[1]. Ніколи ні Малібран{19}, ні Паста{20} не співали з таким почуттям і з такою віртуозністю виконання. Але, дійшовши до репризи, Жюлі окинула поглядом слухачів і побачила Артура, який не відводив від неї погляду. Вона здригнулась, і голос зрадив її. Пані де Серізі підхопилася з місця й підбігла до маркізи д'Еглемон.

— Що з вами, моя люба? О бідолашка, їй так погано! Я аж затремтіла, побачивши, як вона береться за те, що їй надсилу.

Арія урвалася. Жюлі, вибита з рівноваги, не знаходила в собі мужності співати далі й вислуховувала співчутливі слова підступної суперниці. Дами зашепотілися; обговоривши цю подію, вони здогадалися, що між маркізою д'Еглемон і пані де Серізі розпочалась боротьба і не щадили їх обох у своєму лихослів'ї. Дивні передчуття, які так часто хвилювали Жюлі, раптом справдилися. Коли вона думала про Артура, їй було приємно вірити, що цей незнайомець із таким лагідним, таким добрим обличчям, звичайно, лишився вірний своєму першому коханню. Іноді їй лестила думка про те, що вона — об'єкт прекрасної пристрасті, чистої і щирої пристрасті чоловіка молодого, чиї помисли до останку належать коханій, кожна хвилина якого присвячена їй, чоловіка, що не кривить душею, червоніє від того ж таки, від чого червоніє жінка, думає, як і жінка, не зраджує її і довіряється їй, не прагнучи ні успіху, ні слави, ні багатства. Всіма цими рисами вона наділяла у своїх мріях Артура — заради примхи, заради розваги. І раптом вона побачила, — принаймні їй так здалося, — що мрія її здійснилася. На майже жіночому обличчі молодого англійця відбивалися ті самі глибокі роздуми, лагідний смуток, болісне смирення, жертвою яких була і сама Жюлі. Вона впізнала себе в ньому. Журба і смуток — найкрасномовніші тлумачі кохання, і ці почуття передаються вмить від одного страдника до другого. У страдників напрочуд розвинений внутрішній зір, вони однаково сприймають світ і читають думки одне одного. Спізнавши глибоке потрясіння, маркіза вгадала, які небезпеки чатують на неї в майбутньому. Вона була рада, що може приховати свою стурбованість, пославшись на звичне нездужання, й дозволяла пані де Серізі

розсипатися в красномовних і нещирих виявах співчуття. Те, що Жюлі не доспівала арії, стало подією, яку гості сприйняли по-різному. Одні мало не оплакували Жюлі, шкодуючи, що така винятково обдарована жінка втрачена для світу; інші намагалися вгадати причину її страждань та її усамітнення.

— От бачиш, друже Ронкероль, — казав маркіз д'Еглемон братові пані де Серізі, ти позаздрив моєму щастю, коли побачив пані д'Еглемон, і дорікнув мені, що я її зраджую. Навряд чи моя доля видалася б тобі завидною, коли б ти прожив, як я, років зо два біля вродливої жінки і не зважувався навіть руку їй поцілувати, боячись, що вона зламається. Ніколи не захоплюйся цими коштовними дрібничками, які годяться лише на те, щоб їх покласти під скло; вони надто ламкі, надто дорогі, й доводиться берегти їх. Чи виїдеш ти у дощ або в сніг на своєму чудовому коні, над яким ти, кажуть, тремтиш? Отакі в мене справи. Я, звичайно, не сумніваюсь у доброчесності дружини, але мій шлюб — предмет розкоші, і ти помиляєшся, думаючи, що я одружений. Отож мою невірність можна виправдати. Хотів би я знати, як повелися б ви на моєму місці, панове насмішники? Не кожен чоловік був би такий обережний зі своєю дружиною. Я певен, — додав він, стишуючи голос, — що пані д'Еглемон нічого не підозрює. І мені, звичайно, нема чого нарікати на долю, я вельми задоволений... Хоча дуже прикро для чоловіка чуйного бачити, як підточує хвороба бідолашне створіння, до якого ти почуваєш щиру прихильність...

— Ти й справді, мабуть, аж надто чуйний, якщо так рідко буваєш удома, — сказав де Ронкероль.

Цей дружній жарт викликав веселий сміх. Тільки Артур лишився холодний і незворушний, адже серйозність для джентльмена — головна риса характеру. Недомовки маркіза, мабуть, уселили якісь надії молодому англійцеві, отож він нетерпляче став шукати нагоду поговорити з паном д'Еглемоном віч-на-віч, і така нагода незабаром виникла.

— Пане, я з превеликим жалем бачу, наскільки підірване здоров'я вашої дружини і якби ви знали, що без належного догляду вона приречена на тяжку смерть, думаю, ви не стали б жартувати з її недуги. Я взяв на себе сміливість сказати вам це, бо впевнений, що я можу врятувати пані д'Еглемон і повернути її до життя і щастя. Здається мало імовірним, що людина мого кола — лікар, але доля захотіла, щоб я вивчив медицину. До того ж я мучуся з нудьги, — сказав він, прикидаючись у інтересах свого задуму холодним егоїстом, — і мені байдуже, чи я згаю час на допомогу змученому створінню, чи на вдоволення власних фантазій. Одужують після таких хвороб рідко, бо лікування вимагає багато турбот, часу й терпіння, а головне треба бути багатим, мандрувати, і пильно дотримуватися приписів лікаря — вони щодня змінюються, але нічого неприємного в них нема. Ми з вами обидва джентльмени, — сказав він, надаючи слову "джентльмен" усієї його англійської значущості, — і ми зможемо порозумітися. Якщо ви пристанете на мою пропозицію, ви щохвилини будете суддею моєї поведінки, запевняю вас у цьому. Я нічого не робитиму, не порадившись із вами, без вашого нагляду, і я обіцяю вам повний успіх, якщо ви дотримуватиметеся моїх порад. І якщо погодитеся довгий час не бути чоловіком пані д'Еглемон, — прошепотів він йому на вухо.

— Тільки англієць, мілорде, міг зробити таку дивну пропозицію, — відповів маркіз, сміючись. — Дозвольте мені не відкидати і не приймати її — я подумаю. І насамперед, тут потрібна згода моєї дружини.

У цю мить Жюлі знову з'явилася біля рояля. Вона проспівала арію Семіраміди{21} "Son regina, son guerriera!"[2]. Одностайні оплески — але оплески, так би мовити, приглушені, ввічливі оплески Сен-Жерменського передмістя — засвідчили, що слухачі у захваті від неї.

Коли д'Еглемон з дружиною повернулись додому, Жюлі відчула якусь тривожну радість, побачивши, як швидко увінчався успіхом її задум. Збуджений роллю, яку вона розіграла, чоловік вирішив ушанувати її своєю увагою і став упадати коло неї, як упадав би коло актриси. Жюлі видалося забавним, що з нею, доброчесною, заміжньою жінкою, так

обходяться; вона спробувала була погратися своєю владою, але в першій же сутичці її природжене смирення змусило її поступитися ще раз, і то була найстрашніша наука з тих, які приготувала для неї доля. Годині о другій чи третій ночі Жюлі сиділа на подружньому ложі, похмура й замислена; миготюча лампа тьмяно освітлювала кімнату; панувала глибока тиша; й ось уже близько години маркіза, змучена каяттям, проливала сльози, гіркоту яких може зрозуміти лише жінка, що потрапила в таке саме становище. Треба було мати душу Жюлі, щоб відчути, як відчувала вона, весь жах обміркованих пестощів, усю огиду холодного поцілунку, щоб осудити відступництво серця, пригніченого болісним усвідомленням своєї продажності. Вона перестала поважати себе, вона проклинала заміжжя, їй хотілося вмерти; і якби не закричала уві сні її донька, вона, можливо б, кинулася з вікна на бруківку. Пан д'Еглемон безтурботно спав, і його не розбудили гарячі сльози, що капали на нього з очей дружини. Назавтра Жюлі знайшла в собі сили прикинутися веселою, навіть щасливою і приховати не тільки свій смуток, а й непереборну огиду. Від того дня вона перестала вважати себе жінкою бездоганною. Хіба не брехала вона собі, хіба не здатна вона прикидатися? Таж незабаром вона, либонь, стане зраджувати чоловіка і з досконалим лицемірством приховувати це від нього! В самому її шлюбі ховалася причина імовірної розбещеності, яка поки що ні в чому не проявилася. І вона вже запитувала себе, навіщо опиратись тому, кого вона любить, коли всупереч велінню серця і голосу природи вона віддалася чоловікові, якого розлюбила? Всі гріхи, а може, навіть злочини починаються з хибних міркувань або надміру егоїзму. Суспільство може існувати лише завдяки особистій самопожертві, якої вимагають закони. Приймати суспільні блага, хіба це не означає приймати на себе і обов'язок підтримувати умови, завдяки яким суспільство існує? І тому люди знедолені, позбавлені шматка хліба і змушені шанувати чужу власність, заслуговують не меншого співчуття, ніж жінки, ображені у своїх бажаннях та в душевній делікатності.

А через кілька днів після цієї сцени, таємниці якої були поховані в подружній спальні д'Еглемонів, Віктор відрекомендував дружині лорда Гренвіля. Жюлі зустріла Артура з холодною ввічливістю, яка робила честь

її дару прикидатися. Вона звеліла своєму серцю замовкнути, її погляд був непроникний, голос твердий, і тому їй пощастило лишитися господинею свого майбутнього. Потім, зрозумівши за допомогою цих хитрощів, притаманних жінці, можна сказати, від природи, всю глибину кохання, яке вона вселила, пані д'Еглемон відчула радісну надію на швидке одужання й більше не опиралася наполяганням чоловіка, що умовляв її лікуватись у молодого лікаря. Одначе вона поклала не довірятися лордові Гренвілю доти, аж доки з його слів і поведінки не переконається в його великодушності й умінні страждати мовчки. Вона мала над ним цілковиту владу і вже зловживала нею: адже вона була жінка!

Монконтур — старовинний замок, що стоїть на одній з білих скель, біля підніжжя яких тече Луара, неподалік від того місця, де Жюлі зупинялася 1814 року. В Турені чимало таких невеличких замків — білостінних, гарненьких, з різьбленими баштoчками, наче сплетеними з фландрських мережив. Це один з тих майже мініатюрних, чепурних замків, що віддзеркалюються у воді разом зі своїми шовковичними гаями, виноградниками, прорубаними в крутосхилі, покрученими дорогами, довгими ажурними балюстрадами, печерами в скелі, завісами з плюща та урвищами. Дахи Монконтура віддзеркалюють яскраве проміння сонця. Багато чого там нагадує про Іспанію, і це надає поетичної неповторності мальовничому краєвиду: золотавий дрок і дзвіночки напоюють повітря п'янкими пахощами, віє лагідний вітерець; земля повсюди мовби всміхається, і повсюди душу огортають солодкі чари, розніжують її, надихають любов'ю, пом'якшують і заколисують. Цей чудовий і лагідний край присипляє горе і розбуджує пристрасті. Ніхто не залишається байдужий під цим чистим небом, перед цими мерехтливими водами. Тут гинуть шанолюбні пориви, і ви поринаєте в тихе блаженство, як сонце щовечора поринає в бездонну блакить і пурпур.

В один із теплих серпневих вечорів 1821 року двоє людей бралися вгору кам'янистими стежками, що звиваються між скель, на яких стоїть замок, і прямували на вершину гори, щоб помилуватися розмаїттям краєвидів, які звідти відкриваються. То були Жюлі й лорд Гренвіль; але Жюлі здавалася зовсім іншою. На щоках у неї пашів свіжий, здоровий

рум'янець. Її очі, пожвавлені якимсь могутнім почуттям, сяяли, і їхній вологий блиск нагадував променистий погляд дитини, що завжди світиться невимовним чаром. Вона радісно всміхалася, вона була щаслива, вона збагнула суть і зміст життя. З того, як ступали її ніжки, було видно, що ніяка недуга більше не зв'язує її рухів, не затьмарює її погляду, не впливає на слова й жести. Під білою шовковою парасолькою, що захищала її від гарячих сонячних променів, вона скидалася на юну наречену під фатою, на цнотливу дівчину, готову віддатися коханню. Артур ставився до неї з ніжною турботливістю, він вів її, як ведуть малу дівчинку, обирав для неї якнайзручнішу дорогу, стежив, щоб вона не спіткнулася об камінь, показував на краєвиди, які відкривалися в просвітах між скелями, підводив її до тієї або тієї квітки; його поведінкою керувала доброта, чуйність, глибоке розуміння того, чого треба цій жінці для повного щастя, і ці порухи душі, здавалося, були притаманні йому так само, а може, навіть більше, ніж ті, які визначали його власне життя. Хвора й лікар ступали в ногу, анітрохи цьому не дивуючись, бо так повелося від того дня, коли вони вперше пішли удвох. Вони скорялися одній волі, зупинялися, піддаючись одним і тим самим чуттям, їхні погляди, їхні слова виражали думки, що спільно виникали у них обох. По стежці, яка в'юнилась між виноградниками, вони дійшли до вершини, і їм захотілося посидіти й відпочити на одному з довгих білих каменів, що їх добувають у місцевих каменоломнях; але перш ніж сісти, Жюлі якийсь час милувалася краєвидом.

— Яка краса! — вигукнула вона. — Поставимо тут намет і житимемо в ньому. Вікторе! — крикнула вона. — Ідіть же сюди, скоріше!

Пан д'Еглемон озвався знизу вигуком, яким перегукуються в лісі мисливці, але ходу не прискорив. Він лише іноді поглядав на дружину, коли йому було видно її на поворотах стежки. Жюлі з насолодою вдихала повітря, піднявши обличчя вгору й кидаючи на Артура промовисті погляди, якими розумна жінка може висловити геть усе.

— О, я хотіла б лишитися тут назавжди! — провадила вона. — Хіба можна намилуватися цією чудовою долиною? Ви знаєте, як називається ота прегарна річка, мілорде?

— Сіза.

— Сіза, — повторила вона. — А що ото внизу, перед нами?

— Шерські пагорби, — відповів Артур.

— А праворуч? О, та це ж Тур! Погляньте, якими гарними видаються здалеку дзвіниці собору!

Вона замовкла й поклала на руку Артура свою руку, якою показувала на місто. Вони мовчки милувалися краєвидом, гармонійною красою природи. Плюскіт води, прозорість неба й повітря — усе це поєднувалося з думками, що переповнювали їхні молоді закохані серця.

— О Боже, як подобається мені цей край, — повторила Жюлі, умліваючи від глибокого, по-дитячому чистого захвату. — Ви довго тут жили? — спитала вона, помовчавши.

На ці слова лорд Гренвіль здригнувся.

— Отам, — сумно сказав він, показуючи на гайок горіхових дерев біля дороги, — отам я, полонений, уперше побачив вас…

— Тоді мені було дуже тоскно. Ця природа здавалася зовсім дикою, а тепер…

Вона замовкла. Лорд Гренвіль не наважився подивитись на неї.

— Цю втіху я вам завдячую, — сказала Жюлі після тривалої мовчанки. — Тільки живий може відчути радість життя, а я досі була мертвою. Ви дали мені більше, аніж здоров'я, ви навчили мене цінувати його…

Жінки володіють неперевершеним хистом висловлювати свої почуття без красивих фраз; їхня красномовність передусім у тоні голосу, жестах, у позі, в погляді. Лорд Гренвіль затулив обличчя долонями, бо в очах у нього заблищали сльози. Це вперше Жюлі подякувала йому, відтоді як вони виїхали з Парижа. Протягом року він самовіддано піклувався про неї. Разом з д'Еглемоном він супроводжував її на води в Екс, потім на морське узбережжя біля Ларошелі. Невідступно стежачи за тим, як завдяки його розумним і простим приписам у кволому організмі Жюлі відбуваються благодійні зміни, він плекав її, як плекає пристрасний садівник рідкісну квітку. А маркіза, здавалося, приймала вміле лікування Артура з егоїзмом парижанки, що звикла до поклоніння, або з безтурботністю куртизанки, яка не знає ні вартості речей, ні ціни людям і оцінює їх залежно від того, яку має з них користь.

Варто сказати кілька слів про те, як діють на людину краєвиди. Якщо на березі вод нас неминуче охоплює смуток, то згідно з другим законом вразливої людської душі, в горах наші почуття очищаються; пристрасть там стає менш палкою, зате глибшою. Вид неозорої долини Луари, мальовничий і високий пагорб, де сиділи закохані, мабуть, сприяли блаженному спокою, і вони вперше тішилися щастям, що приходить, коли ти відчуваєш, яка безмежна пристрасть ховається під нібито малозначущими словами. В ту мить, коли Жюлі доказувала фразу, яка так глибоко схвилювала лорда Гренвіля, лагідний вітерець сколихнув верхівки дерев і приніс річкову прохолоду; вервечка хмар затулила сонце, і легкі тіні надали краєвидові особливого чару. Жюлі відвернула обличчя, щоб приховати від молодого лорда сльози, які їй пощастило стримати, хоча Артурове розчулення зразу передалося і їй. Вона не зважувалася підвести очі, щоб він не прочитав у них, яка вона щаслива. Жіночий інстинкт підказав їй, що в цю небезпечну хвилину вона повинна зачаїти кохання на самому дні серця. Але й мовчанка могла призвести до

лиха. Помітивши, що лорд Гренвіль неспроможний мовити й слова, Жюлі сказала ласкавим голосом:

— Ви зворушені моїми словами, мілорде. Душа у вас добра, чуйна, і для вас, певне, велика радість відмовитися від помилкової думки про людину. Ви, звичайно, вважали мене за невдячну, бачачи протягом усієї нашої подорожі, яка, на щастя, скоро закінчиться, що я холодна і стримана або насмішкувата і байдужа. Я була б негідна ваших турбот, якби не вміла їх оцінити. Я нічого не забула, мілорде. І — на жаль! — ніколи не забуду уваги, з якою ви доглядали мене, як мати доглядає своє дитя, а особливо, шляхетної відвертості наших дружніх розмов і вашої делікатності; проти таких спокус ми, жінки, безпорадні. Але винагородити вас я не спроможна…

З цими словами Жюлі поквапно відійшла, і лорд Гренвіль не зробив найменшої спроби її затримати. Маркіза зупинилася на скелястому уступі неподалік і стояла нерухомо; їхні почуття були таємницею для них самих; обоє вони мовчки проливали сльози; щебетання пташок, таке веселе, таке ніжне й виразне на заході сонця, мабуть, тільки підсилювало нестямне хвилювання, що змусило їх на мить усамітнитись: природа ніби захотіла сама сказати їм про кохання, про яке вони не сміли заговорити.

— Отже, мілорде, — провадила Жюлі, ставши перед ним у позі, сповненій гідності, що дозволило їй узяти Артура за руку, — я прошу вас залишити в чистоті й непорочності життя, до якого ви мене повернули. Сьогодні ми розлучимося. Я знаю, — додала вона, побачивши, як зблід лорд Гренвіль, — що замість нагороди за вашу відданість я вимагаю від вас жертви, вищої навіть за ті, за які я повинна була б віддячити вам… Але так треба… Ви покинете Францію. Звеліти вам це — хіба не означає дарувати вам права, які будуть для вас священними? — сказала вона, притиснувши руку молодого лорда до свого тремтячого серця.

— Звичайно, — сказав Артур, підводячись.

І він показав на д'Еглемона, який у цю мить з'явився з донькою на руках по той бік улоговини, в якій петляла дорога, на балюстраді замку. Він видерся туди, бо маленька Елена хотіла там побігати й пострибати.

— Жюлі, я не говоритиму вам про своє кохання, наші душі розуміють одна одну й без слів. Хоч якими глибокими, хоч якими таємними були втіхи мого серця, ви поділяли їх. Я це відчуваю, я знаю, я бачу. І ось ви дали мені чудовий доказ незмінного і взаємного потягу наших сердець, але я втікаю... Бо не раз уже я будував хитромудрі плани, як би позбутися отого чоловіка, і навряд чи я втримаюся від спокуси, якщо залишуся біля вас.

— І мені спадало це саме на думку, — сказала Жюлі, і на її схвильованому обличчі з'явився вираз болісного подиву.

Але в тоні й у жестах Жюлі було стільки доброчесності, стільки впевненості в собі, стільки торжества перемоги, таємно здобутої над коханням, що лорд Гренвіль завмер у благоговійному захваті. Навіть тінь злочину не затьмарила цієї чистої душі. Релігійне почуття, що освітлювало прекрасне чоло Жюлі, завжди відганяло від неї мимовільні гріховні помисли, які породжує наша недосконала природа і які показують, скільки шляхетного і водночас скільки згубного таїться в нашій долі.

— Тоді я накликала б на себе вашу зневагу, — сказала Жюлі. — І врятувалася б, — додала вона, опустивши очі. — Адже смерть для мене порятунок, а втратити вашу повагу — це те саме, що вмерти!

І закохані ще хвилину постояли мовчки, героїчно намагаючись подолати розпач: добрими чи лихими були їхні думки, вони завжди збігались, й обоє розуміли одне одного, як у своїх таємничих радощах, так і в прихованому горі.

— Я не повинна нарікати на долю, я сама винна в своєму нещасті, — сказала Жюлі, звівши до неба затьмарений слізьми погляд.

— Мілорде, — закричав генерал із свого місця, махаючи рукою. — А ми тут із вами вперше зустрілися! Отам біля тополь — та ви, мабуть, не пам'ятаєте!

Англієць відповів йому кивком голови.

— Мені судилося вмерти молодою й нещасливою, — вела далі Жюлі. — Атож, не думайте, що я житиму. Горе буде для мене смертельним — і не менше, ніж тяжка недуга, від якої ви вилікували мене. Я не вважаю себе винною. Ні, моє почуття до вас неподоланне, вічне і не залежить від моєї волі, але я хочу лишитися доброчесною. Тоді я водночас буду вірна подружньому та материнському обов'язку і велінням серця. Знайте ж, — сказала вона зміненим голосом, — я ніколи більше не належатиму йому, ніколи! — І з неприхованою огидою Жюлі показала рукою на свого чоловіка. — Закони світу, — провадила вона, — вимагають, щоб я дбала про його щастя, і я скоряюся їм; я буду його служницею, моя відданість йому не похитнеться, але віднині я — вдова. Та я не хочу бути продажною не тільки у своїх очах, а й у очах світу; якщо я не належатиму д'Еглемонові, то не належатиму й нікому іншому. Ви домоглися від мене признання, але більшого ви не доб'єтесь. Ось вирок, який я сама собі винесла, — сказала вона, гордо глянувши на Артура. — Він не підлягає оскарженню, мілорде. Знайте, що коли ви піддастеся злочинній спокусі, вдова пана д'Еглемона піде в монастир — в Італії або в Іспанії. Лиха доля захотіла, щоб ми заговорили про наше кохання. Ці признання були, мабуть, неминучими; наші серця нестямно калатають сьогодні — але хай це буде востаннє. Завтра ви нібито отримаєте листа, який вас покличе до Англії, і ми розлучимося навіки.

Змучена душевною напругою, Жюлі раптом відчула, що в неї підгинаються ноги і смертельний холод опанував її; подумавши про те, як би не впасти в обійми Артура — а так подумала б кожна жінка, — вона сіла на камінь.

— Жюлі! — вигукнув лорд Гренвіль.

Цей розпачливий крик пролунав, як удар грому. Цей зойк душі виразив усе, чого закоханий, який досі мовчав, не міг виразити словами.

— Що сталося? Що з нею таке? — спитав генерал.

Почувши крик, він прискорив ходу й несподівано постав перед закоханими.

— Пусте, — відповіла Жюлі з тією дивовижною холоднокровністю, яку завдяки своєму природженому лукавству жінки часто виявляють у скрутні хвилини життя. — Під цим горіхом так вогко і холодно, що я мало не знепритомніла, а мій лікар, природно, злякався. Адже я для нього наче недовершене творіння мистецтва, і він, мабуть, здригнувся на думку, що воно може розбитися…

Вона всміхнулася чоловікові і сміливо взяла лорда Гренвіля під руку; перш ніж покинути вершину пагорба, вона окинула поглядом краєвид і рушила в долину, ведучи за собою супутника своїх мандрів.

— Це найгарніший краєвид з усіх, які ми досі бачили, — сказала Жюлі. — Я ніколи його не забуду. Гляньте, Вікторе, яка далечінь, який простір і яке розмаїття! Тут я починаю розуміти, що таке кохання.

Щоб одурити чоловіка, вона засміялася майже конвульсивним сміхом, весело стрибнула на дорогу і побігла вниз.

— Невже так скоро? — сказала вона, коли д'Еглемон уже не міг їх чути. — Невже, мій друже, через мить ми не зможемо бути й ніколи вже не будемо самими собою? Невже життя закінчено?

— Ходімо повільніше, — відповів лорд Гренвіль, — до екіпажів ще далеко. Ми йтимемо поруч, і серця наші проживуть на якусь хвилину довше — адже ми зможемо розмовляти й поглядами.

Освітлені останніми променями призахідного сонця, пройшлися вони по насипу, понад річкою, — майже мовчки, зроняючи якісь незв'язні слова; лагідні, мов плюскіт Луари, вони, проте, зворушували душу. Перш ніж сховатися за обрієм, сонце — сумний образ їхнього фатального кохання — осяяло їх червоним відблиском. Стривожений тим, що не побачив своєї карети там, де її залишив, генерал то йшов позаду, то випереджав закоханих, не втручаючись у їхню розмову. Шляхетність і делікатність, які лорд Гренвіль проявив під час подорожі, розвіяли підозри маркіза і від якогось часу він надав дружині цілковиту свободу, покладаючись на вдавану некорисливість лорда-лікаря. Артур і Жюлі усе йшли, і їхні змучені серця билися в сумній і болісній злагоді. Ще недавно, підіймаючись крутосхилами Монконтура, вони плекали невиразну надію, відчували якусь тривожну радість, хоч і не зважувалися усвідомити її. Але, спускаючись по насипу, вони зруйнували хистку будівлю, яку спорудили в своїй уяві й на яку боялися навіть дихнути, немов діти, котрі знають, що їхній іграшковий картковий будиночок ось-ось розвалиться. Вони втратили надію. Того ж таки вечора лорд Гренвіль поїхав. Останній погляд, який він кинув на Жюлі, на лихо, підтвердив, що він мав слушність, не покладаючись більше на себе від тієї миті, коли взаємний потяг відкрив закоханим силу їхньої пристрасті.

Наступного дня д'Еглемон з дружиною сиділи в кареті — уже без свого супутника — і мчали тією самою дорогою, якою Жюлі їхала в 1814 році, ще не знаючи тоді пристрасті й готова майже проклинати нав'язливу постійність кохання. Тепер їй пригадалися безліч забутих вражень. У серця своя пам'ять. Іноді жінка забуває про найважливіші події, зате все життя вона пам'ятає про те, що торкнулося її почуттів. Так і в пам'яті Жюлі закарбувалися навіть незначні подробиці. Вона з радістю пригадала все, що відбувалося з нею під час тієї першої подорожі, пригадала навіть думки, які спадали їй у тому чи в тому місці дороги. Віктор, що знову запалився пристрастю до дружини, відтоді як до неї

повернулися свіжість молодості й краса, горнувся до неї, наче юний закоханий. Та коли він хотів обняти її, вона злегка відхилилась і знайшла якийсь привід, щоб уникнути цієї невинної ласки. Потім їй стало неприємно навіть торкатися до Віктора, а вони сиділи так близько, що їй передавалося тепло його тіла. Отож вона висловила бажання пересісти на переднє сидіння, але чоловік виявив люб'язність і залишив її саму в глибині карети. Вона подякувала йому за увагу зітханням, яке він неправильно зрозумів. Колишній гарнізонний звабник витлумачив смуток дружини на свою користь, отож надвечір вона мусила поговорити з ним відверто, і її рішучість справила на нього сильне враження.

— Мій друже, ви вже мало не спровадили мене в могилу — і ви це знаєте. Якби я залишилася недосвідченою дівчиною, я могла б знову пожертвувати заради вас життям. Але я мати, я повинна виховати дочку і усвідомлюю свій обов'язок щодо неї не менше, ніж щодо вас. Отож скорімося лихій долі, яка спостигла нас обох. У вас менше підстав нарікати на неї, ніж у мене. Адже ви знайшли собі втіху там, де моє почуття обов'язку, наша спільна честь і — головне — моя душа забороняють мені шукати її. Ось візьміть, — додала вона, — ви-бо у своїй легковажності забули в одній з шухляд три листи від пані де Серізі. Я довго мовчала, і це доводить, що в мені ви маєте дружину вельми поблажливу — адже я не вимагаю від вас тих жертв, на які закон прирікає мене. Я багато думала і зрозуміла, що наші долі неоднакові, що тільки жінці судилася лиха доля. Моя доброчесність спирається на незрушні підвалини. Я житиму бездоганно — але дайте мені жити!

Маркіз поступився, приголомшений логікою, осягнути яку жінкам допомагає світло кохання, і вражений гідністю, властивою жінці в рішучі хвилини життя. Інстинктивна відраза Жюлі до всього, що ображало її любов і жадання серця, — одна з найчудовіших якостей жінки і походить від її природженої доброчесності, яку не заглушать ні закони, ні цивілізація. Чи зважиться хто-небудь осуджувати таких жінок? Адже в протилежному випадку — коли вони змушують замовкнути високе почуття, яке не дозволяє їм належати двом чоловікам водночас — хіба не стають вони схожі на священика, котрий утратив віру? І все ж таки деякі

суворі уми, думаю, осудять своєрідну угоду, що її Жюлі уклала між обов'язком і коханням, а душі пристрасні взагалі вважатимуть таку угоду за злочин. Це загальне несхвалення свідчить і про те, як небезпечно кидати виклик звичаям, і про те, наскільки хисткі засади, на яких стоїть європейське суспільство.

Минуло два роки. Подружжя д'Еглемонів жили світським життям, цілком незалежні одне від одного, і частіше зустрічалися в чужих вітальнях, аніж у себе вдома. То був вишуканий розрив, яким нерідко закінчуються великосвітські шлюби. Одного вечора, всупереч звичаю, подружжя д'Еглемонів усе-таки зустрілися у власній вітальні. Маркіза запросила на обід одну свою подругу. Генерал, який завжди обідав у місті, цього дня залишився вдома.

— Зараз ви дуже зрадієте, маркізо, — сказав пан д'Еглемон, поставивши на стіл чашку, з якої щойно допив каву.

Він кинув на гостю, пані де Вімфен, напівлукавий, напівжурливий погляд і пояснив:

— Я їду на полювання з обер-єгермейстером, і надовго. Принаймні на тиждень ви, маркізо, залишитеся вдовою в повному розумінні, а цього, думаю, вам дуже хочеться… Гійоме, веліть запрягати, — звернувся він до лакея, що прийшов прибрати зі столу.

Пані де Вімфен була тією самою Луїзою, яку маркіза д'Еглемон колись хотіла остерегти від заміжжя. Жінки перекинулися промовистим поглядом, і це свідчило, що Жюлі знайшла в подрузі повірницю своїх печалей, повірницю неоціненну і чуйну, бо пані де Вімфен була дуже щаслива в шлюбі; отож доля їхня склалася по-різному і, може, саме тому щастя однієї служило запорукою того, що вона зберігатиме вірність подрузі у її нещасті. В подібних випадках несхожість доль тільки зміцнює дружбу.

— Хіба тепер сезон для полювання? — спитала Жюлі, скинувши на чоловіка байдужим поглядом.

Був кінець березня.

— Обер-єгермейстер, шановна маркізо, полює коли йому заманеться і де заманеться. Ми вирушаємо у королівський ліс на диких кабанів.

— Не ризикуйте даремно життям, бережіть себе…

— Передбачити нещасливий випадок неможливо, — сказав він, усміхаючись.

— Карету подано, — повідомив Гійом.

Генерал підвівся, поцілував руку пані де Вімфен і обернувся до Жюлі.

— А як я загину під іклами вепра?.. — мовив він із благальними нотками в голосі.

— Що все це означає? — здивувалася пані де Вімфен.

— Ну гаразд, підійдіть, — мовила пані д'Еглемон, звертаючись до Віктора. Потім усміхнулася і сказала Луїзі: — Зараз побачиш.

Жюлі потяглася до чоловіка, і той підійшов, щоб поцілувати її. Але вона нахилила голову і подружній поцілунок ковзнув по рюшеві її пелерини.

— Ви засвідчите це перед Богом, — сказав маркіз, звертаючись до пані де Вімфен. — Мені потрібен султанський указ, щоб здобути дозвіл на таку скромну ласку. Ось як моя дружина розуміє кохання. Вже й не знаю

якими хитрощами довела вона мене до такого життя. Всього вам найкращого!

І він вийшов.

— Таж твій бідолашний чоловік і справді дуже добрий! — вигукнула Луїза, коли жінки лишилися наодинці. — Він любить тебе!

— О, не кажи про це більш ні слова. Мені огидне прізвище, яке я ношу…

— Але ж Віктор у всьому тобі підкоряється, — сказала Луїза.

— Цього послуху я домоглася завдяки тому, що зуміла вселити йому глибоку пошану до себе. З погляду законів я вельми доброчесна дружина: я створюю чоловікові затишок у домі, заплющую очі на його любовні походеньки, не торкаюся його статку, і він може марнотратити прибутки, як йому заманеться — я лише дбаю про збереження капіталу. За таку ціну я купила мир. Він, звичайно, не розуміє або не хоче розуміти, чому я так живу. Та хоч я й прибрала чоловіка до рук, я все-таки боюся, що коли-небудь він проявить свою вдачу. Я — мов поводир ведмедя, який тремтить на думку, що одного дня намордник порветься. Якщо Вікторові здасться, що він має право більше не шанувати мене, то страшно навіть уявити, як він поведеться, адже він гарячий, самолюбивий, а головне, марнославний. У нього не досить розуму, щоб знайти гідний вихід із складного становища; шалені пристрасті можуть штовхнути його на що завгодно; правда, характер у нього слабкий, і якби йому довелося вбити мене, то й сам він, мабуть, помер би з горя уже наступного дня. Але такого фатального щастя мені можна не боятись.

На мить запала мовчанка, і думки обох подруг звернулися до таємної причини того, що сталося між подружжям д'Еглемонів.

— Мене жорстоко покарали слухняністю, — озвалася Жюлі, кинувши на Луїзу промовистий погляд. — Але я ж не забороняла йому писати мені. О, він забув мене, і він має рацію. Було б жахливо, якби і його життя було розбите! Хіба не досить мого? Чи повіриш, моя люба, я навіть читаю англійські газети в надії побачити там його прізвище. Але він досі не з'явився в палаті лордів.

— То ти знаєш англійську?

— А я тобі хіба не казала? Я навчилася.

— Сердешна! — вигукнула Луїза, схопивши Жюлі за руку. — Як ти можеш досі жити?

— Це таємниця, — відповіла маркіза, майже по-дитячому насварившись на неї пальцем. — Так от слухай. Я приймаю опій. На цю думку наштовхнула мене історія герцогині *** в Лондоні. Ти ж, мабуть, чула, що Матюрен{22} написав про це роман? Лауданові краплі для мене надто слабкий засіб. А прийнявши опій, я сплю. Просипаюся лише годин на сім і присвячую їх дочці.

Луїза дивилася на вогонь, не зважуючись глянути на подругу, чиї страждання вперше постали перед її очима.

— Луїзо, збережи мою таємницю, — сказала Жюлі по хвилинній мовчанці.

В цю мить лакей приніс маркізі листа.

— О Боже! — вигукнула вона, зблiднувши.

— Я не запитую тебе, від кого цей лист, — сказала пані де Вімфен.

Маркіза читала і вже нічого не чула. Подруга бачила, що Жюлі то червоніє, то блідне; почуття, які терзали бідолашну жінку, відбивалися в неї на обличчі, її опанувало небезпечне, тривожне збудження. Нарешті вона кинула аркуш у вогонь.

— Цей лист наче обпалив мене! О, я задихаюся!

Вона підхопилась на ноги і пройшлася по кімнаті; очі в неї палахкотіли.

— Він нікуди не виїздив з Парижа! — вигукнула вона.

Її гарячкова мова, яку пані де Вімфен не наважувалася зупинити, уривалася паузами, в яких було щось моторошне. Після кожної мовчанки вона говорила чимраз схвильованіше. Її останні слова таїли в собі якесь жахливе передчуття.

— Всі ці два роки він бачив мене, — а я нічого не знала. Він щодня ловить мій погляд — і це допомагає йому жити. Ти розумієш, Луїзо? Він помирає і просить дозволу попрощатися зі мною. Він знає, що мого чоловіка кілька днів не буде вдома, і зараз сюди приїде. О, я загину! Я вже загинула. Прошу тебе, залишся зі мною. Якщо ми будемо вдвох, він не посміє! Не йди від мене, я себе боюся!

— Але ж мій чоловік знає, що я в тебе обідаю, і приїде мене забрати, — відповіла пані де Вімфен.

— Хай так, до твого від'їзду я відішлю Артура. Я буду і своїм, і його катом. О горе, він подумає, що я його вже не кохаю! І цей лист! Моя люба, деякі фрази я бачу перед собою — вони накреслені вогненними літерами!

У ворота в'їхала карета.

— Ой! — майже радісно вигукнула маркіза. — Він приїхав відкрито, не ховаючись.

— Лорд Гренвіль! — сповістив лакей.

Маркіза як стояла, так і застигла, неспроможна ворухнутись. Артур був такий виснажений, такий блідий, що вона не змогла зустріти його суворо. Він був прикро вражений тим, що Жюлі не сама, проте здавався спокійним і незворушним. Але дві подруги, знаючи про його таємне кохання, відчули в самій його стриманості, у голосі, у виразі обличчя, в поглядах щось від тієї сили, яку приписують електричному скатові. Жюлі й пані де Вімфен мов заціпеніли — так гостро передався їм його нестерпний біль. Почувши голос лорда Гренвіля, пані д'Еглемон уся затрепетала і не зважувалася відповісти йому зі страху, що він побачить, яка велика його влада над нею. Лорд Гренвіль не осмілювався глянути на Жюлі; тому довелося пані де Вімфен підтримувати бесіду, яка нікого не цікавила. Жюлі подякувала подрузі за допомогу зворушливим поглядом. Закохані притлумили свої почуття, будучи змушені триматися в межах, установлених обов'язком і правилами пристойності. Та незабаром доповіли про приїзд пана де Вімфена; коли він увійшов, подруги обмінялися поглядом і без слів зрозуміли, як ускладнилося становище. Втаємничити пана де Вімфена в цю драму було неможливо, а Луїза не мала вагомих причин, щоб попросити чоловіка залишити її в подруги. Коли пані де Вімфен накинула шаль, Жюлі підвелася наче для того, щоб допомогти подрузі зав'язати її, і тихо сказала:

— Я буду мужньою. Він приїхав до мене відкрито — чого ж мені боятися? Але якби не ти, то, побачивши, як він змінився, я зразу впала б до його ніг.

— Отже, Артуре, ви мене не послухалися, — сказала пані д'Еглемон тремтячим голосом, знову опускаючись на кушетку, куди лорд Гренвіль не зважився пересісти.

— Я не міг більше опиратися бажанню почути ваш голос, побути біля вас. Це стало безумством, маячнею. Я вже не володію собою. Я багато міркував; я далі не можу витримати. Я повинен умерти. Але вмерти, не побачивши вас, не почувши шелесту вашої сукні, не зберігши в пам'яті ваших сліз — яка жахлива смерть!

Він рвучко обернувся, щоб вийти, і з його кишені випав пістолет. Маркіза дивилася на зброю поглядом, який не виражав ні почуттів, ні думок. Лорд Гренвіль підняв пістолет і був, напевне, прикро вражений цим випадком, який міг здатися театральною витівкою закоханого.

— Артуре! — сказала Жюлі.

— Пані, я приїхав сюди в розпачі, я хотів… — почав він опустивши погляд і замовк.

— Ви хотіли заподіяти собі смерть у моєму домі! — вигукнула вона.

— Не тільки собі, — тихо відповів він.

— То ви хотіли вбити й мого чоловіка, так?

— Ні, ні, не його! — вигукнув він задихаючись. — Але заспокойтеся, мій фатальний задум не здійсниться. Коли я сюди увійшов, коли побачив вас, я віднайшов мужність і тепер я мовчатиму, я помру сам.

Жюлі підвелася і кинулася в обійми Артурові, який крізь ридання своєї коханої почув слова, сповнені палкої пристрасті:

— Спізнати щастя і померти… — сказала вона. — Хай і так!

Історія всього життя Жюлі вилилася в цьому вигуку, що вихопився з глибини її єства, в цьому голосі плоті й кохання, якому нездатні

опиратися жінки, позбавлені твердої віри в бога. Артур обняв її й переніс на канапу: його рухи дихали тією силою, яку дає нам несподіване щастя. Але раптом маркіза випручалася з обіймів коханого і втупила в нього нерухомий погляд, який буває в жінки, доведеної до розпачу; потім схопила свічку, взяла його за руку й повела у свою спальню; там вона підійшла до ліжка, в якому спала Елена, й обережно відгорнула запону, затуливши свічку долонею, щоб світло не падало на прозорі, напівзаплющені повіки дівчинки. Елена спала, розкинувши ручки, й усміхалася уві сні. Жюлі поглядом показала лордові Гренвілю на дитину. Цей погляд сказав усе.

"Чоловіка ми можемо покинути, навіть якщо він нас любить. Чоловік — створіння сильне, він знайде собі розраду. Ми можемо зневажити закони світу. Але як матері покинути своє дитя?"

Всі ці думки і безліч інших, ще зворушливіших, відбилися в її погляді.

— Ми заберемо її з собою, — прошепотів Артур. — Я дуже її любитиму...

— Мамо! — сказала Елена, прокинувшись.

Жюлі залилася слізьми. Лорд Гренвіль сів і, склавши руки на грудях, застиг у похмурій мовчанці.

"Мамо!" Цей милий, наївний оклик пробудив у душі Жюлі стільки шляхетних почуттів, стільки невтримної ніжності, що владний голос материнства на мить заглушив голос кохання. Жюлі забула, що вона жінка, вона стала тільки матір'ю. Лорд Гренвіль недовго чинив опір, сльози Жюлі обеззброїли його. Аж раптом десь гримнули, відчиняючись, двері й окрик: "Пані д'Еглемон, ви в себе?" — відбився в серцях закоханих, як гуркіт грому. Повернувся маркіз. Не встигла Жюлі опанувати себе, як генерал уже попрямував зі свого кабінету в спальню дружини. Ці дві кімнати були суміжні. На щастя, Жюлі встигла подати

знак лордові Гренвілю, і той кинувся в туалетну кімнату. Маркіза миттю зачинила за ним двері.

— А ось і я, дружинонько, — сказав Віктор. — Полювання не відбулося. Я йду спати.

— На добраніч, — сказала вона, — Я теж збираюся лягти. Вийдіть, я перевдягатимуся.

— Сьогодні ви явно не в гуморі. Скоряюся вам, маркізо.

Генерал повернувся до своєї кімнати. Жюлі провела його до дверей, зачинила їх і поквапилася випустити на волю лорда Гренвіля. Вона вже опанувала себе і подумала, що нема нічого неприродного у візиті лікаря, який її лікував. Вона могла покинути його у вітальні, коли пішла укласти дочку в постіль, і тепер вона скаже Артурові, щоб він нечутно пройшов туди. Та відчинивши двері до туалетної кімнати, Жюлі пронизливо зойкнула: стулкою дверей лордові Гренвілю придавило і розчавило пальці.

— Що там сталося? — спитав чоловік.

— Нічого, нічого, — відповіла вона, — я вкололася шпилькою.

Двері в кімнату генарала раптом знову відчинилися. Маркіза подумала, що чоловік прийшов, тривожачись за неї, і проклинала його лицемірне співчуття, таке невчасне і недоречне. Вона поквапилася знову зачинити двері до туалетної кімнати, і лорд Гренвіль не встиг визволити руку. Генерал і справді з'явився; але маркіза помилилася, його привела сюди турбота про власну персону.

— У тебе не знайдеться для мене фуляр? Цей бовдур Шарль не приготував мені хустинки на голову. В перші дні нашого шлюбу ти втручалася в усі мої справи, в усі дрібниці з такою турботливістю, що

навіть набридала. Ех, недовго тривав медовий місяць — ні для мене, ні для моїх краваток. Тепер я цілком залежу від слуг, які глузують з мене.

— Ось вам фуляр. Ви заходили до вітальні?

— Ні.

— Можливо, ви ще застали б там лорда Гренвіля.

— Він у Парижі?

— Виходить, що так.

— То я йду туди. Він чудовий лікар.

— Та він, мабуть, уже поїхав! — вигукнула Жюлі.

Маркіз стояв посеред кімнати і пов'язував собі голову фуляром, самовдоволено видивляючись у дзеркало.

— І куди тільки заподілися слуги? — сказав він. — Я тричі дзвонив Шарлеві — і марно. А де ж ваша покоївка? Подзвоніть їй, хай принесе мені на ніч ще одну ковдру.

— Поліна вийшла з дому, — сухо відповіла маркіза.

— Опівночі? — здивувався генерал.

— Я відпустила її в оперу.

— Дивно! — здивувався чоловік роздягаючись. — Я, здається, бачив її, коли підіймався сходами.

— Значить, вона повернулася, — мовила Жюлі, вдаючи, ніби ця розмова їй обридла.

Щоб не збудити в чоловіка підозри, вона смикнула за шворку дзвінка, але смикнула ледь-ледь.

Не всі події тієї ночі добре відомі. Та, мабуть, вони були такі самі прості й жахливі, як і банальні сімейні прикрощі родини д'Еглемонів. Другого дня Жюлі злягла в постіль.

— Що там у тебе сталося, чому стільки балачок про твою дружину? — спитав де Ронкероль д'Еглемона через кілька днів після тієї ночі, коли відбулося стільки трагічних подій.

— Послухай мене, не одружуйся, — відповів д'Еглемон. — Спалахнула запона ліжка, в якому спала Елена. Мою дружину це так приголомшило, що вона захворіла — на цілий рік, за словами лікаря. Одружишся з красунею — вона поганіє; одружишся з дівчиною, яка пашить здоров'ям — вона марніє; ти вважаєш її пристрасною, а вона холодна; а то буває, на вигляд ніби холодна, а насправді палає такими пристрастями, що згубить тебе або зганьбить. Найлагідніша дівчина стає норовистою, зате норовиста ніколи не стане лагідною. Дівча, яке здавалося тобі слабким і дурненьким створінням, раптом виявляє залізну волю, диявольський розум. Обридло мені подружнє життя!

— А може, обридла дружина?

— Ет, не сказав би... До речі, не хочеш піти зі мною в церкву Фоми Аквінського, на похорон лорда Гренвіля?

— Дивну розвагу ти мені пропонуєш. А відомо, чому він помер? — спитав Ронкероль.

— Його камердинер запевняє, ніби лорд, рятуючи честь своєї коханки, просидів цілу ніч на зовнішньому підвіконні чийогось дому, а всі ці дні стояв лютий мороз.

— Якби на таку самопожертву пішов котрийсь із нас, людей бувалих, я це назвав би подвигом. Але лорд Гренвіль був молодий і до того ж… англієць. Англійці завжди хочуть виділитись.

— Ет! — сказав д'Еглемон. Вчинити такий подвиг можна тільки заради жінки, яка здатна надихнути на нього. І будь певен, що не заради моєї дружини загинув бідолаха Артур.

II. Нечувані муки

Від невеликої річки Луени до Сени тягнеться широка рівнина, яка межує з лісом Фонтенбло та містами Море, Немуром і Монтеро. В цьому посушливому краї лише зрідка трапляються пагорби; іноді бачиш посеред поля гайок — схованку для дичини; і всюди нескінченні смуги, сірі або жовтаві, — прикметна ознака обріїв у Солоні, Босі та Беррі. На цій рівнині, між Море й Монтеро, перед очима подорожнього постає старовинний замок Сен-Ланж, околиці якого являють картину, не позбавлену величі й урочистості. Тут і прегарні дороги, обсаджені в'язами, і глибокі рови, і довгі фортечні мури, і величезні сади, і просторі панські будинки, на спорудження яких пішли прибутки од відкупів, незаконного здирства й узаконених хабарів або від великих дворянських маєтностей, що їм нині завдав смертельного удару Цивільний кодекс. Якщо митцеві або мрійникові доведеться ненароком звернути на дорогу з глибокими вибоями, яка перетинає тверді глинисті землі, що оточують підступи до маєтку, він неодмінно запитає себе: за чиєю примхою виник цей поетичний замок посеред розкиданих там і там клаптів житнього поля, посеред пустелі, вкритої крейдою, мергелем та пісками, в місцях, де згасає радість, де все нагонить на вас журбу, де душу гнітить мертва тиша і обступає одноманітна далеч — похмурі краєвиди, які можуть привабити лише тих, хто страждає і в своєму горі не прагне розради.

Наприкінці 1820 року в маєтку Сен-Ланж оселилася молода жінка, неабияк здивувавши цим жителів невеличкого села, розташованого за милю від замку, жінка, яка уславилася в Парижі розумом, красою і витонченістю манер, жінка, чиє становище у світі та багатство цілком відповідали її славі. Селяни і власники навколишніх хуторів не бачили господарів Сен-Ланжа з незапам'ятних давен. Хоча маєток давав чималі прибутки, його полишили на управителя та кількох старих слуг. Тому приїзд маркізи викликав у всій околиці справжній переполох. У воротях убогої корчми, що стояла край села, на роздоріжжі в Немур і Море, зібрався цілий гурт, щоб подивитись, як проїде карета. Рухалася вона досить повільно, бо всю дорогу від Парижа маркіза проїхала власними кіньми. На передньому місці екіпажа сиділа покоївка з малою дівчинкою на колінах, що здавалася радше замисленою, ніж веселою. Мати лежала в глибині карети, схожа на вмирущу, яку лікарі послали в село. Засмучене обличчя цієї молодої, хворобливої жінки аж ніяк не сподобалося доморослим політикам, котрі пов'язували з приїздом маркізи надію на якесь пожвавлення у застояному побуті їхньої глушини. Зразу було видно, що всяке пожвавлення неприємне для цієї змученої недугою жінки.

Увечері місцевий мудрагель оголосив, сидячи в корчмі, в тій кімнаті, де випивали найдостойніші люди села Сен-Ланж, що, судячи з невеселого вигляду маркізи, вона, звісно, розорилася. Поки маркіз відсутній, — а в газетах пишуть, що він має супроводжувати герцога Ангулемського до Іспанії, — вона хоче призбирати в Сен-Ланжі грошей, щоб покрити збитки від невдалої гри чоловіка на біржі. Маркіза вважають одним із найзавзятіших гравців. Можливо навіть, землю розпродадуть невеличкими ділянками. Отоді можна буде поживитися. Хай-но кожен підрахує свої заощадження, витрусить їх із калитки, прикине, на що він може розраховувати, і тоді всі вони візьмуть участь у розтерзанні маєтку. Це майбутнє здавалося таким привабливим, що всі до одного багатії села горіли бажанням з'ясувати, чи ці чутки правдиві, й придумували, як би випитати істину в маркізиних слуг. Але ніхто з челяді не міг пояснити, яке лихо привело їхню пані на початку зими в старий замок Сен-Ланж, хоча вона володіла й іншими маєтками, що славилися прегарними садами і

мальовничими краєвидами. В замок з'явився мер — засвідчити свою пошану маркізі, але його не було прийнято. Після мера прийшов управитель — але з тим самим успіхом.

Маркіза покидала свою спальню лише на той час, поки там прибирали, і тоді сиділа у маленькій вітальні, де вона й обідала, якщо слово "обідати" означає сидіти за столом, з огидою дивитись на страви і з'їдати саме стільки, скільки треба, щоб не померти з голоду. Після чого вона відразу поверталася до себе і вмощувалася у великому кріслі, яке стояло біля єдиного вікна, що освітлювало її спальню й виходило в сад; в тому кріслі вона просиджувала з ранку до вечора. З дочкою вона бачилася дуже мало, лише ті хвилини, які проводила за невеселою трапезою і, здавалося, присутність дівчинки її тільки дратує. Які ж нечувані муки мала витерпіти ця молода жінка, щоб вони заглушили в ній навіть материнське почуття? Ніхто із слуг не мав до неї доступу. Лише її покоївка могла їй догодити. Вона вимагала, щоб у замку була цілковита тиша, і донька мусила гратися далеко від неї. Маркіза не терпіла найменшого шуму, і будь-який людський голос, навіть голос власної дитини дратував її. Місцевих жителів спочатку дуже цікавили її дивацтва, та коли всі припущення було вичерпано, в ближніх містечках і селах перестали думати про цю хвору жінку.

Полишена на саму себе, маркіза могла тепер втішатися мовчанкою посеред тиші, яка на її вимогу панувала в домі, і не мала жодних причин виходити з кімнати, обтягнутої гобеленами, де померла її бабуся і де вона ув'язнила себе, щоб також померти — тихо, без свідків, без набридливих висловів співчуття, і щоб не бачити у свою останню годину виявів егоїзму, прикритих лицемірною приязню, усього того, що в містах тільки погіршує страждання вмирущого. Цій жінці було двадцять шість років. У такому віці душа, ще сповнена поетичних ілюзій, любить утішати себе думкою про смерть, яка видається їй порятунком. Але смерть тільки заграє з молодими людьми. Вона то підступає до них, то відходить, то з'являється, то зникає; вона бариться, і вони розчаровуються в ній і, не знаючи, прийде вона завтра чи ні, знову кидаються у вир життя, назустріч горю, бо горе нещадніше за смерть і не змушує на себе чекати.

Отож цій жінці, яка зреклася життя, довелося витерпіти всю гіркоту такої затримки й у повній самоті, в душевних муках, що їх не хотіла урвати смерть, пройти жахливу науку егоїзму, яка мала розбестити її серце і підготувати його до життя у світському товаристві.

Цю безжальну й сумну науку людина майже завжди засвоює після перших прикростей. А маркіза страждала і страждала вперше — а може, й востаннє в своєму житті. І справді, хіба не помилка — вважати, що почуття вмирають і знов народжуються? Хіба, виникнувши, вони не живуть вічно в глибині нашого серця? Вони дрімають або пробуджуються з волі випадку, але назавжди залишаються в душі і неминуче змінюють її. Отже, кожне почуття проявляється зовні один лише день, довгий або короткий, — день першої бурі. Так і горе — найстійкіше із почуттів, вражає тільки своїм першим вибухом, а наступні удари стають дедалі слабкіші, чи тому, що ми звикаємо до його спалахів, чи тому, що такий закон нашого єства, яке з метою самозбереження протиставляє цій руйнівній силі силу рівновагому, але бездіяльну, черпаючи її з себелюбних розрахунків. Але яке із страждань можна назвати горем? Втрата батьків — це лихо, до якого природа підготувала людей. Фізичний біль минає і не зачіпає душі, якщо ж він уперто триває, то це вже не біль, а смерть. Коли молода жінка втрачає новонародженого, шлюбне кохання незабаром дарує їй іншого. Ця прикрість теж тимчасова. Одне слово, всі ці нещастя, як і багато подібних, можна назвати ударами долі, ранами, але жодне з них не вражає корінь життя, і тільки тоді, коли за дивним збігом обставин вони налітають одне за одним, вони вбивають почуття, яке змушує нас шукати щастя. Справжнім, великим горем, отже, можна назвати тільки ту смертоносну недугу, яка охоплює минуле, теперішнє і майбутнє, не лишає незараженою жодної часточки життя, навіки калічить думку, назавжди закарбовується на устах або на чолі, знищує або ослаблює прагнення до земних утіх, вселяє відразу до всього сущого. Але щоб стати таким незмірним, щоб розчавити душу й тіло, це горе має вразити людину в ту пору, коли всі сили душі й тіла молоді, коли серце повниться життям. І за таких обставин горе ранить глибоко, завдаючи нестерпних страждань і годі зцілитися від цієї недуги без якихось драматичних перемін: одні підносяться на небо, а інші, хоч і лишаються на грішній

землі, але повертаються у світ лише для того, щоб світу брехати, щоб грати в ньому якусь роль, — тепер їм відомі лаштунки, за якими люди ховаються для розрахунків, плачу, насмішок. Після такого вирішального зламу для них не існує більше таємниць у житті суспільства, яке віднині вони піддають невблаганному осуду. У молодих жінок, маркізиних ровесниць, це перше, найглибше горе, завжди має одну й ту саму причину. Жінка, а надто молода, з душею гарною, як і її зовнішність, неминуче всю себе присвячує тому, до чого штовхає її природа, почуття і суспільство. Якщо її доля складеться невдало, а вона все-таки залишиться жити, то їй доводиться терпіти неймовірні страждання з тієї ж таки причини, яка перетворює перше кохання на найпрекрасніше з почуттів. Чому це нещастя ніколи не надихає ні поета, ні живописця? Але чи можна оспівати, чи можна змалювати його? Ні, страждання, які воно спричиняє, годі осмислити, годі відтворити їх фарбами. До того ж таємницю таких страждань нікому не довіряють, щоб утішити в них жінку, треба їх розгадати, бо вони ховаються в самій глибині її єства (наче догмати віри в душі черниці), витіснивши звідти усі інші почуття; так ото лавина, сходячи з гір, усе нищить на своєму шляху, щоб звільнити для себе місце в долині.

В ту пору маркіза була під владою страждань, які жінки ніколи не розголошують, бо світ осуджує їх; але почуття їх плекає, а жіноче сумління завжди виправдовує. Ці страждання схожі на синів-невдах, дорожчих материнському серцю, аніж сини, яким щастить у житті. Мабуть, ніколи ще обставини так нещадно, з такою невблаганністю і силою не призводили до такого краху надій, як це сталося у маркізи. Вона мала відчуття, що усе вмерло навколо неї. Підкоряючись законам світу, вона не зглянулася на благання свого коханого, чоловіка молодого і шляхетного, і він помер заради неї, заради того, щоб урятувати її так звану "жіночу честь". І не було людини, якій вона могла б сказати: "Я страждаю!" Сльози образили б її законного чоловіка, першопричину її нещастя. Суспільні звичаї забороняли їй нарікати на свою долю: подруга тільки позловтішалася б з її мук, а будь-який чоловік спробував би здобути з них вигоду. Ні, ця бідолашна, розчавлена горем жінка могла виплакатися лише в пустелі й там або подолати страждання, або стати

його жертвою, померти чи вбити щось у собі, можливо, совість. Кілька днів просиділа вона, прикипівши очима до одноманітного краєвиду, де, як і в її майбутньому, не було чого шукати, не було на що сподіватися, де все можна було окинути одним поглядом і де перед нею миготіли лише образи холодного розпачу, який невпинно шматував її серце. Тумани, які стелилися над землею, низькі хмари, що бігли під сірим склепінням неба — усе відповідало її хворобливому душевному стану. Її серце уже не стискалося; воно ще не зовсім зів'яло, але її здорова, квітуча натура ніби закам'яніла від тривалого горя — горя нестерпного, бо воно було безцільне. Вона страждала тільки через себе й заради себе. А так страждати — чи не означає стати егоїстом? Ці гіркі думки тривожили й ранили совість маркізи. Вона ставила собі запитання й намагалася щиро відповідати на них, але відчувала роздвоєність. У ній наче існувало дві жінки; одна жила розумом, друга — почуттям, одна терпіла муки, друга — не хотіла більше мучитися. Вона переносилася думками у щасливу пору дитинства, яке збігло так швидко, що вона не встигла й відчути всі його радощі; чисті спогади тих часів вставали перед нею, ніби відтінюючи її глибоке розчарування в шлюбі, бездоганному з погляду світського товариства, а насправді жахливому. До чого привела її цнотливість, притаманна молодості, навіщо було стримувати свої бажання і всім жертвувати заради суспільних умовностей? Усе її єство жадало кохання, чекало кохання, але вона запитувала себе, навіщо їй тепер гармонійність рухів, усмішка, гожість? І їй було прикро почувати себе свіжою та сповненою ніжності — так ото здається прикрим звук, коли він довго й одноманітно повторюється. Навіть її краса стала для неї нестерпною, як щось цілком непотрібне. Вона з жахом відчувала, що відтепер їй ніколи не жити повнокровним життям. Адже її внутрішнє "я" втратило здатність утішатися враженнями, приваблива новизна яких надає життю стільки чару. Віднині більшість її почуттів зникатимуть, тільки-но зродившись, і багато з того, що раніше схвилювало б її, стане для неї байдужим. Слідом за дитинством людини настає дитинство її серця. Але коханий забрав із собою в могилу це її друге дитинство. Її бажання були молоді, але вона уже втратила ту душевну молодість, яка надає життю цінності й чару. Адже в ній назавжди збережеться почуття недовіри та смутку, яке не дозволить їй жити щиро й безпосередньо, бо ніщо вже не поверне їй того

щастя, на яке вона сподівалась, яке бачила таким прекрасним у мріях. Перші невтішні сльози загасили божественний вогонь, що освітлює перші радощі серця, і тепер їй судилося вічно побиватися, що вже ніколи не буде вона такою, якою хотіла б стати. З цієї переконаності неминуче виникне гірка відраза, яка змушуватиме її відвертатися від радості, коли вона знову до неї прийде. В ті дні маркіза міркувала про життя, як міркує про нього старий дід на краю могили. Хоч вона й почувала себе молодою, нескінченна вервечка днів, які їй доведеться прожити без щастя, гнітила їй душу, і вона завчасно почувала себе старою. Вона волала до світу, вона в розпачі запитувала його, що він дав їй замість утраченого кохання, яке допомагало їй жити. Вона запитувала себе, чи не сталося так, що в її загиблому коханні, такому цнотливому і такому чистому, вона більше грішила в думках, аніж своїми вчинками? Вона намагалася переконати себе, що винна, прагнучи в такий спосіб дошкулити світові й утішити себе за те, що не було у неї з чоловіком, котрого вона нині оплакує, тієї чудесної близькості, яка поєднує душі двох людей і полегшує горе тому, хто лишився жити, даючи цій людині певність, що вона повною мірою спізнала щастя й обдарувала ним того, кого не стало, але хто лишився жити в її серці. Маркіза була невдоволена з себе, наче актриса, якій не вдалася роль; журба заволоділа її серцем, нервами, розумом. І не тільки було скривджено її найсвятіші почуття, ображено доброту, яка штовхає жінку на самопожертву, було ображено і її гординю. Крім того, коли вона сушила собі голову над усіма цими питаннями, над спонукальними причинами людського життя, приклади яких ми знаходимо у явищах суспільних, моральних та фізичних, її душевні сили слабнули, вона заплутувалася у власних висновках, і вже нічого не могла зрозуміти, розгублено блукаючи думками посеред найсуперечливіших міркувань. Іноді, коли надворі стелився туман, вона розчахувала стулки вікна і, ні про що не думаючи, вдихала повітря, напоєне вологими пахощами землі, стоячи зовсім нерухомо, з безумним виразом у очах, бо горе застеляло їй зір і шуміло у вухах, отож вона не сприймала ні краси природи, ні втіхи роздумів.

Якось над полудень, коли сонце виглянуло з-за хмар, до кімнати без виклику ввійшла покоївка і повідомила:

— Ось уже вчетверте прийшов місцевий священик. Він хоче бачити вас, і сьогодні так рішуче наполягає, що ми просто не знаємо, як йому й відповісти.

— Мабуть, він хоче попросити грошей для бідняків своєї парафії. Візьміть двадцять п'ять луїдорів і передайте йому від мого імені.

— Пані, кюре не взяв грошей, — сказала покоївка, повернувшись через хвилину. — Він хоче поговорити з вами.

— Ну, нехай увійде! — відповіла маркіза, невдоволено стенувши плечима, і це передвіщало парохові холодний прийом; мабуть, вона збиралася звільнити себе від його надокучливих повчань, порозумівшись із ним кількома короткими й відвертими фразами.

Маркіза втратила матір у ранньому дитинстві, і на її виховання, природно, вплинула та свобода звичаїв, яка в дні революції розхитала всі релігійні підвалини у Франції. Побожність — чеснота жіноча, і передається лише від жінки до жінки, а маркіза, дитя XVIII сторіччя, засвоїла філософські погляди свого батька. Вона не дотримувалася ніяких релігійних обрядів. Для неї священик був службовою особою, і користь від нього здавалася їй сумнівною. В її душевному стані голос релігії міг лише роз'ятрити її рани; до того ж вона не вірила ні в сільських священиків, ні в їхні переваги; тому вирішила остудити запал кюре, і, не дратуючись, спекатися його за допомогою певного засобу багатіїв — добродійності.

Священик увійшов, і його зовнішність була такою, як і уявляла собі маркіза. Перед нею стояв низенький гладкий чоловічок з великим черевом, з червонястим обличчям, старий і зморшкуватий, що посміхався якоюсь вимученою посмішкою. Опуклий лоб, змережаний численними зморшками від скроні до скроні, з'єднувався з лисою маківкою без видимого переходу, і через це обличчя здавалося меншим, ніж було насправді. Тільки на скронях і на потилиці, над самою шиєю, росло

ріденьке сиве волосся. Проте в цього священнослужителя було обличчя людини від природи веселої. Товсті губи, злегка кирпатий ніс і подвійне підборіддя свідчили про добродушну вдачу. Спочатку маркізі впали в очі лише ці його прикметні зовнішні риси; але вже при перших словах, з якими до неї звернувся священик, її вразила лагідність його голосу. Вона придивилась до нього уважніше і зрозуміла, що його очі під сивими бровами, мабуть, не раз плакали, а на його обличчі, обернутому до неї в профіль, був вираз такої величної скорботи, що маркіза побачила в цьому кюре людину.

— Маркізо, люди панського роду потребують наших послуг лише тоді, коли їх навідує горе. А горе заміжньої жінки, молодої й багатої, жінки, яка не втратила ні дітей, ні батьків, спричиняють, як неважко вгадати, печалі, гостроту яких може пом'якшити тільки релігія. Ваша душа в небезпеці, маркізо. Не стану зараз говорити вам про життя вічне, яке чекає нас після смерті. Зрештою, я не в сповідальні. Але хіба не мій обов'язок — освітити ваше майбутнє життя в суспільстві? Гадаю, ви пробачите старому надокучливість, адже його мета — ваше щастя.

— Щастя не для мене, панотче. Скоро, як ви висловилися, я потребуватиму ваших послуг — уперше й востаннє.

— Ні, пані, ви не помрете з горя, хоч воно й гнітить вас; щоб у цьому переконатися, досить глянути на ваше обличчя. Якби вам судилося вмерти, ви не були б тепер у Сен-Ланжі. Нас зводить у могилу не так горе, як ошукані надії. Якось одна людина зазнала ще нестерпніших, ще жахливіших мук, ніж ви — і не вмерла.

Маркіза недовірливо похитала головою.

— Я справді знаю таку людину, пані. Її горе було таким великим, що ваші страждання здадуться вам легкими порівняно до тих, які пережила вона…

Чи довга самотність почала гнітити маркізу, чи їй захотілося полегшити свою наболілу душу перед іншою уважною душею, але вона подивилася на священика таким очікувальним поглядом, зміст якого було неважко витлумачити.

— Людина, про яку я вам згадав, пані, — почав розповідати кюре, — була батьком трьох синів — тільки вони лишилися у нього від колись численної родини. Спочатку він втратив батьків, потім дочку й дружину, яких ніжно любив. Він жив сам у провінційній глушині, у невеличкому маєтку, де колись був такий щасливий. Усі його три сини служили у війську, і кожен мав чин за вислугу років. Під час "Ста днів" старший перевівся у гвардію і став полковником; середній був командиром артилерійського батальйону, а наймолодший командував ескадроном драгунів. Пані, усі троє любили свого батька не менше, ніж він любив їх. Якщо ви знаєте, наскільки безтурботні молоді люди, наскільки захоплені вони своїми пристрастями (настільки захоплені, що в них завжди бракує часу виявити увагу до родини), то ви зрозумієте з одного тільки прикладу, якою великою була їхня любов до бідолашного старого батька, що жив лише ними і задля них: не минало й тижня, щоб він не отримував листа від одного з синів. Правда, і він ніколи не виявляв щодо них ні слабкості душевної, яка підриває пошану дітей, ні несправедливої суворості, яка ображає їх, ні себелюбства, яке їх відштовхує. Ні, він був для них більше, ніж батьком, він став їхнім братом, другом. Перед тим як сини мали вирушити до Бельгії, він поїхав попрощатися з ними в Париж; він хотів з'ясувати, чи добрі в них коні, чи не потребують вони чогось. Провівши їх, він повернувся додому. Почалася війна. Батько отримав листа з Флерюса, листа з Ліньї — усе йшло гаразд. Потім відбулася битва під Ватерлоо, ви знаєте її наслідки. Вся Франція вдяглася в жалобу. Всі родини жили в глибокій тривозі. А наш батько, ви ж розумієте, пані, жив чеканням; він не знав ні спокою, ні відпочинку — читав газети, щодня ходив на пошту. Одного вечора йому повідомили, що з'явився слуга його сина, полковника. Старий побачив, що той сидить верхи на коні свого хазяїна; запитувати було нічого; полковник був убитий — його розтрощило в бою гарматним ядром. Пізно ввечері з'явився і слуга наймолодшого сина — наймолодший син поліг на другий день битви. Вже

опівночі прийшов якийсь артилерист і повідомив про загибель середнього сина — останньої надії, яка ще жевріла в батька протягом тих кількох годин. Атож, пані, усі вони загинули! — Священик помовчав і, здолавши хвилювання, тихо додав: — А батько досі живий! Він зрозумів, що коли Бог залишив його на світі, значить йому судилося страждати, і він страждає; відтоді він знайшов собі притулок у лоні церкви. А що йому було робити?

Маркіза підвела очі, подивилася в обличчя старого кюре, освітлене смиренням і тихою журбою, й почула слова, які зворушили її до сліз:

— Він став священиком, пані. Він був висвячений у слуги господні слізьми, перш ніж його висвятили перед вівтарем.

На мить у кімнаті запанувала тиша. Маркіза й кюре дивилися крізь вікно на туманний обрій, наче могли побачити там тих, кого вже не було на світі.

— Не міським священиком, а простим сільським кюре, — додав старий.

— У Сен-Ланжі? — спитала вона, втираючи сльози.

— Так, пані.

Ніколи ще скорбота не здавалася Жюлі такою величною; слова "так, пані" проникли їй у серце і наповнили його незглибимим смутком. Цей голос, що тихо звучав у вухах, перевертав їй душу. То був справді голос самого нещастя, голос проникливий, серйозний, з якого ніби вихоплювалися невидимі струми.

— Панотче, — озвалася маркіза, і в тоні її голосу зазвучали перші ноти шанобливості, — а що ж зі мною станеться, як я не помру?

— Адже ви маєте дочку, пані.

— Так, — холодно відповіла маркіза.

Кюре пильно глянув на неї — таким поглядом дивиться лікар на небезпечно хворого — і вирішив докласти всіх зусиль, щоб відбити цю жінку в духа зла, який уже простер над нею свою руку.

— Думаю, ви переконалися, пані, що ми повинні вживатися зі своїм горем і що тільки в релігії можна знайти розраду. Дозвольте мені прийти ще раз. Я хочу, щоб до вас дійшов голос людини, яка вміє співчувати горю, і яка, погодьтеся, не має в собі нічого страшного.

— Приходьте, панотче. Дякую, що згадали про мене.

— Отже, до скорого побачення, пані.

Ці відвідини, можна сказати, пом'якшили горе маркізи, чиї душевні сили були до краю напружені від розпачу й життя в самотині. Священик наче влив їй у серце цілющий бальзам; його натхнені вірою слова принесли їй заспокоєння. Крім того, вона пережила радість, схожу на радість в'язня, коли, спізнавши всю безнадію самоти і тягар кайданів, він раптом чує, що в стіну стукає сусід і, відповівши йому стуком, починає обмінюватися з ним думками. Несподівано з'явилася людина, якій вона могла звірити душу. Та незабаром маркіза знову поринула в гіркі роздуми і, подібно до в'язня, сказала собі, що товариш по нещастю не полегшить ні її кайданів, ні майбутнього. Щодо священика, то він не хотів уже в перші свої відвідини відстрашити цю жінку, поглинуту своєю чисто егоїстичною зажурою; але він сподівався, що наступного разу йому пощастить пробудити в ній віру. Через день він знову прийшов, і з того, як зустріла його маркіза, зрозумів, що його візит бажаний.

— Скажіть, маркізо, — почав старий, — чи доводилося вам коли-небудь замислюватися про безмір людських страждань? Чи звертали ви

свої помисли до неба? Чи бачили ви оті неозорі світи, які, применшуючи нашу вагу і гординю нашу, тим самим умаляють і наші печалі?

— Ні, панотче, — відповіла вона. — Закони суспільства надто гнітять мою душу і терзають її надто жорстоко, щоб я могла піднестись на небеса. Та звичаї, заведені в світському товаристві, мабуть, ще несправедливіші, ніж закони. О, цей вищий світ!

— Наш обов'язок, пані, підкорятися і законам, і звичаям. Закон — це слово, а звичаї — дії суспільства.

— Підкорятися суспільству? — заперечила маркіза, не приховуючи своєї відрази. — Ох, панотче, всі наші прикрості від нього. Бог не створив жодного закону, що призводив би до нещастя; але люди, об'єднавшись у суспільство, спотворили його повеління. Ми, жінки, більше скривджені цивілізацією, ніж природою. Природа завдає нам фізичних страждань, яких ви не полегшили, а цивілізація розвинула в нас почуття, які ви постійно обманюєте. Природа знищує слабких, а ви прирікаєте їх на життя, тобто на муки. Тільки ми, жінки, несемо на собі тягар шлюбу, цієї підвалини нинішнього суспільства; чоловіки в ньому вільні, а ми — рабині обов'язку. Ми повинні віддавати вам усе своє життя, ви ж нам віддаєте лічені хвилини. І нарешті, чоловік робить вибір, а ми лише сліпо підкоряємося. О панотче, вам я усе можу сказати. Так от, шлюб у наші дні видається мені узаконеною проституцією. Ось джерело моїх страждань. Але, мабуть, я одна серед цих нещасливих створінь, скутих фатальними узами, не смію нарікати на долю! Я сама обрала собі лихо, я прагнула цього заміжжя.

Вона замовкла, залившись гіркими слізьми.

— Загнана в безвихідь, я знайшла посеред океану скорботи острівець і ступила на нього. Там я могла страждати, як мені заманеться; все зніс ураган. І ось я знову безпорадна, і нема в мене опори, нема снаги змагатися з бурями.

— Снагу нам дає віра в Бога, — сказав священик. — І якщо вам немає кого любити в нашому земному падолі, то хіба не маєте ви обов'язків?

— Все тільки обов'язки! — вигукнула маркіза з якимсь роздратуванням. — А де взяти мені почуття, які дають людям силу виконувати свої обов'язки? Ніщо не виникає з нічого і ні для чого — ось один з найнепорушніших законів, як моральних так і фізичних. Ви хочете, щоб листя на дереві росло без соків, які його живлять? Душа теж потребує життєвих соків! Джерело мого життя пересохло.

— Я не стану говорити вам про віру в Бога, яка приводить до смирення, — сказав священик, — але хіба почуття материнства, не...

— Годі, панотче! — вигукнула маркіза. — З вами я буду відверта, хоча мені тепер ні з ким не можна бути відвертою — я приречена брехати. Світ вимагає від нас лицемірства і загрожує ганьбою, якщо ми не підкоримося його умовностям. Існує два материнства, панотче. Колись я про це не знала, а тепер знаю. Я мати лише наполовину, і краще б мені нею не бути. Елена не від нього! О, не здригайтеся! Сен-Ланж — безодня, в якій потонуло чимало несправжніх почуттів, тут не раз миготів зловісний відсвіт розбитих надій, тут обвалювалися хисткі споруди, що стояли на підвалинах законів, суперечних природі людській. Так от, у мене дитина — і цього досить, щоб закон оголосив мене матір'ю. Але у вас, панотче, душа співчутлива й добра і ви, можливо, прислухаєтеся до гірких зойків нещасливої жінки, яка не допустила, щоб у її серце проникли штучні почуття. Бог буде мені суддею, але я не думаю, що грішу проти його законів, підкоряючись почуттю любові, яке він заклав мені в душу. Послухайте ж, до якого висновку я прийшла: дитина, панотче, поєднує в собі образи двох людей, вона — плід двох почуттів, що злилися з власного вибору. Якщо ви не прив'язані до неї всіма фібрами тіла, всією ніжністю серця, якщо вона не нагадує вам про радощі кохання, про місця, де двоє людей утішалися щастям, про ті хвилини, коли слова для них звучали музикою, а думки виливались у солодкі мрії, тоді ця дитина — створіння недосконале. Атож, для закоханих дитина має бути прекрасною мініатюрою, в якій віддзеркалена поема їхнього таємного

інтимного життя, вона має стати для них джерелом натхнення, утілити в собі їхнє минуле, їхнє майбутнє. Моя бідолашна Елена — дочка мого чоловіка, вона дитя обов'язку і випадковості; вона пробуджує в мені лише притаманний кожній жінці інстинкт, той інстинкт, що змушує нас захищати й оберігати створіння, яке вийшло з нашого лона. З погляду суспільства — я бездоганна. Хіба не пожертвувала я заради неї своїм життям і щастям? Її плач хвилює мене до глибини душі; якби вона почала тонути, я кинулася б рятувати її. Але їй немає місця в моєму серці. О, кохання пробудило в мені надію на всемогутню і всеосяжну материнську любов! У мріях я колисала дитя, народжене моїм бажанням ще до його зачаття, одне слово, ту ніжну квітку, яка розпускається в душі раніше, аніж з'являється на світ. А для Елени я лише те, чим повинна бути згідно із законом природи кожна мати для свого потомства. Коли Елена більш не потребуватиме мене, все закінчиться: зникне причина — зникнуть і наслідки. Якщо жінка наділена високим даром оточувати свою дитину материнською любов'ю все життя, то чи не слід приписати цю божественну стійкість почуттів тому світлу, яке осявало її духовне зачаття? Якщо ж мати не вкладає у новонародженого свою душу, то материнська любов не триватиме у неї довше, ніж триває вона у світі тварин. Цю істину я відчуваю на собі: моя дочка росте, а моє серце усе більше відвертається від неї. Жертви, які принесла я для Елени, уже відторгли мене від цієї дитини, тоді як до іншої дитини — я знаю це — моя ніжність була б безмежною, і задля неї ніщо не здавалося б мені жертвою, усе приносило б мені радість. Моя розважливість, моя віра безпорадні проти цих почуттів. Хіба жінка, яка не почуває себе ні матір'ю, ні дружиною і яка, собі на лихо, відкрила, скільки незглибимого блаженства в коханні, скільки втіхи у справжній материнській любові, винна в тому, що хоче померти? Чого їй сподіватися від життя? Я скажу вам, що вона відчуває! По сто разів за день, по сто разів за ніч дрож пронизує моє серце, голову, тіло, тільки-но спогад, з яким несила боротися, воскрешає переді мною картини щасливого минулого, яке видається мені щасливішим, ніж воно було насправді. Ці видіння терзають мені душу, притупляють мої почуття, і я повторюю собі: "Яким стало б моє життя, коли б!.."

Маркіза затулила обличчя долонями і зайшлася плачем.

— Ось що таїться в моєму серці! — вела вона далі. — Заради його дитини я прийняла б найжахливіші муки! Господь, помираючи, взяв на себе усі гріхи земні, й він простить мені цю думку, від якої в мене розколюється голова. Але світ не знає жалю; для нього мої слова — блюзнірство, адже я нехтую усі його закони. О, як би я хотіла оголосити війну суспільству, щоб обновити його закони і звичаї, щоб поламати їх! Хіба не завдало воно удару всім моїм помислам, усім струнам душі моєї, всім моїм почуттям, бажанню, надіям у майбутньому, теперішньому й минулому? День для мене — темрява, моя думка — меч, серце — відкрита рана, моя дитина — лише заперечення. Атож, коли Елена озивається до мене, мені хочеться, щоб у неї був інший голос; коли вона дивиться на мене, мені хочеться, щоб у неї були інші очі. Усе в ній нагадує мені про те, що мало б бути і чого немає. Вона дратує мене до нестями! Я всміхаюся їй, щоб надолужити почуття, які я у неї краду. Як я страждаю! О панотче, мої страждання нестерпні, мені несила жити! І мене вважатимуть доброчесною жінкою! І я ні в чому не завинила! І мене шануватимуть! Я здолала мимовільне кохання, якому не повинна була поступатися; я додержала подружньої вірності, але чи вберегла я своє серце? Ні, воно завжди належало тільки одному створінню, — сказала вона, піднісши руку до грудей. — І моя дитина відчуває це непомильно. В материнському погляді, в голосі, в рухах є така сила, яка впливає на душу дитини, а коли я дивлюся на свою бідолашну дівчинку, коли я розмовляю з нею або беру її на руки, мої очі залишаються байдужими, голос мій не тремтить, а в обіймах немає ніжності. Елена це відчуває і дивиться на мене докірливим поглядом, якого я не можу витримати. Іноді я тремчу на думку, що колись стану перед нею, як перед суддею, і вона винесе мені вирок, навіть не вислухавши мене. Не доведи Господи, щоб ми зненавиділи одна одну! Краще, Боже, пошли мені передчасну смерть, дозволь заснути вічним сном у Сен-Ланжі. Я хочу переселитися на той світ, де я зустріну свою другу душу, де стану справжньою матір'ю! О, пробачте, панотче, я втрачаю тяму! Ці слова душили мене, і я не втримала їх у собі. О, ви теж плачете! Ви не станете зневажати мене!

Елено, Елено! Ходи сюди, моя доню! — крикнула вона з якимсь розпачем у голосі, почувши, що дитина повертається з прогулянки.

Дівчинка вбігла до кімнати з веселим галасом і сміхом; вона принесла метелика, якого спіймала, але побачивши, що мати плаче, притихла і мовчки підставила лобик для поцілунку.

— Вона буде красунею, — сказав священик.

— Вона вся у батька, — відповіла маркіза, палко цілуючи доньку, ніби сплачуючи борг або прагнучи заглушити докори сумління.

— У вас гарячі губи, мамо.

— Іди собі, залиш нас, мій ангеле, — сказала маркіза.

Дівчинка вибігла з кімнати без жалю, навіть не глянувши на матір; вона лише раділа, що можна втекти від цього зажуреного обличчя, і вже розуміла, що почуття, які на ньому щойно відбилися, були їй ворожі. Усмішка — це вираз душі, мова серця, віддзеркалення материнського почуття. А маркіза не могла всміхатися. Вона почервоніла, глянувши на священика: хотіла показати себе матір'ю, але ні вона, ні її дитина брехати не вміли. Тільки щирі материнські поцілунки напоєні божественним нектаром, в них відчувається душа, в них жевріє вогонь, який зігріває серце. Поцілунки, які не просякнуті цим чудодійним бальзамом, сухі й холодні. Священик відчув, яка велика ця різниця; він міг виміряти прірву, що розверзається між материнством по плоті й материнством по серцю. Тому він подивився на маркізу проникливим поглядом і сказав:

— Ви маєте слушність, пані. Для вас було б краще, якби ви вмерли…

— О, я бачу, ви розумієте, як я страждаю, — відповіла вона. — Якщо ви, християнин і священнослужитель, вгадали і схвалили фатальний крок, на який штовхають мене мої муки. Так, я хотіла заподіяти собі

смерть, але мені забракло мужності, і я не здійснила свого наміру. Тіло моє ослабло, коли душа моя була сильною, а коли моя рука перестала тремтіти, душа почала вагатися. Таємниця таких змін у моєму настрої незбагненна для мене. Мабуть, я просто слабка жінка, в мене немає волі, мені бракує впертості, і я сильна лише в своєму коханні. Я зневажаю себе! Вечорами, коли слуги засинали, я хоробро йшла до ставка; та як тільки підходила до берега, мою жалюгідну плоть охоплював жах перед небуттям. Я щиро сповідуюся вам у своїх слабостях. Коли я лягала в постіль, мені ставало соромно, і я знову почувала себе хороброю. В одну з таких хвилин я прийняла опій, але тільки захворіла, а не вмерла. Я думала, що випила всю пляшечку, а виявилося — тільки половину.

— Ви жінка пропаща, — суворо мовив кюре, і його голос затремтів від сліз. — Ви повернетесь у світське товариство і будете там брехати, ви шукатимете і знайдете те, що здасться вам відплатою за ваші муки, але настане день і ви приймете кару за свої втіхи…

— Та невже ж я віддам, — вигукнула вона, — першому-ліпшому гультяєві, якому заманеться вдати з себе закоханого, останні, найдорогоцінніші скарби мого серця, невже зганьблю себе на все життя за мить сумнівної втіхи? Ні, мою душу спопелить чисте полум'я… Всі чоловіки наділені інстинктами, властивими їхній статі; але такого, хто має душу, яка озвалася б до нашої душі, хто вміє торкнутися всіх струн нашого серця, які звучать лише в гармонії з почуттями, — такого чоловіка годі зустріти двічі в житті. Мене чекає жахливе майбутнє, я знаю. Жінка без кохання — ніщо, краса без насолоди — ніщо; та хіба світ не осудив би мого щастя, навіть якби воно прийшло до мене? Мій обов'язок перед дочкою — бути гідною матір'ю. Ох, я потрапила в залізні лещата, з яких мені не вирватися, не покривши себе ганьбою. Родинні обов'язки, нічим не винагороджені, скоро мені обридуть; я проклинатиму життя, але принаймні моя дівчинка матиме досконалу подобу матері. Я обдарую її скарбами доброчесності замість скарбів любові, яких я її позбавила. Я навіть не хочу жити задля радості, яку приносить матерям щастя їхніх дітей. Я не вірю в щастя. Яка доля чекає Елену? Звісно, така сама, яка випала мені. Чи може мати бути певна, що

чоловік, за якого вона віддає дочку, стане обранцем її серця? Ви тавруєте ганьбою нещасних жінок, які продають себе першому-ліпшому за кілька монет: голод і нужда виправдовують ці скороминущі союзи. І в той самий час суспільство терпить, ба навіть заохочує ще жахливіший, необміркований союз невинної дівчини з чоловіком, з яким вона не була знайома і трьох місяців — і ось вона продана на все життя! І за яку ціну! Якби ж у винагороду за всі муки, ви бодай шанували її; так ні, світ лихословить і про найдоброчесніших із нас! Така наша доля, нам лишається два шляхи: або проституція явна — і ганьба; або проституція прихована — і горе. А нещасливі безприданниці! Вони божеволіють, вони помирають — і ніхто й не здумає пожаліти їх! Краса, порядність не мають ніякої ціни на вашому людському торжищі, і ви ще називаєте суспільством це лігво себелюбних пристрастей! Позбавте жінок права на спадщину, тоді принаймні ви зможете додержуватися законів природи, обираючи собі подругу за велінням серця.

— Пані, ваші слова переконують мене, що і дух родини, і дух релігійний однаково вам чужі. Отож ви не станете вагатись у виборі між егоїзмом суспільства, який вас кривдить, і особистим егоїзмом, що спонукатиме вас шукати втіх…

— Родина, панотче? Та чи вона існує? Яка може бути родина в суспільстві, де після смерті батька чи матері кожне з дітей забирає своє майно і йде куди очі світять! Родина — це спілка тимчасова й випадкова, яку відразу руйнує смерть. Наші закони поламали старовинні роди, спадки, безперервність наслідувань і традицій. Я бачу навколо себе одні уламки.

— Пані, ви звернетеся до Бога лише тоді, коли його кара спостигне вас, і я бажаю вам, щоб у вас вистачило часу змиритися з його волею. Ви шукаєте розради, дивлячись на землю, замість піднести погляд до небес. Облудна мудрість і користолюбні міркування заволоділи вашим серцем; ви глухі до голосу віри, як і всі діти нашого безбожного часу. Мирські втіхи породжують лише страждання. Ви тільки зміните одне горе на інше, ото й усе.

— Я спростую ваше пророцтво, — сказала маркіза з гіркою усмішкою. — Я лишуся вірна тому, хто помер задля мене.

— Скорбота живе вічно тільки в душах, які звертаються помислами до Бога, — відповів він.

І священик шанобливо опустив очі, щоб приховати сумнів, який міг відбитись у його погляді. Маркіза надто палко нарікала на свою долю — і це його засмутило. Вміючи розпізнавати людське "я" в усіх його проявах, він уже відчув, що йому навряд чи вдасться зворушити це серце, бо в горі воно зачерствіло, а не пом'якшилось, і зерня божественного сіяча не могло прорости в ньому, адже гучні крики егоїзму заглушували там голос смирення. Одначе священик виявив апостольське терпіння і ще не раз приходив, не втрачаючи надії навернути до бога цю шляхетну і горду душу; та він зневірився у своєму намірі, коли помітив, що маркіза любить розмовляти з ним лише тому, що їй приємно часто згадувати про того, кого вже не було серед живих. Він не хотів принижувати свій сан, ставши повірником у її коханні, тому припинив свої проповіді, і їхні розмови поступово перейшли на загальні теми.

Настала весна. Знемагаючи від журби, маркіза почала шукати розради в турботах про маєток і з нудьги розпорядилася, щоб виконали деякі роботи. А в жовтні вона покинула свій старовинний замок Сен-Ланж, де посвіжіла й погарнішала у своїй бездіяльній журбі, яка спочатку була невтримна, мов політ диска, кинутого могутньою рукою, а потім перейшла в тихий смуток — так і коливання диска завмирають у повітрі, аж поки він зупиняється і падає. Смуток — це низка душевних коливань: найперше межує з розпачем, а останнє — з радістю. В молодості смуток — це наче вранішні сутінки, у старості — вечірні.

Коли маркізин екіпаж проїздив селом, назустріч йому йшов священик, який повертався додому з церкви; відповідаючи на його уклін, вона опустила очі й відвернулася, щоб його не бачити. Священик слушно сумнівався у щирості намірів цієї нещасливої Артеміди Ефеської{23}.

III. У тридцять років

Один молодик, що подавав великі надії й належав до знаменитого в історії роду, з тих, чиї імена навіть усупереч законам завжди будуть тісно поєднані з історією Франції, був на балу в пані Фірміані. Ця дама дала йому рекомендаційні листи до двох чи трьох своїх подруг, які жили в Неаполі. Перед своїм від'їздом Шарль де Ванденес — а так звали молодика — прийшов їй подякувати. Ванденес блискуче виконав кілька дипломатичних доручень і недавно його призначили помічником одного з наших повноважних міністрів, який мав очолити французьку делегацію на конгресі в Лайбаху, і Шарль хотів скористатись із своєї подорожі, щоб побувати в Італії. Тому цей бал для нього був ніби прощанням із паризькими розвагами, з бурхливим столичним життям, з вихором думок та веселощів, тобто з усім тим, що люди так часто осуджують і чому віддаються з такою приємністю. За три роки дипломатичної кар'єри Шарль де Ванденес звик гостювати у європейських столицях та покидати їх, скоряючись примхам своєї мінливої служби, і тепер, готуючись розлучитися з Парижем, він не мав особливих підстав жалкувати за чимось. Жінки уже не справляли на нього ніякого враження, чи тому, що, як він вважав, справжня пристрасть займає в житті людини надто багато місця, і політичний діяч не може собі цього дозволити, чи тому, що банальне залицяння здавалося йому надто пустим заняттям для чоловіка з сильною душею. А хто з нас не претендує на сильну душу? Жоден француз, навіть нічим не примітний, не вдовольниться тільки славою дотепника. Отож Шарль, хоч і був іще молодий, — йому недавно стукнуло тридцять, — привчив себе дивитись на речі по-філософському, і завжди прагнув до якоїсь мети, заздалегідь обмірковуючи засоби її досягнення, тоді як люди його віку звичайно прагнуть утішатися почуттями й ілюзіями. Він ховав палку захопленість, притаманну молодим людям, на самому дні своєї душі, шляхетної від народження. Шарль де Ванденес виховував у собі риси чоловіка стриманого і розважливого; здібності, якими обдарувала його природа, він використовував на те, щоб удосконалити свої манери, люб'язність поведінки, уміння спокушати; таке завдання ставить перед собою кожен

шанолюб, таку жалюгідну роль примушують себе грати люди, які домагаються так званого високого становища.

Шарль де Ванденес востаннє обводив поглядом вітальні, де танці були в розпалі. Збираючись надовго звідси піти, він звичайно, хотів забрати із собою спогади про паризький бал — так глядач у театрі не піде з ложі, поки не додивиться заключну сцену опери. До того ж Ванденес із цілком зрозумілої примхи роздивлявся блискуче паризьке свято, на якому миготіли усміхнені обличчя й панувала чисто французька невимушеність, подумки зіставляючи усе це з новими обличчями, з новими мальовничими картинами, які чекали його в Неаполі, де він сподівався перебути кілька днів, перш ніж вирушити до місця свого призначення. Здавалося, він порівнював Францію, яку вже досконало вивчив, з країною, звичаї та краєвиди якої були відомі йому лише із суперечливих розповідей та з книжок, здебільшого погано написаних. І тоді в нього виникли деякі думки — досить поетичні, хоча вони й стали нині банальними — і відповіли, можливо, підсвідомо, потаємним прагненням його серця, радше вимогливого, ніж пересиченого, радше бездіяльного, ніж зів'ялого.

"Ось вони, — міркував він, — найелегантніші, найбагатші, найвельможніші парижани. Тут і сьогоднішні знаменитості — найвідоміші оратори, найродовитіші аристократи, найуславленіші письменники; тут і художники, тут і можновладці. А тим часом навколо мене самі лише дрібні інтриги, мертвонароджені пристрасті, усмішки, які нічого не виражають, безпричинна зневага, згаслі погляди. Багато дотепності — але розтрачуваної марно. Усі ці рум'яні та блідолиці красуні прагнуть не радості, а пустих розваг. Немає щирості в почуттях. Якщо вам подобаються лише прикраси із страусових пер, білосніжні газові вуалі, вишукані убори, тендітні дами, якщо ви ковзаєте тільки по поверхні життя, — це ваш світ. Задовольніться пустою балаканиною, чарівними гримасками і почуття в серцях не шукайте. А мені остогидли всі ці банальні інтриги, які увінчуються одруженням, посадою супрефекта або збирача податків, а коли доходить до кохання, потаємними угодами — так соромляться у світському товаристві навіть подоби пристрасті. На

жодному з цих досить-таки виразних облич я не бачу чогось такого, що свідчило б про наявність душі, здатної віддатися якійсь ідеї або мучитися докорами сумління. І жаль, і нещастя тут сором'язливо прикриваються жартами. Я не бачу тут жодної жінки, яку мені хотілося б підкорити, яка могла б затягти в безодню. Та й чи знайдеш сильну пристрасть у Парижі? Кинджал тут — музейна рідкість, яку чіпляють на позолочений цвях у прегарних піхвах. Жінки, почуття, погляди — все тут однакове. Пристрастей не існує більше, бо люди втратили своєрідність. Суспільне становище, розум, статки зрівнялися, і всі ми вирядилися в чорні фраки, ніби носимо жалобу по Франції, яка звеліла довго жити. Ми не любимо рівних собі. Між закоханими має існувати відмінність, яку слід подолати, але ця чарівна властивість кохання зникла в 1789 році{24}. Наша знудженість, наші банальні звичаї породжені політичним устроєм. В Італії принаймні все різко позначено. Жінки там досі хижі створіння, небезпечні сирени; вони нерозважливі й керуються не логікою, а вподобаннями, голосом плоті, і їх слід остерігатися, як остерігаються пантер..."

Підійшла пані Фірміані й урвала цей внутрішній монолог, а з ним і потік думок — суперечливих, невиразних, незавершених, думок, які годі передати словами. Переваги мрій — саме в їхній розпливчастості, вони — ніби розумовий туман.

— Я хочу відрекомендувати вас жінці, — сказала господиня дому, взявши Шарля під руку, — яка багато про вас чула і прагне познайомитися з вами.

Вона повела його до сусідньої вітальні і жестом та усміхненим поглядом, властивими справжній парижанці, показала на даму, що сиділа біля каміна.

— Хто це? — зацікавлено спитав де Ванденес.

— Жінка, про яку ви, безперечно, не раз говорили, хвалячи її або лихословлячи про неї; жінка, що живе в самотині, жінка — загадка.

— Якщо ви бодай раз у своєму житті проявили великодушність, скажіть, не мучте, як її звати?

— Маркіза д'Еглемон.

— Я піду до неї в науку: зі свого пересічного чоловіка вона зробила пера Франції, з нікчеми — політичну постать. Але скажіть, чи правда, що заради неї помер лорд Гренвіль, як запевняють декотрі жінки?

— Можливо. Була чи не була трагедія, але відтоді бідолашна дуже змінилася. Вона досі не виїздила у світ. Зберігати в Парижі вірність протягом чотирьох років — це вам не абищо. А тут ви її бачите тільки тому…

Пані Фірміані помовчала; потім докинула з лукавим виглядом:

— Я й забула, що дала слово про це мовчати. Ідіть же, поговоріть із нею.

Якусь хвилину Шарль стояв нерухомо, прихилившись до одвірка й пильно роздивляючись жінку, що стала знаменитою, хоча ніхто не зміг би пояснити, в чому ж причина її слави. У світському товаристві зустрічаєш чимало таких кумедних недоладностей. Власне, слава пані д'Еглемон була того самого гатунку, що й слава певних людей, заклопотаних нікому не відомою діяльністю: статистиків, що славляться своїми глибокими знаннями, бо всі вірять у їхні підрахунки, які вони проте воліють тримати у таємниці; політиків, відомих лише тим, що про них згадано в одній-однісінькій газетній статті; письменників і художників, чиїх творів і картин ніхто ніколи не бачив; учених, які вчені лише з погляду неуків — так Сганареля вважали знавцем латини{25} серед тих, хто цієї мови не знав; людей, котрим приписують талант у одній якій-небудь галузі — скажімо, здатність стати на чолі художнього напрямку або виконати вельми важливу місію. Значливе слово "фахівець" ніби умисне створено саме для такого різновиду безголових молюсків від політики чи письменства.

Шарль дивився на маркізу д'Еглемон довше, ніж йому того хотілося, він був невдоволений, що жінка збудила в ньому таку цікавість. А втім, весь її вигляд суперечив висновкам, яких доходив молодий дипломат, роздивляючись гостей пані Фірміані.

Маркіза — на той час їй виповнилося тридцять років — була гарна на вроду, хоча тендітна і надто зніжена. Справжнім чаром віяло від її обличчя, спокійний вираз якого свідчив про рідкісну глибину душі. Її блискучий погляд, що здавався, проте, затуманеним якоюсь невідступною думою, свідчив про бурхливе внутрішнє життя і цілковиту покірливість долі. Її вії майже весь час були сором'язливо опущені й піднімалися рідко. Якщо вона й кидала погляди навкруг себе, то в них жеврів смуток, і ви сказали б, що вона зберігає вогонь очей для якихось своїх таємних споглядань. Тому кожен чоловік, наділений розумом і душею, відчував дивний потяг до цієї лагідної, мовчазливої жінки. Якщо розум намагався відгадати, чому вона постійно чинить опір теперішньому в ім'я майбутнього, світському товариству в ім'я самоти, то душа жадала проникнути в таємниці цього серця, яке, мабуть, пишалося своїми стражданнями. Ніщо в ній не суперечило тому враженню, яке вона справляла з першого погляду. Як майже в усіх жінок з довгим волоссям, її обличчя було бліде — біле як сніг. Вона мала незвичайно тонку шкіру, а це майже певна ознака душевної вразливості, що підтверджувалася всім її виглядом, тією дивовижною завершеністю рис, якої китайські художники надають обличчям на своїх химерних картинах. Її шия була, може, надто довга, зате нема нічого грацiйнішого за таку шию, в її рухах є віддалена схожість із вигинами змії, які заворожують погляд. Якби не існувало жодної ознаки з тієї безлічі ознак, за якими уважний спостерігач розкриває найпотаємніші характери, то, щоб судити про ту або ту жінку, досить було б постежити за тим, як вона повертає голову, як вигинає шию — адже ці рухи на диво різноманітні й виразні. Вбрання пані д'Еглемон відповідало її душевному стану. В заплетених і вкладених на голові у вигляді високої корони косах не було жодної прикраси, так ніби вона навіки зреклася розкошів. Її годі було запідозрити у дрібних хитрощах кокетства, які завдають стільки шкоди багатьом жінкам. Та хоч яким скромним був її корсаж, він не зовсім приховував чарівні обриси

її стану. Вся краса її вечірньої сукні була в бездоганному крої і якщо дозволено шукати якогось змісту в моделі, за якою скроєно тканину, то можна сказати, що численні й строгі складки сукні надавали маркізі особливої шляхетності. Пані д'Еглемон не була позбавлена одвічної жіночої слабості — приділяти велику увагу своїм рукам і ногам. Та хоч вона й виставляла їх напоказ не без прихованої втіхи, навіть найлукавіша суперниця навряд чи зважилася б назвати її поведінку штучною — такими природними були її жести, засвоєні, мабуть, ще з дитячих літ. Грацiйна недбалість змушувала забути про цей натяк на кокетування. Цю сукупність особливостей, це поєднання дрібничок, які роблять жінку негарною або вродливою, можна вказати тільки досить умовно, а надто, коли йдеться про таку жінку, як пані д'Еглемон — адже душа надавала чарівної краси всім її рисам, об'єднуючи їх у досконалу гармонію. Її манера триматися теж бездоганно відповідала всій її зовнішності та манері вдягатись. Лише у певному віці деякі обрані жінки вміють надати красномовності своїй позі. Але що відкриває тридцятирічній жінці — як щасливій, так і нещасливій — таємницю промовистої поведінки: радість чи туга? Це жива загадка, і кожен витлумачить її, як підкажуть йому бажання, надії, погляди. І те, як маркіза спиралася ліктями на бильця крісла, і те, як вона з'єднувала кінчики пальців, немовби граючись, і те, як вона вигинала шию, і те, як стомлено схилявся в кріслі її гнучкий стан, тендітний і ніби надламаний, і невимушена, недбала поза, і ліниві рухи — усе вказувало на те, що ця жінка втратила інтерес до життя, що вона не спізнала блаженства кохання, хоча мріяла про нього, що вона гнеться під тягарем спогадів і давно зневірилася в своєму майбутньому і в собі самій, що це жінка бездіяльна, що вона не знає, чим заповнити порожнечу свого життя. Шарль де Ванденес замилувався цією чарівною картиною, зробленою, як він подумав, куди майстерніше, ніж "зробили б" її жінки пересічні. Він знав д'Еглемона. При першому ж погляді на цю жінку, якої він раніше не бачив, молодий дипломат зрозумів, що невідповідність, несумісність — вживемо це юридичне слово — між подружжям надто впадає у вічі й навряд чи маркіза любить свого чоловіка. Одначе пані д'Еглемон поводилася бездоганно, і її доброчесність надавала ще більшої цінності таємницям, що їх, як усі вважали, вона берегла у своїй душі. Отямившись від першого подиву, Ванденес став міркувати, як йому

почати розмову з пані д'Еглемон і вирішив удатися до банальної дипломатичної хитрості — збентежити її зухвалістю і подивитись, як вона поставиться до його дурної витівки.

— Пані, — почав він, сідаючи поруч неї, — я невимовно щасливий, бо одна особа прохопилася, ніби я, невідомо за які заслуги, мав честь привернути до себе вашу увагу. Я тим більше вдячний вам, що досі ніхто не виявляв до мене такої прихильності. Отже, з вашої вини, в мене віднині з'явиться нова вада: я вже не буду скромним…

— І дарма, пане, — зауважила маркіза, засміявшись. — Полиште пиху тим, кому більше немає чим похвалитись.

Так між маркізою і молодиком почалася розмова і, як то заведено, вони миттю перебрали безліч усяких тем: живопис, музику, літературу, політику, людей, події і всяку всячину. Потім бесіда непомітно перейшла на тему, що незмінно присутня в балачках французів та й чужоземців, — вони заговорили про кохання, жінок, почуття.

— Ми — невільниці.

— Ви — королеви.

До цієї простої формули, у яку вкладаються всі нинішні й усі майбутні розмови такого змісту, зводились і фрази, — як дотепні, так і не вельми дотепні, — що ними обмінювалися Шарль і маркіза. Адже ці дві репліки скрізь і завжди означають: "Покохайте мене. — Я покохаю вас".

— Пані, ви змушуєте мене гірко жалкувати про свій від'їзд із Парижа! — з почуттям вигукнув Шарль де Ванденес. — У Італії мені, звичайно, не доведеться бавити час за такою приємною бесідою.

— Можливо, ви там знайдете щастя, добродію, а воно має куди більшу цінність, ніж усі думки, і правдиві, й фальшиві, які щовечора можна почути в Парижі.

Перш ніж відкланятися, Шарль випросив у маркізи дозвіл заїхати до неї з прощальним візитом. І ввечері, перед сном, і протягом усього наступного дня він не міг позбутися спогадів про цю жінку і радів, що здогадався попросити її про візит і що його прохання прозвучало цілком щиро. То він запитував себе, чому маркіза відзначила його своєю увагою і чому висловила бажання зустрітися з ним іще — і його міркування з цього приводу були невичерпні. То йому здавалося, що він розгадав причину її цікавості, й тоді він п'янів надією чи впадав у розпач, залежно від того, як витлумачував ввічливе запрошення маркізи, таке звичайне в Парижі. Тому йому здавалося, що цим усе сказано, то — нічого. Нарешті він вирішив перебороти свій потяг до маркізи д'Еглемон — і все ж таки поїхав до неї. Існують думки, яким ми скоряємося, не усвідомлюючи їх; вони виникають у нас попри нашу хіть. Цей висновок може здатися скорше парадоксальним, аніж справедливим, проте кожна щира людина знайде в своєму житті тисячу доказів, які підтверджують його. Їдучи до маркізи, Шарль скорявся одній із тих невиразних спонук, які стають дедалі сильнішими, коли ми набираємося життєвого досвіду і вдосконалюємо свій розум. Для молодого чоловіка є щось нездоланно привабливе в жінці тридцяти років; нема нічого природнішого, нічого міцнішого, нічого невідворотнішого, ніж глибока прихильність, що виникає між такою жінкою, як маркіза, і таким чоловіком, як Ванденес, — скільки подібних прикладів ми знаходимо у вищому світі! Бо ж юна дівчина надто сповнена ілюзій, надто недосвідчена, і в її коханні велику роль відіграє голос інстинкту. Тому перемога над нею не так тішить самолюбство молодика. Тоді як жінка мусить іти на великі жертви, і вона йде на них цілком обмірковано. Там, де перша піддається цікавості, спокусам, далеким від кохання, друга підкоряється свідомому почуттю. Перша поступається, друга обирає. Такий вибір уже сам по собі неймовірно лестить обранцеві. Озброєна знанням життя, за яке їй майже завжди доводиться дорого розплачуватися нещастями, досвідчена жінка, віддаючись коханню, віддає щось значно більше, ніж саму себе;

тоді як молода дівчина, необізнана й довірлива, нічого не спізнавши, не може нічого й порівнювати або оцінювати; вона просто приймає кохання і вивчає його. Жінка напучує нас, дає нам поради, знаючи, що ми в тому віці, коли чоловік любить, щоб ним керували, коли підкорятись приємно; дівчина ж прагне усього навчитись і виявляє наївність у тих випадках, коли жінка буває ніжною. Перша обіцяє вам одну-однісіньку перемогу, з другою ви змушені вести постійну боротьбу. Перша плаче і втішається, друга прагне насолоди і мучиться докорами сумління. Якщо дівчина стає коханкою, це означає, що вона надто розбещена, і тоді її з огидою кидають; зате жінка має тисячу засобів зберегти і свою владу, і свою гідність. Перша надто покірлива й незмінність її почуття нагонить на вас нудьгу; друга втрачає надто багато, щоб не вимагати від кохання усього його розмаїття. Перша тільки себе вкриває ганьбою, друга заради вас руйнує цілу сім'ю. У дівчини лише одні чари, і вона вважає, що все сказано, як тільки вона роздягнеться; зате в жінки чарів безліч, і вона ховає їх за тисячею покривал; одне слово, її кохання лестить нашому марнолюбству в усіх його проявах, а наївна дівчина тішить лише одну його сторону. Тридцятирічну жінку жорстоко терзають нерішучість, страх, побоювання, тривоги, бурі, які невластиві для кохання юної дівчини. Досягши цього віку, жінка вимагає, щоб чоловік її шанував, надолужуючи цим те, чим вона пожертвувала задля нього; вона живе тільки ним, вона дбає про його майбутнє, хоче, щоб життя його було прекрасне, щоб він домагався слави; вона підкоряється, вона благає і наказує, у ній і самопринижения, і велич, вона вміє утішити в безлічі випадків, коли дівчина здатна лише зітхати. І нарешті, крім усіх інших своїх переваг, тридцятирічна жінка може вдати з себе і юну дівчину, зіграти яку завгодно роль, бути цнотливою, стати ще чарівнішою навіть у нещасті. Між жінкою і дівчиною лежить ціла прірва, що відокремлює передбачене від випадкового, силу від слабкості. Тридцятирічна жінка вдовольняє всі забаганки коханого, а дівчина змушена не вдовольняти жодної — зі страху, що перестане бути дівчиною. Отакі думки неминуче виникають у молодого чоловіка й породжують наймогутніщу з усіх пристрастей, бо вона поєднує почуття штучні, створені звичаями, з почуттями, якими нас обдарувала природа.

Найголовніший і найвирішальніший крок у житті жінки саме той, якому вона надає найменше ваги. Вийшовши заміж, вона більше собі не належить, вона стає володаркою і рабою домашнього вогнища. Моральна чистота жінки несумісна з обов'язками і вільними звичаями світу. Дати жінці цілковиту волю — означає розбестити її. Якщо ви допускаєте чужого у сімейне святилище, хіба ви не здаєтеся на його ласку? І коли заманює його туди жінка, то хіба з її боку це не провина, чи, висловлюючись точніше, не початок провини? Слід або погодитися з цією суворою думкою, або виправдати пристрасті. Досі у Франції суспільство обирає щось середнє; воно сміється з лиха. Подібно до спартанців, які карали спійманого злодія тільки за невправність, воно, схоже, мириться зі злодійством. Та, можливо, така система цілком розумна. Найстрашніше покарання для жінки — загальна зневага, вона вражає її в саме серце. Жінки прагнуть і повинні прагнути, щоб їх шанували; втративши пошану, вони перестають існувати. Отож пошана — це найперше, чого вони вимагають від кохання. Найрозбещеніша з жінок, продаючи своє майбутнє, прагне цілковитого виправдання своєму минулому і запевняє коханця, що тільки на незрівнянне блаженство обмінює вона пошану, в якій тепер відмовить їй світ. Немає жінки, у якої не виникло б таких міркувань, коли вона вперше приймає у себе молодика й залишається з ним наодинці; а надто, коли він, як Шарль де Ванденес, гарний на вроду і не обділений розумом. Так само й більшість молодих людей уміють знайти тисячу пояснень для виправдання свого природженого потягу до жінок гарних, розумних і нещасливих, таких, якою була пані д'Еглемон. Тому маркіза збентежилася, коли повідомили про прихід Ванденеса; а він майже зніяковів, незважаючи на своє самовладання, що є для дипломата мовби костюмом. Та маркіза зразу ж прибрала того приязного вигляду, який захищає жінок від будь-яких марнославних претензій на їхню прихильність. Така поведінка залишає їм цілковиту свободу вибору; вони, так би мовити, беруть до уваги почуття, але обмежують його рамками ввічливості. Таку двозначну роль жінки потім розігрують, скільки їм заманеться, начебто зупинившись на роздоріжжі, шляхи від якого ведуть до пошани, байдужості, подиву або пристрасті. Лише в тридцять років жінка вміє користатися всіма вигодами такого становища. Вона вміє тоді посміятися, пожартувати,

бути ласкавою, нічим себе не компрометуючи. В тому віці вона володіє необхідною тактовністю, вміє торкнутися всіх чутливих струн чоловічого серця і прислухатися, як вони звучать. Її мовчанка так само небезпечна, як і слова. Ви ніколи не вгадаєте, чи щира жінка такого віку, чи прикидається, чи своїми признаннями вона хоче посміятися з вас, чи говорить від чистого серця. Вона надає вам право вступити з нею в боротьбу, а тоді зненацька кладе край битві одним своїм словом, поглядом або жестом, сила яких їй добре відома, покидає вас і залишається володаркою вашої таємниці; вона може взяти вас на глузи чи виявити до вас увагу, вона захищена як своєю слабкістю, так і вашою силою. Хоча, коли Ванденес уперше відвідав її, маркіза й обрала цю невизначену манеру поведінки, вона зуміла зберегти високу жіночу гідність. Прихований смуток витав над її вдаваною веселістю, мов легка хмарка, що тільки почасти затуляє сонце. Розмова з нею принесла Ванденесові ще не звідану насолоду, але водночас навіяла йому думку, що маркіза належить до жінок, перемога над якими обходиться надто дорого, отож не варт і домагатися їхнього кохання.

"Це було б почуття без меж, — думав він, виходячи від неї, — а листування з такою жінкою стомило б і якого-небудь шанолюбного помічника столоначальника. І все ж таки, якби я захотів..."

Фатальне "якби я захотів" завжди губить людей самовпевнених. У Франції самолюбство штовхає до пристрасті. Шарль знову відвідав маркізу д'Еглемон, і йому здалося, що їй приємне його товариство. Замість того, щоб бездумно віддатися щастю кохання, йому заманулося зіграти подвійну роль. Він спробував прикинутися нестямно закоханим, потім холоднокровно дослідити, як розвивається ця інтрига, тобто домагатися кохання і водночас залишитися дипломатом. Але Ванденес був молодий, великодушний, і ця гра закінчилася тим, що він справді закохався до нестями, бо, прикидалася маркіза чи поводилася природно, вона завжди зберігала над ним перевагу. Щоразу, виходячи від пані д'Еглемон, Шарль відчував недовіру, піддавав нещадному аналізу кожен порух її душі, й це вбивало його власні почуття.

"Сьогодні, — міркував він після третього візиту, — вона дала мені зрозуміти, що дуже нещаслива й самотня, що тільки дочка прив'язує її до життя. Досі вона не ремствуючи скорялася своїй долі. Але ж я не брат їй, не духівник, чому вона звіряється мені у своїх печалях? Вона в мене закохана".

Через два дні, їдучи від неї додому, він накинувся на сучасні звичаї.

"Кохання віддзеркалює свою епоху. В 1822 році воно перейшло в царину теорії. Його вже не доводять, як колись, на ділі, про нього сперечаються, розбалакують, виголошують промови з трибун. Жінки звели усе до трьох прийомів. Спочатку вони сумніваються в нашому почутті, запевняють, ніби ми не здатні кохати так, як вони. Кокетство! От і маркіза сьогодні кинула мені справжній виклик. Потім вони вдають із себе нещасливих, щоб пробудити нашу природжену великодушність або наше самолюбство. Хіба для молодого чоловіка не похвально втішити велику страдницю? І, нарешті, всі вони схибнулися на манії непорочності. Маркіза, либонь, думає, що я вважаю її за незайману дівчину. Моя довірливість дає їй у руки неабиякий козир".

Та одного дня, вичерпавши всі свої підозри, Шарль запитав себе: "А що як маркіза щира? Чи можливо розігрувати такі страждання? Навіщо їй удавати з себе смиренну скромницю?" Адже маркіза жила в глибокій самотині, в тиші, поринувши у свої переживання, про які Шарль міг лише здогадуватися з тону її стриманих зауважень. Відтоді Ванденес почав ставитися до пані д'Еглемон з палким співчуттям. Та одного разу, йдучи на звичне побачення, які вже стали необхідними їм обом, о годині, визначеній ними обома підсвідомо, Ванденес усе ж таки подумав, що маркіза скорше лукава, аніж правдива, і його остання думка була: "А все ж таки вона дуже хитра". Він увійшов і побачив, що пані д'Еглемон сидить у своїй улюбленій позі, від якої віяло глибоким смутком. Не зворухнувшись, вона підвела очі й кинула на нього той виразний погляд, який у жінок схожий на усмішку. Обличчя маркізи виражало довіру, щиру дружбу та аж ніяк не любов. Шарль сів. Він не міг заговорити, його хвилювали почуття, які годі передати словами.

— Що з вами? — спитала вона лагідним голосом.

— Нічого. Втім, я думаю про одну річ, яка анітрохи вас не цікавить.

— Про що ж ви думаєте?

— Та... Конгрес уже закінчився.

— Он як! А вам що, треба було поїхати на конгрес?

Пряма відповідь була б найкрасномовнішим, найвитонченішим признанням, але Шарль промовчав. Від усього вигляду пані д'Еглемон віяло щирою дружбою, яка розбивала всі його розрахунки та марнославні надії на любов, усі підозри дипломата. Маркіза не знала або вдавала, ніби не знає про його закоханість, і, коли збентежений Шарль зібрався з думками, він мусив признатися собі, що жоден його вчинок, жодне слово не дали підстав цій жінці думати інакше. Весь той вечір маркіза була з Ванденесом така, як і завжди: проста, приязна, щира у своєму горі, щаслива, що в неї є тепер друг, горда, що знайшла близьку, споріднену душу; про більше вона й не мріяла, навіть припустити не могла, щоб жінка двічі піддалася чарам кохання; а вона вже спізнала колись любов і досі берегла її на дні свого пораненого серця; вона не уявляла собі, щоб жінка могла двічі втратити голову від щастя, бо вона вірила не тільки в розум, а й у душу; і кохання для неї було не просто спокусою, а почуттям високої духовності. Того вечора Шарль знову перетворився на закоханого юнака, він підпав під вплив цієї сильної натури й захотів, щоб маркіза втаємничила його в усі сумні подробиці свого життя, яке склалося невдало радше з волі випадку, аніж через помилку. Коли він спитав, чому вона сьогодні така сумна, — а смуток надавав її красі особливого чару, — пані д'Еглемон підвела очі на свого друга, і цей глибокий погляд став ніби печаттю, що скріпила врочисту угоду.

— Ніколи не ставте мені таких запитань, — сказала вона. — В цей день три роки тому помер чоловік, який мене любив, єдиний чоловік на

світі, задля якого я пожертвувала б навіть честю, і помер він, щоб захистити моє добре ім'я. Урвалося молоде, чисте кохання, сповнене ілюзій. Я теж кохала його — і то була неповторна фатальна пристрасть. Але я була вже заміжня — мене причарував нікчема з приємною зовнішністю. Отак і гинуть молоді дівчата. В заміжжі я поступово зневірилася у всіх своїх надіях. І тепер я не маю ні щастя, узаконеного шлюбом, ні того щастя, яке називають злочинним, — отже, справжнього щастя я так і не знала. В мене нічого не лишилося в житті. Отож якщо я не вмерла, то повинна принаймні берегти вірність спогадам.

Кажучи це, вона не заплакала, а тільки опустила очі й злегка заломила пальці, за звичкою переплівши їх. Вона говорила стримано, але в її голосі звучав глибокий розпач — таким же глибоким, було, мабуть, і її кохання — і в Шарля не лишилося найменшої надії. Її трагічне життя, про яке вона розповіла в кількох словах, промовисто заломивши пальці, невтішне горе цієї тендітної жінки, безодня розпачу в прегарній голівці, нарешті три роки скорботи, сліз і жалоби зачарували Ванденеса; він мовчки сидів біля цієї величної, шляхетної жінки, і сам собі здавався нікчемою; він уже не милувався її зовнішністю, її витонченою, довершеною красою, а бачив тільки її душу, вразливу й шляхетну душу. Нарешті він зустрів ідеальне створіння, яке бачать у своїх нездійсненних мріях, яке палко кличуть ті, для кого усе життя в коханні; вони шукають його уперто й нестямно і часто помирають, так і не навтішавшися своїм омріяним скарбом.

Дріб'язковими здалися Шарлеві всі його уявлення про зміст життя, коли він слухав її мову, милувався її одухотвореною красою. Неспроможний знайти слова, які відповідали б усій значущості цієї простої, але такої врочистої сцени, він відповів банальною фразою, якою часто втішають жінок:

— Ми повинні або забувати про своє горе, пані, або самохіть лягати в могилу.

Але тверезий глузд завжди видається дріб'язковим у порівнянні з почуттям; він обмежений за своєю природою, як і все позитивне, а почуття — нескінченне. Розмірковувати там, де треба відчувати, властиво безкрилим душам. Отож Ванденес замовк, довгим поглядом подивився на пані д'Еглемон, потім попрощався і поїхав додому. Він був під владою нових уявлень, які звеличували в його очах жінку, і скидався на художника, котрий, звикнувши малювати вульгарних натурниць, раптом зустрічає музейну Мнемосіну, найпрекраснішу і найменш оцінену з античних статуй. Шарль закохався до нестями. Він покохав пані д'Еглемон палко, з усією щирістю молодості, а це надає першій пристрасті того невимовного чару, тієї чистоти, від якої залишаться жалюгідні рештки, якщо чоловікові судилося згодом покохати ще раз. Такою витонченою пристрастю майже завжди глибоко втішаються жінки, які вселили її, бо в цьому прекрасному віці, у тридцять років, на поетичній верховині свого життя, жінка може простежити весь його шлях і однаково виразно бачить як своє минуле, так і своє майбутнє. В тому віці жінки знають ціну коханню і дорожать ним, боячись його втратити. В ту пору їхню душу ще освітлює останнє проміння молодості, яка ось-ось мине, а їхнє кохання стає дедалі сильнішим від страху перед майбутнім.

"Я закохався, — казав собі цього разу Ванденес, виходячи від маркізи, — але на моє лихо, мені зустрілася жінка, що живе тільки спогадами. Важко боротися із суперником, якого вже нема живого — адже він ніколи більше не наробить дурниць, ніколи не перестане подобатись, і в ньому знаходять одні високі чесноти. Намагатися розвіяти чари спогадів і надій, які пережили коханого небіжчика і тільки тому, що він пробудив лише мрії, а в коханні нема нічого прекраснішого, нема нічого спокусливішого, ніж мрії, — хіба не означає обмовляти саму бездоганність?"

Ці сумні міркування, навіяні зневірою й острахом, що він зазнає невдачі, — а саме так починається кожна правдива пристрасть, — були останнім дипломатичним розрахунком Ванденеса. Віднині в нього уже не виникало сумнівів, він став іграшкою своєї пристрасті, й весь віддався невимовному блаженству, живучи тими дрібничками, які живлять його:

випадково зроненим словом, мовчанкою, невиразною надією. Він мріяв про платонічне кохання, він щодня приходив дихати повітрям, яким дихала пані д'Еглемон, він майже вріс в її дім і супроводжував її повсюди, піддавшись тиранії палкого почуття, яке домішує егоїзм навіть до найсамовідданішої вірності. Кохання має свій інстинкт, воно завжди знаходить шлях до серця, — так мізерна комашка, нічого не боячись, з неподоланною впертістю прямує до улюбленої квітки. Тому, коли почуття справжнє, в його долі можна не сумніватись. Як може жінка не відчувати страху й тривоги, знаючи, що її життя залежить від того, з якою щирістю, силою та впертістю домагатиметься закоханий її взаємності? Адже жінка, яка має родину, дітей, неспроможна заборонити молодому чоловікові кохати її: єдиний вихід для неї — це перестати з ним зустрічатися від тієї миті, коли вона здогадається про таємницю його серця, а про таке жінка завжди здогадується. Та цей крок видається жінці надто рішучим, і вона рідко на нього зважується, а надто, коли шлюб гнітить її і дратує, коли він остогид їй, коли подружнє кохання майже охололо, а, можливо, чоловік і зовсім її покинув. Жінкам негарним любов лестить, вона перетворює їх на красунь; для молодих і чарівних сила спокуси має не поступатися їхній здатності спокушати — отже, вона неподоланна; жінок доброчесних земне і водночас таке прекрасне почуття змушує шукати виправдання своєму гріху в тих великих жертвах, які вони приносять коханому, пишатися тим, що вони ведуть із собою неймовірно важку боротьбу. Кожне таке міркування — пастка. Чим сильніша спокуса, тим безпорадніша перед нею жінка. Колись у Греції, на Сході — а тепер такий звичай стає модним і в Англії — жінок просто замикали вдома. Слід визнати, що це єдиний певний засіб захистити честь домашнього вогнища, але за такої системи зникне весь чар світського життя: спілкування, люб'язні манери, витонченість звичаїв утратять сенс. Націям доведеться зробити вибір.

Отож через кілька місяців після першої зустрічі з Ванденесом, пані д'Еглемон зрозуміла, що її життя тісно поєднане з його життям; вона була здивована, але не збентежилась і навіть відчула таємну радість, виявивши спільність їхніх уподобань і поглядів. Чи то вона стала думати, як Ванденес, чи то він зжився з усіма її забаганками? Маркіза про це не

замислювалася. Її вже підхопив потік пристрасті й, боячись її, ця чарівна жінка намагалася одурити себе і твердила:

"О ні! Я залишуся вірна тому, хто вмер заради мене!"

Паскаль сказав: "Сумніватись у Богові — значить, вірити в нього". Так само й жінка починає сумніватись у своїх почуттях лише тоді, коли пристрасть уже захопила її. Того дня, коли маркіза призналася собі, що її кохають, їй довелося витримати натиск безлічі суперечливих почуттів. Першим заговорив забобонний голос життєвого досвіду. Чи буде вона щаслива? Чи знайде вона радість поза законами, на яких, справедливо чи несправедливо, суспільство будує свої моральні підвалини? Досі її життя було затруєне гіркотою. Чи можна сподіватися на щасливу розв'язку, якщо узи кохання поєднають двох людей усупереч світським умовностям? Та яку ціну не заплатиш за щастя? А що як вона і справді нарешті знайшла його — щастя, якого так палко прагнула? Адже шукати щастя — це так природно! Та й цікавість завжди виступає на захист закоханих. У самому розпалі цієї внутрішньої суперечки прийшов Ванденес. Його поява розвіяла умоглядний привид розважливості. Якщо так послідовно змінюється хай навіть скороминуще почуття молодого чоловіка і тридцятирічної жінки, неминуче настає мить, коли всі відтінки зливаються, коли всі міркування витісняються одним останнім доводом, який виправдовує і підсилює поклик кохання. Чим довший опір, тим голос пристрасті звучить наполегливіше. Цим висновком і закінчується наш урок чи то "вивчення "оголених м'язів"", якщо дозволено запозичити в живописців один з найобразніших їхніх висловів; бо в нашій історії ми досліджуємо не так саме кохання, як його рушійні сили і небезпеки. Та відтоді, як виник описаний нами анатомічний етюд, кожен день став додавати до нього нові барви: він освітився чаром молодості, став опуклим, живим, набрав блиску й краси, він брав у полон почуття і кликав до життєвих утіх.

Коли Шарль увійшов, він побачив, що пані д'Еглемон сидить замислена, і спитав тим проникливим тоном, якому солодкі чари кохання надають зворушливої ніжності:

— Що з вами?

Маркіза з обачності нічого не відповіла. Це ласкаве запитання свідчило про цілковите взаєморозуміння душ і, завдяки дивовижному жіночому чуттю, вона зрозуміла, що, поскаржившись або заговоривши про свій сердечний смуток, вона заохотить його. Якщо кожне їхнє слово було сповнене змісту, зрозумілого тільки їм, то яка ж прірва розверзлася перед нею? Вона ясно прочитала все це у себе в душі й мовчала. Ванденес, за її прикладом, теж зберігав мовчанку.

— Мені нездужається, — мовила вона нарешті, злякавшись урочистої тиші, коли мова поглядів буває виразніша, ніж слова.

— Душа й тіло поєднані між собою, пані, — сказав Шарль ласкавим і глибоко схвильованим голосом. — Якщо ви будете щаслива, ви станете молодою і квітучою. Чому ви забороняєте собі просити в кохання тієї радості, якої воно позбавило вас? Ви вважаєте, що життя для вас закінчилося, а воно тільки починається. Довіртеся піклуванню друга. Адже це глибока насолода — знати, що тебе кохають!

— Я вже стара, — відповіла вона, — і для мене не буде виправдання, коли я перестану страждати, як страждала досі. Ви радите мені шукати кохання? Так от, я не повинна, я не можу кохати! Крім вас, чия дружба вносить трохи радості у моє життя, мені ніхто не подобається, ніхто не зміг би стерти мої спогади. Я приймаю друга, але не стала б приймати закоханого. Та й чи порядно було б з мого боку взяти в дар молоде серце в обмін на своє зів'яле, взяти ілюзії, яких я вже не спроможна поділяти, взяти щастя, в яке я або зовсім не повірю, або вічно боятимуся втратити його? Я відповіла б егоїзмом на відданість і стала б розраховувати, коли мій коханий віддався б почуттю; мої спогади образили б його живу радість. Ні, ви самі бачите: перше кохання нічим не заміниш. Та й хто погодився б здобути моє серце за таку ціну?

Ці слова, мовлені з якимсь моторошним кокетством, були останнім зусиллям розуму.

"Ну що ж, якщо я відштовхну його, я залишуся самотня і збережу вірність".

Така думка промайнула в голові у маркізи і стала для неї соломинкою, за яку хапається потопельник. Почувши свій вирок, Ванденес мимоволі здригнувся, і це зворушило маркізу дужче, ніж усі його недавні знаки уваги. Жінок найбільше розчулює в нас та вишукана делікатність, та витонченість почуттів, які властиві їм самим; бо витонченість і делікатність є для них певними ознаками "справжнього" почуття. Мимовільний порух Шарля свідчив про щире кохання. Побачивши, як він засмутився, пані д'Еглемон зрозуміла, що почуття його невдаване. Молодий чоловік холодно відповів:

— Мабуть, ви маєте слушність. Нове кохання — нове горе.

І він заговорив про інше, про речі неістотні, але видно було, що він схвильований; він дивився на пані д'Еглемон таким зосередженим поглядом, наче бачив її востаннє. Нарешті він відкланявся, сказавши з глибоким смутком у голосі:

— Прощайте, пані.

— До побачення, — мовила вона з тим вишуканим кокетством у голосі, таємниця якого відома лише небагатьом жінкам.

Шарль нічого не відповів і вийшов. Коли він зник з-перед її очей, і тільки порожній стілець нагадував про нього, її охопив жаль, вона стала винуватити себе. Коли жінка думає, що вона вчинила невеликодушно, що образила шляхетне серце, пристрасть особливо швидко розгорається у її душі. Каяття в коханні ніколи не слід боятися — воно цілюще; жінки здаються на ласку почуття лише тоді, коли їх мучить совість. "Добрими

намірами вимощено дорогу до пекла" — ці слова не парадокс проповідника. Кілька днів Ванденес не з'являвся. Щовечора в годину звичних побачень маркіза нетерпляче ждала його, і її терзали докори сумління. Написати йому — означало б признатися в коханні; та й інстинкт підказував їй, що він повернеться. На шостий день лакей доповів про нього. Ніколи ще їй не було так приємно почути його ім'я. Ця радість налякала її.

— Ви мене покарали, — сказала вона йому.

Ванденес глянув на неї здивовано, мовби нічого не розуміючи.

— Покарав? — перепитав він. — Яким же чином?

Шарль чудово зрозумів маркізу. Але він хотів помститися їй за страждання, які витерпів, відколи вона здогадалася про його почуття.

— Чому ви не приходили до мене? — спитала вона, всміхаючись.

— А хіба ніхто вас не відвідував? — сказав він, ухиляючись від прямої відповіді.

— Панове де Ронкероль і де Марсе були в мене з візитом, вони просиділи тут години по дві, — один — учора, другий — сьогодні вранці. Навідали мене, якщо не помиляюся, і юний д'Егріньйон, пані Фірміані та ваша сестра, пані де Лістомер.

Нові страждання! Муки, незбагненні для тих, хто не пережив нестямного й дикого деспотизму пристрасті, який проявляє себе в страхітливих ревнощах, у постійному бажанні вберегти кохане створіння від будь-якого чужого впливу.

"Он як! — подумав Ванденес. — Вона приймала гостей, вона бачила людей, вдоволених життям, вона розмовляла з ними, а я тим часом страждав у самотині!"

Він затаїв смуток і заховав своє кохання на дні серця, як домовину в морі. Навряд чи хтось зміг би виразити його думки словами: вони були невловні, як ті кислоти, що, випаровуючись, убивають. Але чоло його затьмарилось, і пані д'Еглемон з жіночою чуйністю розділила його печаль, не збагнувши її причини. Вона завдала прикрості Ванденесу неумисне, і він це зрозумів. Він заговорив про свій душевний стан і свої ревнощі жартома, як часто говорять закохані. Маркіза про все здогадалась і була так зворушена, що не могла втримати сліз. І з тієї миті, вони перенеслися в рай кохання. Рай і пекло — це дві великі поеми, вони виражають два начала, навколо яких обертається наше існування: радість і біль. Хіба рай не є і не буде завжди образом нескінченності наших почуттів, образом, який можна уявити собі лише в окремих деталях, бо щастя — єдине? А пекло, хіба не символізує воно нескінченні тортури наших страждань, з яких ми можемо створити поетичний твір, бо всі вони різні?

Одного вечора закохані, сидячи поруч, мовчки милувалися небом, саме тоді, коли воно найгарніше — коли промені призахідного сонця розмальовують обрій у блякло-золоті й пурпурові тони. В цю пору доби світло непомітно згасає і розбуджує ніжні почуття. Наші пристрасті пом'якшуються і посеред глибокої тиші ми втішаємося навіть своїми тривогами. Показуючи нам щастя в туманних образах, природа наче закликає нас насолоджуватися ним, якщо воно поруч, або жалкувати за ним, якщо воно зникло. В такі хвилини, сповнені чару, під склепінням світла, ніжні тони якого ніби віддзеркалюють у собі таємну спокусу, важко опиратися велінням серця. О такій порі вони мають чародійну силу. Горе тоді притупляється, радість п'янить, а смуток пригнічує. Урочиста тиша вечора заохочує і спонукає до признань. Мовчанка стає небезпечнішою за слова, надаючи очам неозорої глибини неба, яке в них відбивається. А тільки-но хтось озветься, в кожному слові звучить нездоланна сила. Хіба не світлом палахкотить тоді голос, не багрянцем полум'яніє погляд? Хіба не в нас самих тоді небо, хіба нам не здається,

що ми в раю? Отож Ванденес і Жюлі — уже кілька днів вона дозволяла йому називати себе на ім'я, і їй самій подобалося казати йому "Шарль" — отож вони сиділи біля вікна й розмовляли. Обоє були далекі від буденної теми своєї бесіди. Та хоч вони й не розуміли змісту слів, вони з приємністю проникали у сховані за ними таємні помисли. Рука маркізи лежала в руці Ванденеса, і вона не забирала її, не вважаючи це за особливу ласку.

Вони водночас нахилилися, щоб краще роздивитися фантастичний пейзаж, який виник у небі: засніжені простори, льодовики, сірі тіні, що лежали на скелях химерно окреслених гір. То була одна з тих скоромінущих картин з різкими переходами від червоно-полум'яних до чорних тонів, які надають небу незрівнянної і поетичної краси; чудова запона, за якою народжується сонце, прекрасний саван, кутаючись у який, воно відходить. Волосся Жюлі залоскотало щоку Ванденеса; вона відчула цей легкий доторк і здригнулася, а він здригнувся ще сильніше — обоє досягли того незбагненного душевного стану, коли тиша так загострює чуття, що найменша дрібничка доводить до сліз і наповнює серце смутком, якщо воно скніє в журбі, або ж переповнює його невимовною втіхою, якщо воно тріпоче від кохання. Жюлі майже несамохіть потисла руку своєму другові. Цей виразний потиск надав сміливості боязкому закоханому. Радість від теперішнього і надії на майбутнє — все вилилось у хвилювання першої ласки, сором'язливого, невинного поцілунку, який Жюлі дозволила Шарлеві, підставивши йому щоку. Чим стриманішою була ця ласка, тим непередбаченішими, небезпечнішими мали стати її наслідки. На їхнє спільне лихо, в ній не було найменшої фальші. То побралися дві прекрасні душі, розділені законом, але поєднані всіма силами спокуси, які існують у природі. В цю мить увійшов генерал д'Еглемон.

— Змінився уряд, — оголосив він. — Ваш дядько — один з міністрів нового кабінету. Отже, ви маєте тепер усі можливості стати послом, Ванденес.

Шарль і Жюлі почервоніли й переглянулися. Почуття ніяковості поєднало їх ще тісніше. Вони подумали про одне й те саме, водночас відчули докори сумління. Однаково страшні й нерозривні узи зв'язують двох душогубів, які щойно вбили людину, і двох закоханих, винних у поцілунку. Треба було щось відповісти маркізові.

— Мені вже не хочеться виїздити з Парижа, — сказав Шарль де Ванденес.

— Ми знаємо, чому, — зауважив генерал з тим лукавим виразом, який з'являється в людини, коли вона розкриває чужу таємницю. — Ви не хочете розлучатися з дядьком, щоб вас оголосили спадкоємцем його перства.

Маркіза швидко пішла до себе в кімнату, переповнена зневагою до чоловіка.

"Який же він дурний!" — подумала вона.

IV. Перст божий

Між Італійською і Тюремною заставами, з внутрішнього бульвару, що веде до Ботанічного саду, відкривається панорама, яка може вкинути в захват і художника, і мандрівника, знайомого з найчудовішими краєвидами. Якщо ви підійметеся на невисокий пагорок, де бульвар, затінений густолистими деревами, завертає, мов зелена лісова дорога, прегарна і оповита тишею, ви побачите під самими своїми ногами глибоку долину, з будівлями, схожими на сільські хатини, де-не-де вкриту рослинністю, зрошену каламутними водами Б'єври, яку ще називають річкою Гобеленів. На протилежному схилі долини скупчилися тисячі дахів, під якими скніють злидні передмістя Сен-Марсо. Величний купол Пантеону, потьмяніла і сумовита баня церкви Валь-де-Грас гордо височіють над цілим містом, що розташоване амфітеатром, чиї мальовничі уступи змережані покрученими вулицями. Звідси ці два

архітектурні пам'ятники здаються величезними; поруч із ними маліють не лише ветхі будиночки, а й найвищі тополі, які ростуть у долині. Ліворуч видно Обсерваторію, схожу на чорний кощавий привид — крізь її галереї та вікна струменить світло, малюючи дивовижні фантастичні візерунки. Далі, між голубими будівлями Люксембурзького палацу і сірими вежами церкви Сен-Сюльпіс, мерехтить величний ліхтар Дому Інвалідів{26}. Коли дивитися звідси, обриси будівель зливаються з листям, з тінями, які залежать від примхливого настрою неба, що безперервно змінює колір, гру світла, вигляд. Удалині громадяться будинки, а навколо вас розгойдуються віти і тріпоче листя дерев, звиваються стежки. Праворуч, ніби широкий виріз у цьому неповторному пейзажі, біліє довга стрічка каналу Святого Мартіна, обкладеного червонястим каменем, обсадженого липами, з гамазеями по берегах, спорудженими в чисто римському стилі. Там, на задньому плані, окутані туманом Бельвільські пагорби, покриті будинками й вітряками, зливаються з обрисами хмар. Одначе існує ціле місто, якого ви не бачите, місто сховане між рядами дахів, що обрамляють долину, та обрієм, туманним, наче спогади дитинства, величезний квартал, що загубився, мов у проваллі, між покрівлями лікарні для вбогих і високою огорожею Східного кладовища, між стражданням і смертю. Звідти долинає глухий шум, схожий на гуркіт океану, що б'ється об скелі; він мовби повідомляє: "Я тут!" А тільки-но сонце заллє цей куточок Парижа потоками світла, очистить і пом'якшить його лінії; тільки-но воно спалахне там і там у шибках вікон, розсіється по черепичних дахах, загориться в позолочених хрестах, вибілить стіни й перетворить повітря на прозоре марево; тільки-но воно утворить мальовничі візерунки світлотіней; тільки-но небо заголубіє, а земля замерехтить блискітками; тільки-но заговорять дзвони церков, — і перед вашим зачарованим поглядом виникне феєрична картина, яка ніколи не зітреться у вашій уяві і якою ви захоплюватиметесь, милуватиметеся, як і чудовими краєвидами Неаполя, Стамбула або Флоріди. Невиразні хори звуків зливаються в досконалу гармонію. Там і гудіння морського натовпу, і мелодія поетичного усамітнення, там і голос мільйона створінь, і голос Бога. Там столиця, що уже впокоїлася вічним сном і тепер спочиває під струнками кипарисами Пер-Лашеза.

Одного весняного ранку, о тій годині, коли сонце осявало цей краєвид у всій його красі, я милувався ним, прихилившись до великого в'яза, що підставляв вітрові свої жовті квіти. І споглядаючи ці розкішні, ці величні картини, я сумно міркував про те, як зневажливо ставимося ми — і навіть у книжках — до своєї країни. Я проклинав нікчемних багатіїв, які, переситившись нашою прекрасною Францією, купують за своє золото право гордувати батьківщиною і гасають по Італії, роздивляючись у лорнет краєвиди, які давно стали банальними. Я з любов'ю дивився на сучасний Париж, я мріяв, коли раптом звук поцілунку порушив мою самотність і сполохав мої філософські роздуми. На бічній алеї, що звивалася над урвищем, під яким дзюркотіла річка, за мостом Гобеленів я побачив жінку, ще досить молоду, вдягнену з елегантною простотою; її ніжне обличчя мовби віддзеркалювало радість життя, яка освітлювала весь краєвид. Вродливий молодик поставив на землю хлопчика, — гарнішого було годі собі уявити, — і я досі не знаю, кому дістався поцілунок, звук якого я почув, — матері чи дитині. Одне почуття, палке й ніжне, сяяло в очах і в усмішці чоловіка та жінки, пожвавлювало їхні рухи. В чудесному пориві наблизилися вони одне до одного, їхні руки сплелися поквапно й радісно, і так були вони захоплені собою, що навіть не помітили моєї присутності.

Але я побачив там іще одну дитину — насуплена, набурмосена, вона обернулася до тих двох спиною і глянула на мене з якимсь дивним виразом. Її братик бігав сам, то попереду, то позаду своєї матері та її молодого супутника, а ця дитина, така ж чепурна, така ж граційна, але з тоншими рисами, стояла мовчки, нерухомо, схожа на гадюченя, яке запало в сплячку. То була дівчинка.

Здавалося, що красуня та її супутник рухаються цілком машинально. Можливо, з неуважності вони задовольнялися тим, що прогулювалися туди-сюди на короткій відстані між місточком та екіпажем, який стояв на повороті бульвару. Вони то йшли, то зупинялися, перезираючись і сміючись залежно від теми їхньої бесіди, то жвавої, то млявої, то веселої, то серйозної.

Сховавшись за товстим в'язом, я милувався цією чарівною сценою; звичайно, я не став би зазіхати на чужу таємницю, якби не помітив на обличчі замисленої, мовчазної дівчинки печать думки глибшої, ніж звичайно буває у її віці. Коли мати та її супутник, порівнявшись із нею, повертали назад, вона іноді похмуро опускала голову і спідлоба кидала на них і на брата дивні погляди. Важко передати словами ту лукаву проникливість, ту наївну підступність, ту дику настороженість, які раптом з'являлися на цьому дитячому личку, в очах, обведених ледь помітними тьмяними колами, тільки-но жінка або її супутник гладили біляві кучері хлопчика або ласкаво обіймали його свіжу шийку, охоплену білим комірцем, у ті хвилини, коли він, пустуючи, намагався іти з ними в ногу. Безперечно, на худенькому личку дивної дівчинки відбивалася пристрасть, властива тільки дорослим людям. Вона або страждала, або міркувала. Що ж із більшою певністю віщує цим квітучим створінням передчасну смерть? Хвороба, яка загніздилася в тілі, чи скороспіла думка, що пожирає їхню ще не цілком розвинену душу? Можливо, про це відомо матерям. Щодо мене, то я не знаю нічого жахливішого, аніж печать старечої думки на чолі дитини, — блюзнірство в устах незайманої дівчини не так приголомшує. Отож застиглий вигляд цієї уже замисленої дівчинки, її дивні порухи, привернули мою увагу. Я з цікавістю роздивлявся її. З примхи, природної для спостерігача, я став порівнювати дівчинку з її братом, намагаючись уловити схожість і несхожість між ними. У дівчинки було темне волосся, карі очі й вона здавалася розвиненою не за віком — її зовнішність складала різкий контраст з білявими кучерями, зеленими, як море, очима і витонченою тендітністю хлопчика. Дівчинці десь виповнилося років сім-вісім, хлопчикові — не більше шести. Вдягнені вони були однаково. Правда, придивившись уважніше, я помітив у їхніх комірцях ледь помітну різницю, яка трохи згодом відкрила мені цілий роман у минулому, цілу драму в майбутньому. Хоча то була сута дрібничка. Комірець у темноволосої дівчинки був підрублений простим рубчиком, комірець у хлопчика прикрашала гарненька вишивка, зраджуючи сердечну таємницю, виражену без слів перевагу в почутті, яку діти читають у душах матерів, мовби за підказкою самого Господа Бога. Білявий хлопчина, безтурботний, веселий, скидався на дівчинку, такою свіжою була його біла шкіра, такими грацiйними —

рухи, таким гарненьким — личко. А його сестра, незважаючи на міцне тіло, на прекрасні риси і яскравий рум'янець, була схожа на хворобливого хлопчика. Її жваві очі, позбавлені того вологого блиску, який надає стільки чару дитячому погляду, здавалися висушеними внутрішнім вогнем, як очі царедворця. Шкіра в неї була матового, оливкового відтінку — певна ознака сильної вдачі. Уже двічі її братик підбігав до сестри й зі зворушливою ласкавістю, з виразною гримаскою, яка привела б у захват Шарле{27}, приязно дивився на неї і протягував їй мисливський ріг, у який час від часу сурмив; та щоразу на слова: "Хочеш Елено? Візьми!", сказані ніжним голоском, вона відповідала тільки ворожим поглядом. Щось похмуре й зловісне відчувалося в цій дівчинці, хоч зовні вираз її обличчя здавався спокійним; щоразу, коли братик підбігав до неї, вона здригалась і навіть густо червоніла, але малий начебто не помічав, що сестра в поганому настрої, і його безтурботність, позначена співчутливим інтересом, довершувала різку протилежність між справжнім дитячим характером і характером дорослої людини, пригніченої невеселими думками, які відбивалися на обличчі дівчинки, вже захмареному журбою.

— Мамо, Елена не хоче гратися! — пожалівся хлопчик, скориставшись хвилиною, коли мати й молодик зупинилися на мосту Гобеленів.

— Дай їй спокій, Шарлю. Ти ж бо знаєш, вона завжди вередує.

Коли Елена почула ці слова, які мати промовила цілком бездумно і зразу ж пішла зі своїм молодим супутником назад, на очах у неї виступили сльози. Вона мовчки проковтнула їх, потім кинула на брата глибокий погляд, який видався мені непоясненним, і з похмурою зосередженістю почала роздивлятися крутий укіс, на краю якого стояв хлопчик, річку Б'єврy, міст, краєвид і мене.

Я побоявся, що щаслива пара помітить мою присутність, і я стану на заваді їхній розмові, тому тихенько відійшов за бузиновий живопліт. Густе листя сховало мене від чужих поглядів. Я спокійно всівся на схилі

пагорка, трохи вище бульвару, сперся підборіддям на гілку бузини і мовчки поглядав то на мальовничий краєвид, то на дівчинку з диким виразом очей, яку мені було видно крізь просвіти в живоплоті. Не бачачи мене більше, Елена начебто стривожилась, її карі очі з незбагненною цікавістю шукали мене в глибині алеї, за деревами. Чого ж вона хотіла від мене? В цю мить у тиші, мов щебетання пташки, пролунав дзвінкий сміх Шарля. Вродливий молодик, білявий, як і хлопчик, підкидав малого й цілував, говорячи йому ті незв'язні ласкаві слова, які цілком міняють своє значення, коли ми вживаємо їх у дружній розмові з дітьми. Мати всміхалася, дивлячись на їхню гру, і час від часу промовляла — мабуть, упівголоса — слова, що виходили з глибини серця, і тоді її супутник зупинявся й дивився на неї синіми очима, сповненими палкої радості, сповненими обожнювання, їхні голоси зливалися з вигуками малого і звучали напрочуд лагідно. Всі троє були чарівні. Ця мила сцена надавала невимовної привабливості чудовому краєвиду. Вродлива, білолиця, сміхотлива жінка і дитя кохання, чоловік у всьому розквіті молодості, чисте синє небо, нарешті повна гармонія в природі — все це веселило душу. Я відчув, що мимоволі всміхаюся, наче то я сам утішався щастям. Молодий красень прислухався — пробило дев'яту годину. Він ніжно поцілував жінку, яка зразу стала серйозною і майже сумною, і попрямував до свого кабріолета. Екіпаж, яким правив старий слуга, повільно рушив йому назустріч. Белькотіння хлопчини-улюбленця злилося із цмоканням прощальних поцілунків, якими нагородив його молодик. А коли вже той сів у кабріолет, коли жінка, застигши нерухомо, стала дослухатися до дедалі тихшого стукотіння коліс, дивлячись, як здіймається хмара куряви над зеленою алеєю бульвару, Шарль підбіг до сестри, яка стояла біля мосту, й до мене долинув його сріблястий голосок:

— Чому ж ти не підійшла попрощатися з моїм любим другом?

Елена кинула на брата, що зупинився на краю урвища, страшний погляд — навряд чи такий погляд коли-небудь спалахував у очах дитини — і з люттю штовхнула його. Шарль покотився по крутому схилу, налетів на коріння, його відкинуло на гострі камені, об які він розбив собі лоба і,

обливаючись кров'ю, упав у каламутну річку. З-під білявої голівки навсібіч розлетілися брудні бризки. Я почув розпачливі зойки бідолашного хлопчика, але вони відразу й стихли, їх заглушила твань, у якій він зник, булькнувши туди, наче важкий камінь. Усе це відбулося зі швидкістю блискавки. Я миттю підхопився на ноги і збіг по стежці до річки. Елена була приголомшена і пронизливо кричала:

— Мамо, мамо!

А мати була вже тут, поруч мене. Вона прилетіла, мов пташка. Але ні материнські очі, ні мої не могли впізнати місце, де втопилася дитина. Вода була чорна й вирувала на широкому просторі. Дно Б'єври там футів на десять вкрите рідкою багнюкою. Дитині судилося загинути, і врятувати її ніхто б не зміг. Був недільний ранок, усі ще спочивали, і на Б'єврі не виднілося ні човнів, ні рибалок. Я ніде не побачив ні жердини, щоб хоч обмацати дно смердючого потоку, ні жодної живої душі. Чи слід було мені розповідати про цей жахливий випадок, про таємницю того нещастя? Можливо, Елена помстилася за батька? Одне очевидно: її ревнощі були карою божою. Але я здригнувся, глянувши на матір. Якому жахливому допиту піддасть її чоловік, вічний її суддя? А вона ж іще приведе з собою непідкупного свідка. Чоло в дитинстві світиться, шкіра на обличчі прозора, і брехня у тому віці нагадує вогонь, від якого червоніє навіть погляд. Проте нещаслива жінка ще не думала про муку, яка чекала на неї вдома. Вона вдивлялася в Б'євру.

Така подія мала жахливо відбитися на житті жінки, і ми розповімо про одне її страхітливе відлуння з тих, які вряди-годи затьмарювали кохання Жюлі.

Десь років через два або три, якось увечері, у маркіза де Ванденеса, що в ту пору носив жалобу по батькові й був заклопотаний справами впорядкування своїх прав на спадщину, сидів нотар. То був не дрібний нотар, як у романі Стерна{28}, а гладкий і поважний паризький нотар, один із тих шанованих і в міру дурних людей, які здатні роз'ятрити в клієнта невидиму рану, а тоді з подивом запитувати, чому він стогне.

Якщо ж випадково вони довідуються, чому їхня дурість завдала смертельного удару, то кажуть: "Таж я нічого не знав!" Одне слово, то був чесний нотар-йолоп, у чиєму житті не існувало нічого, крім актів. Поруч із дипломатом сиділа пані д'Еглемон. Генерал не став чекати кінця обіду, ввічливо попрощався й повіз своїх дітей на бульвари дивитися виставу чи в Гете, чи в Амбігю-Комік{29}. Хоч мелодрами і збуджують почуття, у Парижі вважають їх корисними й для дітей, бо в них завжди торжествує справедливість. Генерал поїхав, не дочекавшись десерту, бо дочці й синові захотілося прибути в театр до того, як підіймуть завісу, і вони не давали йому спокою.

Нотар, незворушний нотар, нездатний навіть здивуватися, чому це пані д'Еглемон відіслала чоловіка та дітей у театр, а сама залишилася, сидів на стільці, мов приклеєний. Виникла якась суперечка, десерт затягся, і слуги не поспішали подавати каву. Дорогоцінний час минав, і вродлива гостя не приховувала нетерпіння: її можна було порівняти з породистим конем, який перед скачками б'є копитом об землю. Нотар анічогісінько не тямив ні в конях, ні в жінках і думав, що маркіза — просто жінка аж надто жвава й непосидюча. Він був у захваті від того, що сидить у товаристві великосвітської дами та знаменитого державного діяча й намагався вразити їх своєю дотепністю; вдавану усмішку маркізи, роздратованої до нестями, він приймав за схвалення і базікав безугаву. Уже господар дому разом із своєю гостею кілька разів дозволили собі змовчати, у той час як нотар чекав похвали й заохочення. Та чортів йолоп не розумів цих красномовних пауз і, втупивши погляд у полум'я в каміні, намагався пригадати ще яку-небудь кумедну історію. Тоді дипломат промовисто подивився на свого годинника, а красуня маркіза наділа капелюшок, ніби збираючись іти, але все не йшла. Нотар нічого не бачив, нічого не чув. Він захоплювався собою, він був переконаний, що маркіза в захваті від його розповідей і тому не йде.

"Щоб я пропав, якщо ця дамочка не стане моєю клієнткою", — думав він.

Маркіза стоячи натягувала рукавички, нервово смикала себе за пальці й поглядала то на Ванденеса, який поділяв її нетерпіння, то на нотаря, що смакував кожен свій дотеп. Щоразу, коли достойний гість замовкав, маркіза й хазяїн дому з полегкістю зітхали й обмінювалися знаками, ніби кажучи: "Нарешті він зараз піде". Та дарма. Закоханим здавалося, що це якийсь кошмар, нотар діяв на них, як змія на пташку, й роздратував їх до тієї міри, що обоє ладні були забути про правила світського тону. На найцікавішому місці розповіді про ганебні засоби, якими здобув собі багатство дю Тійє, банкір, який був на той час у пошані, — а великорозумний нотар оповідав про його підлі викрути з усіма подробицями — дипломат почув, як дзиґарі видзвонили дев'яту. Він зрозумів, що нотар безнадійно тупий, що дурня слід спровадити без усяких церемоній і урвав його розбалакування рішучим жестом.

— Вам потрібні щипці, маркізе? — спитав нотар, подаючи їх своєму клієнтові.

— Ні, добродію, я змушений попрощатися з вами. Пані д'Еглемон хоче поїхати до своїх дітей, і я матиму честь супроводжувати її.

— Уже дев'ята година! Час біжить швидко за бесідою в приємному товаристві, — сказав нотар, який уже цілу годину правив теревені сам-один.

Він узяв капелюха, потім став біля каміна і, ледь стримуючи гикавку, сказав клієнтові, не помічаючи поглядів маркізи, які метали блискавки:

— Підіб'ємо підсумки, пане маркіз. Справи насамперед. Отже, завтра, ми пошлемо вашому братові виклик у суд, заявимо йому свої вимоги. Почнемо складати опис, а тоді...

Нотар так погано зрозумів наміри клієнта, що збирався повести справу якраз усупереч тим розпорядженням, які той йому щойно дав. Справа була надто делікатна, і Ванденесові мимоволі довелося вдруге

розтлумачувати тупому нотареві суть своїх претензій. З цього виникла суперечка, яка забрала ще деякий час.

— Послухайте, — сказав нарешті дипломат по знаку молодої жінки, — мені все це обридло, приходьте завтра о дев'ятій разом з моїм повіреним.

— Маю честь звернути вашу увагу, пане маркіз, що ми не можемо бути певні, чи застанемо завтра вранці Дероша, а якщо виклик у суд не буде вручено до полудня, термін закінчиться, і тоді...

У цю мить на подвір'я в'їхала карета. Почувши стукіт коліс, молода жінка рвучко відвернулася, щоб приховати сльози, які виступили в неї на очах. Маркіз подзвонив, — він хотів сказати, що його ні для кого немає вдома, — але генерал, який несподівано повернувся з театру, випередив лакея і ввійшов, ведучи за руку дітей; у дочки блищали на очах сльози, малий син був набурмосений і сердитий.

— Що сталося? — спитала маркіза у свого чоловіка.

— Потім розкажу, — відповів генерал, прямуючи до сусіднього будуару, двері до якого були розчинені й він побачив там на столі газети.

Маркіза, роздратована до нестями, в розпачі опустилася на канапу.

Нотар, вважаючи за свій обов'язок виявити увагу до дітей, запитав у хлопчика солодкаво-ласкавим голосом:

— Ну що показували в театрі, любий?

— "Долину потоку"{30}, — буркнув у відповідь Гюстав.

— Присягаюся честю, письменники в наші дні геть схибнулися! — вигукнув нотар. — "Долина потоку"! А чому не "Потік у долині"? В долині може й не бути потоку, а назвавши свою п'єсу "Потік у долині", автори показали б щось виразне, означене, характерне і зрозуміле. Та річ не тільки в цьому: якщо драма розігралася біля потоку, то до чого тут долина? Хоч ви можете заперечити, що сьогодні глядачів приваблюють у театр насамперед декорації, а такий заголовок свідчить, що декорації в цій п'єсі чудові! Вам сподобалася вистава, приятелю? — додав він, сідаючи біля хлопчика.

Коли нотар сказав про драму, яка розігралася біля потоку, маркізина дочка повільно відвернулась і заплакала. Мати була така роздратована, що не звернула уваги на поведінку дівчинки.

— Авжеж, добродію, вистава дуже мені сподобалася, — сказав малий. — Там показували славного хлопчика, він був сам-один на світі, бо його тато не міг йому бути татом. І ось, коли він ішов по мосту, якийсь страшний бородатий дядько в чорному штурнув його у воду. Тут Елена заплакала, заридала, і всі у залі зашикали на нас, і тато швиденько, швиденько вивів нас у фойє…

Ванденес і маркіза завмерли, наче їх скував якийсь страшний біль, відібравши в них здатність рухатися, діяти, думати.

— Замовкни, Гюставе! — гримнув генерал. — Я ж тобі заборонив говорити про те, що відбулося на сцені, а ти вже забув мій наказ.

— Будьте ласкаві, пробачте йому, ваша ясновельможносте, — сказав нотар. — Даремно я його розпитував, але ж я не знав, наскільки це…

— Він не повинен був відповідати, — мовив маркіз д'Еглемон, холодно поглянувши на сина.

Причина несподіваного повернення батька з дітьми стала тепер зрозуміла дипломатові та маркізі. Мати подивилася на дочку, побачила, що та в сльозах, і хотіла була підійти до неї; але раптом її обличчя пересмикнулося, і на ньому з'явився суворий вираз, якого ніщо не могло пом'якшити.

— Годі, Елено, — сухо сказала вона. — Ідіть у будуар і заспокойтеся.

— Чим же завинила бідолашна крихітка? — спитав нотар, прагнучи і пом'якшити материн гнів, і заспокоїти заплакану дівчинку. — Вона така гарненька і, мабуть, розумниця. Я певен, пані, що вона приносить вам тільки радість. Правда ж, дитино?

Елена, тремтячи, подивилася на матір, втерла сльози, спробувала надати своєму обличчю спокійного виразу і втекла в будуар.

— І звичайно ж, пані, — розбалакував далі нотар, — ви справжня мати і любите своїх дітей однаково. Хіба стане жінка доброчесна, така, як ви, віддавати перевагу одній дитині перед іншою — згубні наслідки такого ставлення особливо часто розкриваються перед нами, нотарями. Все суспільство проходить через наші руки, і ми спостерігаємо пристрасті в найогиднішому їхньому прояві — в корисливості. Іноді мати намагається позбавити спадщини дітей від законного чоловіка на користь своїх дітей-улюбленців; а іноді чоловік прагне залишити все майно дитині, яка викликає ненависть матері. Отоді й починається: суперечки, залякування, акти, зустрічні розписки, фіктивний спродаж, передача спадку підставній особі — одне слово, огидна плутанина, слово честі, огидна! А то буває, що батько марнотратить життя, позбавляючи дітей материнської спадщини, бо розкрадає дружинине майно. Авжеж, розкрадає, точніше не скажеш. Ми тут згадували про драму. О, я запевняю вас, якби ми розкрили таємницю деяких дарчих записів, наші письменники могли б на цьому створити моторошні трагедії з життя буржуазних кіл. Не знаю, навіть, звідки у жінок така влада, адже кожна з них неодмінно доб'ється свого; з вигляду наче слабенькі, а перевага завжди на їхньому боці. Та мене вони не ошукають. Хто-хто, а я завжди

вгадаю, чому одну дитину люблять, а іншу — ні, хоча у світі з чемності вважають такі вчинки непоясненними. А чоловіки, ті ніколи ні про що не здогадуються, в цьому їм слід віддати належне. Ви скажете мені, що бувають симпатії, бувають…

Елена вийшла в супроводі батька з будуару й уважно слухала нотаря; вона зрозуміла його аж надто добре, і подивилася на матір сполоханим поглядом, передчуваючи, завдяки властивому дітям інстинкту, що після цього випадку мати почне ставитись до неї ще з більшою неприязню, ніж раніше. Маркіза зблідла і з жахом показала Ванденесові на свого чоловіка, який замислено роздивлявся візерунки на килимі. Попри всю свою вихованість, дипломат не міг далі стримуватись і кинув на нотаря розлючений погляд.

— Вийдіть зі мною, добродію, — сказав він і швидко попрямував до сусідньої кімнати.

Нотар, не закінчивши фрази, замовк і злякано подався за ним.

— Добродію, — ледь стримуючи в собі вибух люті, сказав маркіз де Ванденес, після того, як з усієї сили хряснув за собою дверима до вітальні, де залишилися подружжя д'Еглемонів, — від самого обіду ви робите тільки дурниці і верзете нісенітниці. Ради Бога, ідіть звідси, а то ви натворите великого лиха. Може, ви й справді чудовий нотар, ну то й сидіть собі у своїй конторі; але якщо вам доводиться потрапити в пристойне товариство, то раджу вам спершу подумати, а вже тоді розпускати язика…

І він повернувся до вітальні, навіть не попрощавшися з нотарем. Той стояв геть приголомшений, збитий з пантелику, не розуміючи, що сталося. Коли шум у його вухах стих, йому вчулося, ніби у вітальні хтось стогне, ніби там якась біганина і хтось нетерпляче смикає за шворки дзвінків. Йому стало страшно, що він знову побачить маркіза де

Ванденеса, ноги самі понесли його, і він кинувся до сходів. У дверях він зіткнувся зі слугами, які поспішали на оклик хазяїна.

"Ось вони які, ці вельможні пани! — міркував нотар, коли опинився на вулиці і почав шукати візника. — Вони втягнуть тебе до розмови, заохочують, нахваляють. Тобі здається, ти їх розважив — та де там! Вони говорять тобі грубощі, вказують на прірву, яка лежить між ними й тобою, і, анітрохи не бентежачись, виставляють тебе за двері. А я ж поводився розумно, говорив розважливо й до ладу, тримався в рамках пристойності. Він порадив мені думати, перш ніж розтуляти рота. А я хіба не думаю? Хіба я, чорт забери, не нотар і не входжу до ради нашої колегії? Ет, це просто примха аристократа, для цього панства нема нічого святого. Хай-но він розтлумачить мені завтра, які такі дурниці я в нього робив і які молов нісенітниці! Я попрошу, щоб він сказав напрямки, чим я перед ним завинив. А втім, може, він і має слушність... Дарма я сушу собі цим голову. Яке мені до них діло?"

Нотар повернувся додому і загадав загадку своїй дружині, розповівши їй з усіма подробицями про події того вечора.

— Мій дорогий Кротта, його ясновельможність мав цілковиту рацію, сказавши, що ти робив дурниці й молов нісенітниці.

— Чому ж так?

— Любий, навіть якщо я тобі розтлумачу, ти завтра однаково почнеш усе знову. Одне я можу тобі порадити: коли ти в світському товаристві, розмовляй тільки про справи.

— Не хочеш, то й не кажи. Завтра я спитаю в...

— Господи, та навіть йолопи вміють приховувати такі речі, а ти думаєш посол так тобі про все й розкаже? Який же ти безмозкий, Кротта!

— Красно дякую, люба!

V. Дві зустрічі

Колишній ад'ютант Наполеона, — ми називатимемо його просто маркізом або генералом, — який забагатів під час Реставрації, приїхав провести різдво у Версалі, в своєму сільському домі, що стояв між церквою і Монтрейською заставою, біля дороги, яка веде до вулиці Сен-Клу. Служба при дворі не дозволяла йому далеко від'їжджати від Парижа.

Біля дому, що колись правив за притулок для скороминущих любовних пригод якогось вельможі, були широкі угіддя. Праворуч і ліворуч від нього тяглися сади, і він стояв віддалік як від крайніх будинків Монтрея, так і від хатин, що тулилися побіля самої застави; через те власники дому не були відрізані від зовнішнього світу і водночас за два кроки від міста втішалися сільською тишею. З якоїсь дивної примхи фасад і ворота виходили просто на дорогу, та, можливо, колись вона була безлюдною. Припущення це видається вельми ймовірним, коли згадати, що приводить вона до чарівного палацу, який Людовік XV збудував для мадмуазель де Роман, і що люди цікаві зустрічають по дорозі до нього чимало особняків, де обстава й оздоблення покоїв свідчить про те, що наші предки віддавалися розгулу з неабиякою витонченістю й навіть у розпусті, в якій їх звинувачують, вони вміли берегти таємницю і прагнули усамітнення.

Одного зимового вечора маркіз, його дружина та діти залишилися вдома самі. Усю челядь вони відпустили до Версаля: там одружувався якийсь лакей, і справляли весілля. Слуги вирішили, що таке торжество та ще різдво на додачу виправдають у очах панів їхнє запізнення, отож із чистим сумлінням гуляли на святі довше, ніж було дозволено домашнім розпорядком. Правда, генерал мав славу людини, яка завжди бездоганно дотримує свого слова і тому, коли минув час, на який треба було повернутися, неслухів почали мучити докори сумління. Та однаково на одинадцяту вечора жоден зі слуг ще не вернувся. Панувала глибока

тиша; іноді чутно було, як вітер свистить у чорних вітах дерев, як він завиває навколо будинку і глухо гуде у довгих коридорах. Мороз очистив повітря, скував землю, покрив кригою бруківку, і кожен звук відлунював дзвінко, але якось сухо — таке явище завжди вражає нас. Важка хода запізнілого гультяя або торохтіння фіакру, що повертався в Париж, чулися виразніше і з більшої відстані, ніж звичайно. Опале листя, раз у раз підхоплюване вихором, шаруділо, ковзаючи по кам'яних плитах подвір'я і ніби надавало голосу нічному безгомінню. Одне слово, був один із тих студених вечорів, коли наше себелюбство розщедрюється на марне співчуття до безпритульного бідняка або подорожнього і коли такою затишною видається наша оселя, а надто, якщо в каміні палає жаркий вогонь. Але родина, яка зібралась у вітальні, не думала ні про слуг, які не повернулися вчасно, ні про безпритульних подорожніх, ні про поетичну красу зимового вечора. Не вдаючись до недоречних розумувань, почуваючи себе під надійним захистом старого воїна, його дружина й діти віддавалися радощам домашнього затишку, коли почуття нічим не скуті, коли приязнь і щирість пожвавлюють бесіду, погляди та розваги.

Генерал сидів або, точніше, зручно розташувався у високому, просторому кріслі, що стояло біля каміна, де палахкотів вогонь, поширюючи приємне тепло — ознаку того, що на вулиці дуже холодно. Статечний батько родини відкинувся на спинку крісла і ледь схилив голову, застигши в тій недбалій позі, яка свідчила про безтурботний спокій, про нічим не затьмарену тиху радість. Ліниво звішуючись із підлокітників, його руки завершували образ людини, що втішається цілковитим блаженством. Він милувався своїм найменшим сином, хлопчиком років п'яти. Напівголий малюк не бажав роздягатися і втікав від чепчика та нічної сорочечки, якими мати час від часу погрожувала йому: він не хотів скидати свій гаптований комірець і тільки сміявся, коли мати кликала його, бачачи, що й сама вона сміється з його дитячого бунту; він знову починав гратися з сестрою, таким же наївним, але вже лукавішим створінням, яка вимовляла слова чіткіше, ніж її братик, чиє белькотіння та невиразні думки батьки ледве-ледве розуміли. Старша від братика на два роки, Моїна смішила його своїми витівками, в яких уже

відчувалася маленька жінка; незмовкний і, здавалося, безпричинний дитячий сміх скидався на вибухи ракет; а батьки, дивлячись, як дітлахи пустують біля вогню і, не знаючи сорому, виставляють напоказ свої гарні повненькі тільця, свої білі й тендітні ручки та ніжки, бачачи, як сплітаються чорні й біляві кучері, як торкаються одне одного рожеві личка з милими ямочками на щоках, батьки — і насамперед, звичайно, мати — розгадували ці маленькі душі, вже розуміючи їхні характери, їхні дитячі пристрасті. Блискучі оченята, розпашілі щічки, білосніжна шкіра двох прегарних малюків були такі яскраві, що біля них тьмяними здавалися квіти, виткані на пухнастому килимі, — арені їхніх розваг, на якій вони качалися, беркицялись, борюкалися, падали. Їхня мати сиділа на козетці з протилежного боку каміна, навпроти чоловіка, посеред розкиданих дитячих одежин, і тримала у руці червоний черевичок. Її поза була сповнена невимушеності, вона хотіла насваритися на малих, але це їй не вдавалося, і лагідна усмішка не сходила з її уст. Їй було десь років тридцять шість, але краса її досі збереглася, завдяки рідкісній досконалості рис обличчя — того вечора від тепла, затишку, щастя воно світилося дивним сяйвом. Час від часу вона переводила ласкавий погляд з дітей на поважне обличчя чоловіка; іноді їхні очі зустрічалися, й вони безмовно обмінювалися своєю радістю та заповітними думками. Обличчя в генерала було дуже засмагле. На його широке, відкрите чоло спадали пасма шпакуватого волосся. Мужній блиск синіх очей, відвага, якою дихали всі риси його збляклого обличчя, свідчили про те, що червону стрічечку в петлиці свого сюртука він здобув тяжкими трудами. В ці хвилини на його суворому, рішучому обличчі відбивалися невинні веселощі малюків, і воно світилося добротою, невимовною простодушністю. Старому полководцю неважко було відчувати себе дитиною. Взагалі солдати ніколи не втрачають любові до дітей, адже вони спізнали у своєму житті чимало лиха і добре розуміють нікчемство сили і переваги слабості. Віддалік, за круглим столом, освітленим кількома висячими лампами, яскраве світло яких змагалося з блідим полум'ям свічок, що стояли на каміні, сидів хлопець років тринадцяти і читав грубу книжку, швидко перегортаючи сторінки. Лемент братика та сестри анітрохи не відвертав його уваги. На його обличчі відбивалася притаманна підліткам цікавість і цілковита зосередженість, виправдана

чудесними пригодами із казок "Тисяча й однієї ночі" та мундиром ліцеїста. Він сидів нерухомо, із замисленим виглядом, поставивши лікоть на стіл і підперши голову рукою. Його пальці біліли на темному волоссі, світло падало згори йому на обличчя, а вся постать тонула в пітьмі, й він скидався на один з чорних автопортретів Рафаеля, де художник, нахилившись, напружено думає про майбутнє. Між цим столом і маркізою сиділа за кроснами, то нахиляючи, то підводячи голову над вишиванням, висока вродлива дівчина, з красиво зачесаним, чорним, як воронове крило, волоссям, що вилискувало за кожним її порухом. Від Елени важко було відвести очі. В її незвичайній красі дивовижно поєднувалися сила й витонченість. Волосся, укладене короною навкруг голови, було таке пишне, що не слухалося гребінця і біля самої шиї кучерявилося тугими кільцями. Густі, красиво окреслені брови вирізнялися на білосніжному чолі. Під її грецьким носиком, який був бездоганно правильної форми, темнів на верхній губі легенький пушок — ознака вольової вдачі. Але чарівна округлість стану, щирість, якою дихали всі її риси, легкий, майже прозорий рум'янець, млосна ніжність губів, бездоганний овал обличчя, а головне непорочність погляду надавали її сліпучій красі жіночої принадливості, чарівної скромності, якої ми вимагаємо від цих янголів, створених для щастя й любові. І все ж таки в цій дівчині не було нічого тендітного, мабуть, серце її було лагідне, а душа сильна так само, як бездоганними були пропорції її тіла і невідпорними чари обличчя. Вона мовчала, як і брат-ліцеїст, і, здавалося, була під владою тих фатальних дівочих мрій, які часто непроникні не лише для спостережливого батьківського погляду, а й для проникливого погляду матері. Й годі було збагнути, чи то від гри світла, чи від таємних тривог набігають на її обличчя примхливі тіні, як ото хмаринки на чисту голубінь неба.

У ці хвилини батьки майже забули про своїх старших дітей. Проте генерел не раз спрямовував пильний погляд на німу сцену другого плану, що являв собою чудове втілення надій, які витали в дитячих пустощах першого плану сімейної картини. Малюючи людське життя в його поступовому розвитку, всі ці постаті ніби утворювали живу поему. Розкіш оздоблення та обстави, розмаїття поз і барвиста строкатість одягу, такі неоднакові й за рисами, і за віком обличчя, що проступали яскравими

плямами на темному тлі, — все створювало багаті й виразні контрасти, яких ми вимагаємо від скульптури, живопису, письменства. А навколишня тиша, зима, усамітнення й ніч наділяли своєю величчю цю вишукану і водночас дивовижно просту композицію, чудовий витвір самої природи. В подружньому житті часто випадають такі священні години, які, можливо, завдячують свою принадність невиразним спогадам про кращий світ. Ці години осяяні сонячним промінням, вони даровані людині у винагороду за страждання і для того, щоб їй було легше миритися з життям. Так ніби сам усесвіт з'являється перед нами в чарівних образах, щоб навчити нас великих принципів порядку, так ніби суспільство, обстоюючи свої закони, показує нам майбутнє.

А проте, незважаючи на ласкаві погляди, які Елена кидала на Абеля та Моїну, коли лунав особливо дзвінкий вибух їхнього сміху, незважаючи на щасливий вираз, що з'являвся на її ясному обличчі, коли вона нишком позирала на батька, глибокий смуток відбивався в усіх її рухах, у її позі, а надто в очах, затінених довгими віями. Її білі, сильні руки, шкіра на яких просвічувала, надаючи їм рожевої і ніби мерехтливої прозорості, її чудові руки тремтіли! Одного лише разу, мов неумисне, зустрілися її очі з очима маркізи, й обидві зрозуміли одна одну: непроникним, холодним і шанобливим був погляд Елени, похмурим і погрозливим — погляд матері. Дівчина швидко опустила очі на своє рукоділля, зосередила всю увагу на голці й довго не підводила голови, ніби стомилася держати її прямо. Можливо, мати ставилася до дочки надто суворо, вважаючи таку суворість необхідною? А може, заздрила красі Елени, з якою ще могла змагатися, але тільки вдаючись до всіх хитромудрих засобів чепуріння? А може, дочка розгадала — як це буває з багатьма дочками, коли вони стають проникливими — таємниці матері, яка з вигляду ревно виконувала свої обов'язки і думала, що ці таємниці поховані на дні її серця, наче в могилі?

Елена досягла того віку, коли душевна чистота породжує невблаганну вимогливість, що переступає розумні межі, в яких повинні перебувати почуття. В уяві деяких людей помилки перетворюються на тяжкі злочини; тоді уява починає впливати на сумління, і в таких

випадках молоді дівчата бачать усе в трагічному світлі й чекають жорстокої кари за свою провинність, якій вони надають явно перебільшеної ваги. Елена, мабуть, вважала, що вона не гідна жодної людини на світі. Таємниця з її минулого життя, можливо, нещасливий випадок, спочатку неусвідомлений, але згодом переосмислений завдяки вразливості її вдачі та під впливом релігійних переконань, вселила їй віднедавна почуття якогось романтичного самопринижения. Вона різко змінила свою поведінку від того дня, коли прочитала в останньому збірнику чужоземних п'єс новий переклад чудової трагедії Шіллера "Вільгельм Телль". Після того як мати дорікнула дочці за те, що та впустила на підлогу книжку, вона зрозуміла, що Елену приголомшила сцена з п'єси, де поет натякнув на певну спорідненість між Вільгельмом Теллем, який пролив кров однієї людини задля порятунку всього народу, та Йоганном Парріцидою{31}. Елена стала смиренною, побожною, замкнутою, вона відмовлялася їздити на бали. Ніколи ще не була вона такою ніжною з батьком, а надто, коли маркіза не бачила, як вона до нього лащиться. Любов Елени до матері охолола, але зовні це майже не проявлялось, і генерал, мабуть, нічого не помітив, хоча й пильно стежив за тим, щоб у родині панували мир і згода. Та жоден чоловік не зміг би проникнути в глибину цих двох жіночих сердець: одного — юного і великодушного, другого — вразливого й гордого; перше було джерелом поблажливості, друге — сповнене лукавства й пристрасті. Якщо дочку й гнітив прихований деспотизм матері, то ніхто цього не відчував, крім самої жертви. А втім, лише випадок міг пролити якесь світло на ці незбагненні загадки. До тієї ночі душа дочки й душа матері лишалися непроникними; та не було сумніву, що якась моторошна таємниця лежала між ними й Богом.

— Годі тобі, Абелю! — вигукнула маркіза, скориставшися з того, що Моїна з братом втомились і вгамувалися. — Іди-но сюди, мій хлопчику, пора спати...

І суворо глянувши на сина, вона посадовила його собі на коліна.

— Отакої! — сказав генерал. — Уже пів на одинадцяту, а жоден слуга досі не повернувся! Ох і гультяї ж! Гюставе, — провадив він, обернувшись до сина, — я дав тобі книжку з тією умовою, що ти читатимеш лише до десятої. Ти сам повинен був закрити її о домовленій годині й піти спати, як ти мені обіцяв. Якщо хочеш стати людиною видатною, ти повинен ставитися до даного тобою слова, як до святої заповіді, й берегти його, як свою честь. Один з найвідоміших ораторів Англії Фокс уславився саме твердістю свого характеру. Головною його перевагою була вірність узятим на себе зобов'язанням. Коли Фокс був малим, його батько, англієць старого гарту, дав синові суворий урок, що назавжди закарбувався йому в пам'яті. У твоєму віці Фокс приїздив до батька на канікули. Навколо їхнього замку, як то заведено в багатих англійців, був великий парк. У парку стояла стара альтанка; її мали розібрати й перенести в інше місце, звідки відкривався чудовий краєвид. Діти люблять дивитись, коли щось руйнують. Малому Фоксові хотілося продовжити свої канікули на кілька днів, щоб побачити, як зноситимуть альтанку, але батько звелів синові повернутися до коледжу в призначений день перед початком навчання; батько й син через це посварилися. Мати, як і всі матері, підтримала хлопця. Тоді батько врочисто пообіцяв синові відкласти знесення альтанки до наступних канікул. Малий Фокс повернувся до коледжу. Батько подумав, що хлопець, заклопотаний навчанням, забуде про їхню домовленість, і звелів розібрати альтанку й перенести її на інше місце. Але впертий хлопець тільки й думав що про ту альтанку. Приїхавши додому, він насамперед пішов подивитись на неї. На сніданок він прийшов украй засмучений і сказав батькові: "Ви мене одурили". Старий джентльмен збентежився, але його відповідь була сповнена гідності: "Це правда, сину, але я залагоджу свою помилку. Треба оберігати своє слово пильніше, ніж багатство. Бо той, хто дотримує слова, здобуде багатство, а ніякі багатства не змиють пляму на твоїй совісті, коли ти порушиш слово". Батько звелів перенести альтанку на те місце, де вона була раніше, а коли її відбудували в колишньому вигляді, наказав зруйнувати її на очах у сина. Хай це послужить наукою для тебе, Гюставе.

Гюстав уважно вислухав батька і відразу закрив книжку. На мить запала мовчанка; генерал підняв Моїну, що змагалася зі сном, і посадив її собі на коліна. Голівка малої похилилася, припала до батьківських грудей, і Моїна заснула, вкутана своїм прегарним золотавим волоссям. У цю мить з вулиці долинуло тупотіння чиїхось поквапних кроків, і три удари в двері луною відбилися в усьому домі. Ці лункі удари були не менш красномовні, ніж зойк людини, якій загрожує смертельна небезпека. Сторожовий собака люто загавкав. Елена, Гюстав, генерал і його дружина здригнулися, але Абель, якому мати щойно вдягла чепчик на голівку, і Моїна не прокинулися.

— Ото хтось поспішає! — вигукнув генерал, уклавши доньку на крісло.

І швидко вийшов з вітальні, не почувши, як дружина благально вигукнула йому навздогін:

— Не ходи туди, мій друже…

Маркіз зайшов до спальні, взяв там два пістолети, засвітив потайного ліхтаря, кинувся до сходів, спустився ними із швидкістю блискавки й через мить уже стояв перед парадними дверима. Син безстрашно подався за ним.

— Хто там? — спитав генерал.

— Відчиніть! — відповів хтось за дверима, важко відсапуючись.

— Ви друг?

— Друг!

— Ви сам?

— Сам. Та відчиняйте ж, вони підходять!

Тільки-но генерал прочинив двері, як хтось миттю прослизнув у передпокій, швидкий, мов тінь. Господар дому отямитися не встиг, як незнайомець сильним поштовхом ноги уже захряснув за собою двері й наліг на них спиною, мабуть, сповнений рішучості нікого не впускати. Щоб пристрашити непроханого гостя, генерал навів на нього пістолет і освітив його ліхтарем; він побачив перед собою чоловіка середнього зросту в хутряній шубі, — таку носять старі діди, — яка тяглася по землі й була йому завелика, наче він зняв її з чужого плеча. З обачності чи випадково, але обличчя втікача затінював капелюх, насунутий на самі очі.

— Сховайте пістолета, пане, — сказав він генералові. — Я не залишуся тут без вашої згоди; але якщо я звідси вийду, біля застави мене чекає смерть. І яка смерть! За неї ви відповісте перед Богом. Я прошу у вас притулку на дві години. Та хоч я і прохач, необхідність змушує мене поставити умови. Мені потрібна аравійська гостинність. Хай вона буде для вас священною; а ні, то відчиняйте двері, і я піду на смерть. Мені потрібні таємниця, пристановище і вода. Ох, води! — прохрипів він пересохлим горлом.

— Хто ви такий? — запитав генерал, вражений гарячковою балакучістю незнайомця.

— Он як! Хто я такий? Що ж, відчиняйте двері, і я піду, — мовив незнайомець з якоюсь диявольською іронією.

Маркіз водив ліхтарем, намагаючись освітити незнайомця, але йому вдалося роздивитись лише нижню частину його обличчя, і ніщо не говорило на користь тієї незвичайної гостинності, якої вимагав утікач: його мертвотно бліді щоки посмикувались, риси були жахливо спотворені. В тіні, відкинутій крисами капелюха, палахкотіли очі, й супроти їхнього блиску, здавалося, блідло тьмяне світло ліхтаря. Одначе генерал повинен був дати відповідь.

— Добродію, — сказав генерал, — ваші слова такі дивні, що й ви на моєму місці…

— Моє життя у ваших руках! — вигукнув незнайомець, уриваючи хазяїна, і голос його був страшний.

— На дві години? — нерішуче промовив генерал.

— На дві години! — підтвердив утікач.

Мабуть, у пориві розпачу він раптом зсунув капелюха на потилицю, відкрив чоло і, наче роблячи останню спробу, втупив у генерала вогнистий погляд, що проникав у саму глибінь душі: цей погляд випромінював розум і волю, засліплював, наче блискавка, і вражав, мов грім. Адже бувають хвилини, коли люди володіють незбагненною могутністю.

— Проходьте, хоч би хто ви були, тут ви в безпеці, — врочисто промовив господар дому, і йому здалося, що він скоряється одній з тих підсвідомих спонук, які людина не завжди може собі пояснити.

— Бог вас винагородить! — сказав незнайомець, зітхнувши з полегкістю.

— Ви маєте зброю? — спитав генерал.

Замість відповіді невідомий швидко розгорнув поли шуби, та не встиг генерал його роздивитись, як він знову закутався в неї. Зброї в нього не було видно, а вдягнений він був так, ніби з'явився сюди прямо з балу. Хоч і мигцем оглянув його недовірливий генерал, він дещо таки встиг помітити й вигукнув:

— Де в біса ви так змокли, адже на дворі сухо!

— Знову запитання! — згорда відповів незнайомець.

В цю мить маркіз помітив сина і згадав, як щойно повчав його про необхідність дотримувати даного слова. Це розсердило його, і він сказав з явним гнівом у голосі.

— Ти чому тут, шалапуте! Тобі давно пора бути в ліжку.

— Я думав, що знадоблюся вам у разі небезпеки, — відповів Гюстав.

— Ну, а зараз іди до своєї кімнати, — сказав батько, полагіднівши від такої відповіді сина. — А ви, — звернувся він до незнайомця, — ідіть за мною.

Вони замовкли, як два гравці, що не довіряють один одному. Генерала почали тривожити похмурі передчуття. Присутність незнайомця гнітила його, як жаский сон. Але він дав слово, і треба було виконувати його, отож він провів непроханого гостя коридорами та сходами у велику кімнату на третьому поверсі, що була якраз над вітальнею. Ця нежила кімната взимку правила за сушильню. Вона не сполучалася з іншими покоями; її пожовклі стіни прикрашало лише поганеньке дзеркало, забуте на каміні колишнім власником дому та велике трюмо, для якого не знайшлося місця, коли розміщали маркізові меблі, і його тимчасово поставили тут, навпроти каміна. Підлогу в цій величезній мансарді ніколи не підмітали, тут стояв крижаний холод і обставу довершували тільки два старі стільці з розпотрошеними солом'яними сидіннями. Генерал поставив ліхтар на камін і сказав незнайомцеві:

— Ця вбога мансарда буде для вас притулком — тут найбезпечніше. Я дав слово, що збережу таємницю, тому дозвольте, я вас замкну.

Незнайомець нахилив голову на знак згоди.

— Я просив лише притулку, збереження таємниці й води, — мовив він.

— Воду я зараз принесу, — відповів маркіз і, старанно замкнувши двері, навпомацки спустився до вітальні, щоб узяти там свічку й піти до буфетної по карафу з водою.

— Що там сталося? — зацікавлено спитала маркіза.

— Нічого, люба, — холодно відповів чоловік.

— Але ж ми добре чули, що ви когось провели нагору…

— Елено, — сказав генерал, дивлячись на дочку, яка підвела на нього погляд, — знайте, що честь батька залежить від вашої стриманості. Ви нічого не чули.

Дівчина відповіла ствердним кивком голови. Маркіза була спантеличена й ображена, що чоловік звелів їй замовкнути, навіть не заговоривши до неї. Генерал пішов по карафу та склянку й повернувся до кімнати, де замкнув бранця. Той стояв біля каміна, прихилившись до стіни, з непокритою головою; капелюха він поклав на стілець. Незнайомець явно не сподівався, що його побачать при такому яскравому світлі; коли він зустрівся поглядом з пронизливим поглядом генерала, його чоло насупилось, а на обличчі з'явився стурбований вираз; але він зразу полагіднів і подякував своєму рятівникові люб'язною усмішкою. Коли хазяїн дому поставив склянку й карафу з водою на камін, незнайомець, ще раз кинувши на нього палахкотючий погляд, заговорив.

— Пане, я, звичайно, здаюся вам дивним, — сказав він тихо, і голос його вже не уривався спазмами, як раніше, хоча все ще передавав внутрішню напругу. — Пробачте, мої примхи — вони спричинені необхідністю. Якщо ви залишитеся тут, я прошу не дивитись на мене, коли я питиму.

Маркіз рвучко відвернувся — його дратувало, що він повинен підкорятися вимогам людини йому неприємної. Незнайомець дістав з кишені білого носовичка й обгорнув ним пальці правої руки; потім схопив карафу й одним духом випив з неї усю воду. Маркіз не мав наміру порушувати свою безмовну обіцянку, але його погляд машинально впав на трюмо; завдяки розташуванню двох дзеркал він виразно побачив незнайомця і помітив, що носовичок умить став червоним від доторку рук, які були в крові.

— А, ви подивились на мене! — вигукнув утікач, коли, випивши воду й знову закутавшись у шубу, він з підозрою втупив погляд у генерала. — Я пропав! Вони вже йдуть, вони близько!

— Я нічого не чую, — сказав генерал.

— Вам нема потреби дослуховуватися — не те що мені.

— Ви весь у крові. Ви що, билися на дуелі? — спитав генерал, стривожено роздивляючись червоні плями, які розповзалися на одежі незнайомця.

— Авжеж, бився на дуелі, — підтвердив той, і його губи скривились у гіркій посмішці.

В цю мить здалеку долинув тупіт копит — кілька коней мчали галопом; але ці звуки були слабкі, як перші проблиски світанку. Своїм досвідченим вухом генерал уловив, що скакають вимуштровані кавалерійські коні.

— Це жандарми, — сказав він.

Він подивився на свого бранця так, ніби хотів розвіяти сумніви, які, певне, навіяв йому своєю мимовільною нескромністю, взяв свічку і повернувся до їдальні. Щойно він поклав ключ від мансарди на камін, як

цокіт копит почувся виразніше; він наближався до будинку з такою швидкістю, що генерал здригнувся. І справді, через мить коні зупинилися біля під'їзду. Один з вершників, перемовившись із товаришами, спішився й гучно постукав. Генералові довелося піти відчинити двері. Побачивши шістьох жандармів у капелюхах із срібними галунами, які блищали в місячному світлі, він не зміг опанувати внутрішньої тривоги.

— Ваша ясновельможносте, — звернувся до нього бригадир, — ви не чули, не пробігав тут хтось недавно в напрямку до застави?

— До застави? Ні, не чув.

— Ви нікому не відчиняли двері?

— Ви що, думаєте, я завжди сам відчиняю двері?

— Але даруйте, генерале, мені здалося…

— Та ви жартуєте зі мною! — гнівно вигукнув маркіз. — Як ви смієте?

— Та ми нічого, ваша ясновельможносте, — смиренно провадив бригадир. — Пробачте нас за надмірну старанність. Ми добре знаємо, що пер Франції не впустить уночі вбивцю в дім, але ми хотіли дістати деякі відомості…

— Убивцю! — вигукнув генерал. — І кого ж він…

— Щойно зарубали сокирою барона де Моні, — пояснив жандарм. — Але вбивцю розшукають. Ми певні, що він десь поблизу, і ми влаштуємо на нього облаву. Прошу пробачення, генерале.

Жандарм сказав це, уже сідаючи на коня, і, на щастя, не міг бачити маркізове обличчя. Бригадир звик робити всілякі припущення і напевне

запідозрив би щось не те, якби побачив це відкрите обличчя, на якому відбивалися всі порухи душі.

— А хто вбивця, відомо? — запитав генерал.

— Ні, — відповів вершник. — У шухляді письмового столу було багато золота й банкових білетів, але він нічого не взяв.

— Отже, це помста, — сказав генерал.

— Мстити старому дідові? Ні, ні, грабіжникові просто щось перешкодило.

І жандарм пустив коня навздогін своїм супутникам, які були вже далеко. Генерал стояв як громом прибитий — і не дивно. Незабаром він почув, що повертаються його слуги. Вони завзято про щось сперечалися — їхні голоси долинали від перехрестя, де дорога завертала на Монтрей. Коли вони прийшли, генерал люто на них накинувся — йому треба було вилити свій гнів. Від громових перекотів його голосу двигтів весь дім. Та він відразу вгамувався, коли камердинер, найсміливіший і найкмітливіший із слуг, пояснив, що вони запізнилися не з своєї вини; мовляв, біля застави їх затримали жандарми та агенти поліції, що розшукують якогось убивцю. Генерал замовк. Камердинерові слова нагадали йому, в якому безглуздому становищі він опинився, і він сухо звелів слугам негайно вкладатися спати, а вони були вкрай здивовані, що він так легко повірив вигадці свого камердинера.

Та тим часом, як у дворі відбувалися ці події, випадок, на перший погляд малозначущий, змінив становище інших учасників цієї драми. Тільки-но маркіз вийшов, як його дружина, що поглядала то на ключ від мансарди, то на Елену, нахилилася до дочки і сказала впівголоса:

— Елено, батько залишив ключ на каміні.

Дівчина підвела голову й боязко поглянула на матір, чиї очі горіли цікавістю.

— Ну то й що, мамо? — спантеличено запитала вона.

— Мені хотілося б знати, що робиться нагорі. Там ніхто досі й не ворухнувся — невже справді в мансарді хтось є? Сходи поглянь…

— Я? — злякано перепитала дівчина.

— Ти боїшся?

— Ні, мамо, але мені вчулися там чоловічі кроки.

— Якби я могла піти сама, я не стала б просити про це вас, Елено, — з холодною погордою заявила мати. — Якщо батько повернеться й не побачить мене, він напевне поцікавиться, де я, а вашої відсутності він не помітить.

— Якщо наказуєте, я піду. Але я втрачу пошану батька…

— Он як! — насмішкувато сказала маркіза. — Я жартувала, а ви мої слова сприйняли всерйоз. Якщо так, то я вам справді наказую піти й подивитися, що робиться нагорі. Ось ключ, дочко! Ваш батько просив мовчати про те, що відбувається в його домі, але ж він нікому не забороняв заходити в ту кімнату. Ідіть і пам'ятайте, що дочка не має права судити матір…

Промовивши останні слова з усією суворістю ображеної матері, маркіза взяла ключ і передала його Елені. Дівчина мовчки підвелась і вийшла з вітальні.

"Мати завжди зуміє домогтися його прощення. А я, звичайно, загублю себе в очах батька. Чи не хоче вона, щоб він мене розлюбив, і тоді вона вигнала б мене з дому?"

Такі думки снувалися в її голові, коли вона йшла темним коридором, у кінці якого були двері до таємничої кімнати. Коли Елена підійшла до них, у сум'ятті її думок було щось фатальне. Від цих гарячкових роздумів хлюпнули через вінця тисячі почуттів, доти зачаєних у її серці. Вона й так уже не сподівалася на щасливе майбутнє у своїй долі. Підносячи ключ до шпарки, вона судомно тремтіла і так хвилювалася, що їй довелося з хвилину постояти, приклавши руку до серця, наче вона могла погамувати його сильні й лункі удари. Нарешті Елена відімкнула двері. Мабуть, скрипіння завіс не привернуло уваги вбивці, незважаючи на його тонкий слух, — притулившись до стіни, наче був прикутий до неї, він весь поринув у свої думки. Його слабко осявало світляне коло, відкинуте ліхтарем, і в цій півсутіні він скидався на похмуру статую лицаря, з тих, які стоять по кутках темних гробниць у готичних каплицях. На його високому смуглявому чолі блищали краплі холодного поту. Неймовірною відвагою дихали ці риси, спотворені від тяжких роздумів. Палахкотючі очі, сухі й нерухомі, здавалося, спостерігали битву, що відбувалася перед ним у темряві. Вихор шалених думок відбивався на його обличчі, а твердий, ясний вираз свідчив про шляхетну душу. Стан, постава, могутнє тіло незнайомця відповідали його незламній вдачі. Цей чоловік був сповнений якоїсь страшної сили і вдивлявся в темряву, ніби бачив там своє майбутнє. Звикши до мужніх облич видатних людей, які оточували Наполеона, і більше заклопотаний думкою про те, що являє собою душа непроханого гостя, генерал не звернув уваги на його незвичайну зовнішність. Та на Елену, як і на всіх жінок, насамперед справляло враження усе зовнішнє, і вона була приголомшена грою світла і тіней, виразом величі і жаги, тим поетичним хаосом, що надавав незнайомцеві схожості з Люцифером, який підвівся після падіння. Зненацька буря, що відбивалася на його обличчі, втихла мов чарами, і незбагненна владна сила, джерелом і втіленням якої, можливо несамохіть, був цей чоловік, підхопила його з невтримною швидкістю повені. Судомні зморшки на обличчі розгладились, від чола заструмував бурхливий потік думок. І

дівчина, заворожена чи то незвичайною зустріччю, чи таємницею, якої вона торкнулася, замилувалася тепер його приємним і привабливим обличчям. Кілька хвилин вона стояла мовчки, мов зачарована, охоплена хвилюванням, досі не відомим її юній душі. Та незабаром, чи тому, що в Елени вихопився вигук або мимовільний жест, чи тому, що вбивця, повернувшись із світу марень у світ дійсності, почув чиєсь дихання, він обернув голову, ледь роздивився в сутіні прекрасне обличчя та чудові форми дівчини, і ця нерухома постать, мабуть, видалася йому ангелом, небесним видінням.

— Шановний пане… — озвалася Елена тремтячим голосом.

Душогуб затремтів.

— Жінка? — неголосно вигукнув він. — Та чи можливо це? Ідіть звідси, — провадив він. — Я ні за ким не визнаю права жаліти, прощати чи звинувачувати мене. Я повинен жити сам-один. Ідіть, дитино, — додав він з величним жестом. — Я погано віддячив би господареві цього дому за послугу, яку він мені зробив, коли б дозволив котромусь із домочадців дихати одним повітрям зі мною. Я повинен скорятися законам, прийнятим у людському суспільстві.

Цю останню фразу він вимовив ледве чутно. Завдяки своєму дивовижному вмінню передбачати, він збагнув, скільки лиха таїть у собі ця сумна істина і, кинувши на Елену проникливий погляд, сколихнув у серці незвичайної дівчини ціле море думок, які ще дрімали в ній. То було світло, яке осяяло досі не відомі їй сторінки життя. Її душа безпорадно борсалася, вона не знаходила в собі сили, щоб захиститися від магнетичної влади цього погляду, навіть мимохідь кинутого на неї. Збентежена й тремтяча, Елена вибігла з мансарди і повернулася до вітальні лише за хвилину до того, як туди увійшов батько, отож вона нічого не встигла розповісти матері.

Генерал був глибоко занепокоєний; схрестивши руки, він мовчки ходив розміреним військовим кроком від вікон на вулицю до вікон, які виходили в сад. На руках у його дружини лежав сонний Абель. Моїна безтурботно спала в кріслі, мов пташка в гніздечку. Старша сестра з клубком шовкових ниток у одній руці та з голкою — в другій невідривно дивилася на вогонь. У вітальні, в усьому домі й надворі панувала глибока тиша, порушувана тільки неквапними кроками слуг, що розходилися спати; іноді лунав приглушений сміх — останнє відлуння весільної гулянки; та ще скрипіли двері, коли слуги прочиняли їх, перемовляючись, а тоді зачиняли знову. Часом долинало глухе шарудіння з кімнат, де вони вкладалися спати. Упав стілець. Почувся тихий кашель старого кучера і змовк. Незабаром тиша уже залягла повсюди — похмура тиша, в яку западає опівночі вся природа. В нічному небі миготіли зорі, холод скував землю. Ніхто не озивався, ніхто не ворушився. Лише потріскували дрова в каміні, наче для того, щоб люди, які сиділи біля каміна, могли збагнути всю глибину мертвої тиші. Дзиґарі в Монтреї видзвонили годину. В цю мить нагорі почулися легкі кроки. Маркіз та його дочка, впевнені, що замкнули вбивцю пана де Моні на ключ, подумали, що то ходить котрась із служниць і не стривожилися, коли в сусідній кімнаті двічі скрипнули двері. Аж раптом у вітальні з'явився душогуб. Розгубленість маркіза, жвава цікавість його дружини і здивування дочки дозволили йому безперешкодно дійти майже до середини зали, і він сказав генералові спокійним, на диво приємним голосом:

— Шановний пане, дві години скоро збіжать.

— Це ви! — вигукнув генерал. — Яким чудом ви тут опинилися?

І він грізним і запитливим поглядом подивився на дружину й дітей. Елена густо зашарілась.

— Ви, ви серед нас! — провадив генерал схвильованим голосом. — Душогуб, заляпаний кров'ю, — тут! Ви оскверняєте цю кімнату. Геть звідси, геть! — з люттю вигукнув він.

При слові "душогуб" маркіза перелякано зойкнула. Обличчя ж Елени — а це слово, мабуть, вирішило її долю — не виразило найменшого подиву. Так ніби вона давно чекала цього чоловіка. Все, про що вона так багато думала, раптом набуло змісту. Кара небесна, що судилася їй за її провини, вдарила. Вона вважала себе не менш злочинною, ніж цей незнайомець, і дивилася на нього ясним поглядом. Вона його подруга, його сестра. В усьому цьому вона вбачала волю господню. Якби вона була на кілька років старшою, тверезий розум переборов би докори сумління, але зараз вони опанували її цілком, заглушили в ній усі інші почуття. Незнайомець стояв нерухомо і був незворушний. Зневажлива посмішка ковзнула по його обличчю, скривила повні червоні губи.

— Я поводився у вас шляхетно, але ви цього не цінуєте, — спокійно промовив він. — Я умисне не торкнувся рукою до склянки, з якої пив, коли мене мучила спрага. Я навіть не схотів обмити свої закривавлені руки під вашим дахом, і я піду звідси, залишивши від мого "злочину" (на це слово губи його стислися) один невиразний спогад, бо я намагався пройти так, щоб тут від нього не лишилося й сліду. І нарешті, я не допустив, щоб ваша дочка...

— Моя дочка! — вигукнув генерал, з жахом глянувши на Елену. — Геть звідси, негіднику, а то я вб'ю тебе!

— Дві години ще не минули. Ви не можете ні вбити мене, ні вигнати, не втративши пошани до самого себе... і моєї пошани.

Почувши останні слова, приголомшений генерал спробував зміряти злочинця поглядом; але йому довелося опустити очі, він відчував, що неспроможний витримати погляд незнайомця, нестерпно блискучий погляд, який удруге за сьогодні вніс сум'яття у його душу. Він усвідомлював, що його воля слабне і побоявся знову розчулитись.

— Вбити старого! А в нього ж родина — ви хоч уявляєте собі, що це таке? — сказав хазяїн дому, з батьківською ніжністю глянувши на дружину й дітей.

— Так, він уже був старий, — підтвердив незнайомець, нахмуривши брови.

— Забирайтеся геть! — гримнув генерал, не осмілюючись підвести очі на непроханого гостя. — Нашу угоду порушено. Хоча я не вб'ю вас, не зраджу. Я ніколи не постачатиму жертви на ешафот. Але йдіть звідси, ви нам огидні.

— Я знаю, що в усій Франції не знайдеться клаптя землі, де я знайшов би для себе безпечний притулок, — смиренно відповів злочинець. — Та якби правосуддя, подібно до Бога, судило кожного за його діяння, якби воно завдавало собі клопоту розслідувати, хто страховище — вбивця чи його жертва, я міг би з гордістю лишитися серед людей. Невже ви не здогадуєтеся, які страшні злочини на совісті у того, кого я щойно зарубав? Я став суддею і катом, я замінив собою безпорадне людське правосуддя. Ось у чому мій злочин. Прощайте, пане. Хоч ви й зіпсували мені враження про вашу гостинність, я її не забуду. Я збережу в душі почуття вдячності до однієї-однісінької людини на світі, і ця людина — ви… Але мені хотілося б, щоб ви проявили більше великодушності.

Він рушив до дверей. У цю мить Елена нахилилась до матері й прошепотіла їй щось на вухо.

— Та ти що?..

Почувши цей крик, який вихопився в маркізи, генерал здригнувся так, ніби побачив, що Моїна вмерла. Елена підвелася, і вбивця мимохіть обернувся; з виразу його обличчя було видно, що він тривожиться за цю родину.

— Що з вами, люба? — спитав маркіз.

— Елена хоче піти з ним, — сказала його дружина.

Вбивця почервонів.

— Мати неправильно зрозуміла слова, які вихопились у мене, — тихо сказала Елена. — Ну що ж, я вволю її потаємне бажання.

Окинувши всіх гордовитим, майже озлобленим поглядом, дівчина опустила очі й завмерла в позі, що виражала скромність і сором'язливість.

— Елено, — спитав генерал, — ви ходили нагору, в кімнату, куди я помістив…

— Ходила, тату.

— Елено, — провадив батько, і його голос змінився від внутрішнього тремтіння, — ви сьогодні вперше побачили цього чоловіка?

— Уперше, тату.

— В такому разі ваш намір просто безглуздий…

— Хай безглуздий, але я зважилася, тату.

— Ох, дочко! — промовила маркіза неголосно, але так, щоб чоловік її чув. — Елено, ви чините всупереч правилам честі, скромності, добропристойності, в яких я намагалася вас виховати. Якщо до цієї фатальної години ви лише обманювали нас, то ви не варті навіть жалю. Що ж вас так привабило в цьому незнайомцеві? Не його ж моральні

чесноти? Може, та сила, яка штовхає людину на злочин? Я надто шаную вас, щоб припустити...

— О, припускайте все, що вам завгодно, — холодно відказала дівчина.

Та, незважаючи на твердість духу, яку Елена виявила в ці хвилини, полум'ю, що палахкотіло в її погляді, було нелегко висушити сльози — а вони уже заблищали в її очах. Побачивши, що дівчина плаче, незнайомець збагнув, який зміст крився в словах її матері; він спрямував на маркізу свій орлиний погляд, і якась неподоланна сила змусила її глянути на страшного спокусника. Та коли її очі зустрілися з ясними і блискучими очима незнайомця, усе в неї похололо в душі, й вона здригнулась — так здригаємося ми, побачивши змію або торкнувшись лейденської банки.

— Друже мій, — крикнула вона чоловікові, — це демон! Він усе вгадує!

Генерал простяг руку до шворки дзвінка.

— Він вас погубить, — сказала Елена вбивці.

Незнайомець посміхнувся, ступив крок уперед, відвів руку маркіза, втупив у нього погляд, від якого всі ціпеніли, і маркіз втратив волю до опору.

— Я відплачу вам за гостинність, — сказав він, — і ми будемо квити. Я сам віддамся в руки закону — і врятую вас від ганьби. Зрештою, навіщо мені тепер жити?

— Ви ще зможете покаятися, — відповіла Елена, глянувши на нього з тією надією, яка світиться лише в очах молодих дівчат.

— Каятися я ніколи не стану, — мовив убивця гучним голосом, гордо піднісши голову.

— Його руки в крові, — сказав Елені батько.

— Я їх обітру, — відповіла вона.

— Але ж ви навіть не знаєте, потрібні ви йому чи ні, — мовив генерал, не осмілившись показати на незнайомця.

Душогуб наблизився до Елени; її прекрасне обличчя, сором'язливе й замислене, було ніби осяяне внутрішнім світлом, відблиски якого опромінювали і виділяли кожну рисочку і найтонші лінії. Кинувши на чарівну дівчину ніжний погляд, вогонь якого досі вселяв жах, він сказав схвильованим голосом:

— Я відмовляюся від вашої самопожертви — з щирої прихильності до вас і з бажання віддячити вашому батькові за дві години життя, що їх він подарував мені.

— І ви відштовхуєте мене! — скрикнула Елена голосом, що розривав серце. — Прощайте ж усі, я помру.

— Що все це означає? — в один голос вигукнули батько й мати.

Дівчина промовчала і, глянувши на маркізу промовистим поглядом, опустила очі. Від тієї хвилини, коли генерал та його дружина спробували вчинити опір словами і діями дивному вторгненню незнайомця в їхню родину і з тієї миті, коли він спрямував на них свій гострий, палахкотючий погляд, обоє вони запали в незбагненне заціпеніння, і їхній отупілий розум не міг змагатися з надприродною владою, яка підкорила їх. Їм забракло повітря, вони задихалися, але не могли прямо звинуватити того, хто так подавив їхню волю, хоча внутрішній голос підказував обом, що саме в цій людині, в цьому чаклунові криється причина їхньої

безпорадності. Почуваючи себе духовно надламаним, генерал усе-таки зрозумів, що повинен докласти всіх зусиль і спробувати напоумити дочку. Він обняв її за стан і відійшов з нею до вікна, якнайдалі від душогуба.

— Люба моя дитино, — впівголоса мовив він, — навіть якщо в твоєму серці несподівано зродилося незвичайне кохання, то все твоє невинне життя, твоя чиста й побожна душа дають мені достатні підстави сподіватися, що характер у тебе сильний і ти здатна опертися безумній, скороминущій забаганці. Отже, твоя поведінка приховує якусь таємницю. Повір, моє серце сповнене батьківської поблажливості, й ти можеш йому довіритись; навіть якщо ти глибоко раниш його, дитино, я зумію погамувати біль і нікому не розповім про твою сповідь. Може, ти ревнуєш нас до своїх братів, до малої сестрички? Чи кохання збентежило твою душу, чи ти нещаслива з нами? Скажи, які причини змушують тебе покинути свою родину, позбавити нас найдорожчого, що спонукає тебе розлучитися з матір'ю, братами, сестричкою?

— Тату, — відповіла Елена, — я ні до кого не ревную і ні в кого не закохана, навіть у вашого друга, пана де Ванденеса.

Маркіза зблідла, і дочка, що стежила за нею, замовкла.

— Однаково ж рано чи пізно мені доведеться покинути вас і жити під опікою свого чоловіка.

— Це правда.

— Чи дуже знаємо ми тих, кому вручаємо свою долю? — провадила Елена. — А в цього чоловіка я вірю.

— Дитино, — сказав генерал, підвищуючи голос, — ти не уявляєш собі, які страждання тебе чекають.

— Я думаю про його страждання.

— Яке життя судилося тобі!

— Життя жінки, — прошепотіла дочка.

— Звідки у вас така обізнаність? — вигукнула маркіза, віднайшовши дар слова.

— Ваше запитання, пані, підказує мені відповідь. Якщо вам так хочеться, я можу висловитись і ясніше.

— Кажіть усю правду, дочко, я ж ваша мати.

Тут Елена подивилася на маркізу, і цей погляд змусив матір замовкнути.

— Елено, я стерплю ваші докори, якщо ви маєте в чому докоряти мені, тільки б не бачити, як ви підете за чоловіком, від якого усі з жахом сахаються.

— Невже ви не розумієте, пані, що без мене він буде зовсім самотній?

— Годі! — крикнув генерал. — Віднині в нас тільки одна дочка.

Він подивився на сонну Моїну.

— Я замкну вас у монастир, — сказав він, обертаючись до Елени.

— Воля ваша, тату, — відповіла дівчина з розпачливим спокоєм. — Тоді я помру. Ви відповідаєте за моє життя і за його душу тільки перед Богом.

Запала гнітюча мовчанка. Присутні не зважувалися глянути одне одному в очі — адже з погляду усталених суспільних звичаїв ця сцена

була просто ганебною. Аж раптом маркіз помітив свої пістолети, схопив один із них, миттю звів курок і наставив дуло на незнайомця. Той обернувся на звук і пильно подивився на генерала, чия рука затремтіла від неподоланної слабкості, важко опустилася, й пістолет упав на підлогу.

— Дочко моя, — сказав тоді батько, знесилений цією жахливою боротьбою, — ви вільні. Поцілуйте матір, якщо вона погодиться. Я ж не хочу більше ні бачити вас, ні чути…

— Елено, одумайтеся, — сказала мати, — Адже вас чекають злидні.

Хрипкий стогін вихопився з широких грудей убивці, й усі подивились на нього. На його обличчі була написана зневага.

— Дорого ж обійшлася мені гостинність, яку я вам виявив! — вигукнув генерал, підводячись. — Ви вбили сьогодні не одного старого діда; ви вбили цілу сім'ю! Віднині в цьому домі оселиться горе.

— А якщо ваша дочка буде щаслива? — спитав убивця, пильно дивлячись на генерала.

— Якщо вона буде щаслива з вами, — відповів батько, роблячи над собою неймовірне зусилля, — я не стану за нею журитися.

Елена боязко опустилася навколішки перед батьком і сказала йому ласкавим голосом:

— О тату, я вас люблю й шаную незалежно від того, чи стануть для мене напученням скарби вашої доброти, чи суворість вашого осуду… Але благаю, хай ваші останні слова не будуть словами гніву.

Генерал не смів глянути на дочку. В цю мить незнайомець наблизився до них і сказав, усміхнувшись Елені усмішкою, в якій було водночас щось демонічне і небесне:

— Ангеле милосердя, якого не відстрашує вбивця; нам час іти, якщо ви твердо вирішили довірити мені вашу долю.

— О, я не можу цьому повірити! — вигукнув батько.

Маркіза кинула на дочку дивний погляд і простягла до неї руки. Елена, плачучи, впала у її розкриті обійми.

— Прощайте, прощайте, мамо! — повторювала вона.

Елена сміливо кивнула незнайомцеві, і той здригнувся.

Дівчина поцілувала руку батькові, квапливо, без ніжності, поцілувала Моїну та малого Абеля і зникла слідом за вбивцею.

— Куди вони пішли? — закричав генерал, слухаючи, як кроки втікачів затихають удалині. — Пані, — звернувся він до дружини, — чи це не сон? Тут криється якась таємниця. Ви повинні знати її.

Маркіза похолола.

— Віднедавна, — сказала вона, — ваша дочка стала вкрай романтична та екзальтована. Хоч я й боролася з цими її химерами…

— Я не зовсім вас розумію…

Але тут генералові вчулися в саду кроки дочки й незнайомця, він урвав свою мову і швидко розчахнув стулки вікна.

— Елено! — гукнув він.

Його голос загубився в нічній темряві, наче марне пророцтво. Вимовивши це ім'я, на яке вже не було кому відповідати, генерал ніби помахом чародійної палички розвіяв диявольськуману, що пригнітила його волю. З його обличчя було видно, що він раптом отямився. Він виразно уявив собі сцену, яка тільки-но відбулася, він проклинав свою незбагненну безпорадність. Кров гарячою хвилею шугнула йому від серця в голову, в ноги, він знову став самим собою, страшний гнів і жадоба помсти опанували його, і він крикнув громовим голосом:

— Поможіть! Поможіть!

Він кинувся до дзвінків і з усієї сили смикнув за всі шворки зразу, обірвав їх, і незвичайний передзвін пролунав у домі. Всі слуги миттю прокинулися. А генерал усе кричав, він розчахнув вікна на вулицю, став кликати жандармів, схопив пістолети й почав стріляти, щоб поквапити кінну поліцію, підняти на ноги слуг і сполошити сусідів. Собаки впізнали хазяїнів голос і зчинили лютий гавкіт, коні заіржали й стали бити в землю копитами. Оглушливий гамір розколов нічну тишу. Збігаючи сходами, щоб перейняти дочку, генерал побачив, як з усіх боків поспішають слуги.

— Мою дочку, мою Елену викрали! Швидше в сад! Охороняйте вулицю! Відчиніть ворота жандармам! Ловіть убивцю!

Лють удесятерила його силу, і він одним ривком обірвав ланцюг, на якому був прив'язаний великий сторожовий собака.

— Елену! Шукай Елену! — крикнув він йому.

Собака підстрибнув, як лев, люто загавкав і так швидко помчав у сад, що генерал зразу від нього відстав. У цю мить з вулиці долинув цокіт кінських копит, і генерал сам побіг відчиняти ворота.

— Бригадире, — вигукнув він, — переймайте вбивцю пана де Моні, він утікає через мої сади! Негайно перекрийте всі шляхи до Пікардійських пагорбів, а я звелю влаштувати облаву в маєтках, парках, домах. А ви, — звернувся він до слуг, — стережіть вулицю, розташуйтеся вервечкою, від застави до самого Версаля. Вперед! Усі, як один!

Він схопив рушницю, яку виніс йому камердинер, і кинувся в сад, крикнувши до собаки:

— Шукай!

У відповідь здалеку долинув несамовитий гавкіт, і генерал побіг туди, де, як йому здалося, хрипко гавкав собака.

О сьомій ранку пошуки жандармів, генерала, слуг та сусідів ще ні до чого не привели.

Собака не повернувся. Змучений втомою і постарілий з горя, маркіз зайшов у дім, порожній тепер для нього, хоча там були ще троє його дітей.

— Ви холодно ставилися до своєї дочки, — сказав він, дивлячись на дружину. — І ось усе, що нам від неї лишилося, — додав він, показуючи на кросна, де виднілася на полотні вишита квітка. — Тільки щойно вона була тут, а тепер вона пропала, загинула!

І він заплакав, затуливши обличчя долонями, і стояв якусь мить мовчки, не зважуючись дивитися на вітальню, де зовсім недавно усе являло собою картину сімейного щастя. Відблиски світанку змагалися із сяйвом ламп, які вже згасали; свічки догоряли, і навколо них уже спалахнули паперові розетки; усе було в гармонії з розпачем батька.

— Це треба спалити, — сказав він по хвилинній мовчанці, показуючи на кросна. — Я неспроможний дивитись на те, що нагадує про неї.

Та жахлива різдвяна ніч, коли маркіза та його дружину спіткало велике лихо, коли вони втратили старшу дочку, не змігши протистояти незбагненній могутності її мимовільного викрадача, та ніч стала для них ніби передвістям подальших нещасть.

Внаслідок банкрутства свого біржового маклера маркіз розорився. Щоб спробувати щастя в якійсь спекуляції і, нажившись на ній, повернути втрачене багатство, він віддав під заставу майно своєї дружини; але ця оборудка тільки розорила його до цурки. Охоплений розпачем і готовий на все, він вирішив покинути батьківщину. Шість років минуло після його від'їзду. Родина рідко отримувала листи від батька, але за кілька днів до того, як Іспанія визнала незалежність південно-американських республік{32}, він надіслав звістку, що повертається додому.

Отож кілька французів-негоціантів пливли на іспанському бригові до Франції, сповнені нетерпіння повернутись на батьківщину з багатством, набутим ціною багаторічних зусиль і небезпечних подорожей у Мексіку або в Колумбію. Стояв сонячний ранок, і корабель був уже за кілька миль від Бордо. Чоловік, який постарів більше від злигоднів життя та від горя, ніж унаслідок плину років, спирався на абордажний бар'єр і здавався байдужим до видовища, яке розкинулося перед очима пасажирів, з'юрмлених на верхній палубі. Небезпеки тривалої морської подорожі були позаду, й мандрівники, приваблені чудовою погодою, усі піднялися на палубу, щоб привітати рідну землю. Майже кожен неодмінно прагнув ще здалеку побачити маяки, гасконські будинки, Кордуанську вежу, обриси яких губилися за примхливими обрисами хмар, що біліли на обрії. Коли б не сріблясta мережка, яка змійлася перед бригом, коли б не пінястий слід, який швидко танув позаду нього, пасажирам здалося б, що корабель нерухомо застиг посеред океану — такою гладенькою була його поверхня. Чисте небо милувало зір. Густа синява небесного склепіння поступово світлішала і зливалася з голубінню вод, і там, де вони з'єднувалися, ніби осяйна низка зірок, блищала лінія видноколу. Сонячні промені віддзеркалювалися в незліченних гранях хвиль на неозорому водному обширі, який мерехтів чи не яскравіше, аніж твердінь небесна. Лагідний вітерець надував вітрила. Білосніжні полотнища, жовті

розмаяні прапори та густе плетиво снастей чітко вимальовувалися на ясно-синьому тлі неба та океану, й лише відкинуті вітрилами тіні змінювали їхні відтінки. Погідний день, свіжий вітерець, рідні береги на обрії, спокійне море, плюскіт хвиль, що навіював тиху печаль, красень-бриг, який ковзав сам-один по океану, ніби жінка, що квапиться на побачення, — ця картина була сповнена гармонії, і душа людська, злинаючи над швидким кораблем, могла охоплювати неосяжні простори. Дивовижним тут здавалося протиставлення самоти — діяльному життю, мовчанки — шумові, й ніхто не збагнув би, де починається шум і життя, а де — небуття і тиша. Жодний людський голос не порушував цих небесних чарів. Іспанець-капітан, його матроси, французи-пасажири стояли або сиділи на палубі, пойняті якимсь побожним захватом — усе навіювало їм спогади. В повітрі наче розлилася млосна знемога. Обличчя світилися радістю, про минулі нещастя було забуто, і хвилі колисали людей на кораблі, мов у чарівному сні. Але старий, що прихилився до абордажного бар'єру, раз у раз тривожно вдивлявся в обрій. В усіх його рисах прозирала наче недовіра до своєї долі, і, здавалося, він боявся, що не скоро йому пощастить ступити на землю Франції. Це був маркіз д'Еглемон. Щастя не лишилося глухе до його благань, до його розпачливих зусиль. П'ять років пошуків і тяжких трудів зробили його власником чималого статку. Прагнучи якомога швидше побачити батьківщину й ощасливити свою сім'ю, він пішов за прикладом кількох французьких негоціантів з Гавани і сів з ними на іспанський бриг, що відпливав у Бордо. Тепер його уява, стомлена од вічних передбачень горя, малювала йому чудові картини колишнього щастя. Він здалеку помітив буру смужку суходолу, і йому ввижалося, ніби він уже бачить дружину й дітей. Ось він сидить удома, біля каміна, його обіймають, до нього ніжно лащаться діти. Він уявляв собі Моїну — вона виросла, погарнішала, набула манери дорослої дівчини. Коли ця уявна картина постала перед ним аж надто виразно, сльози набігли йому на очі й, щоб приховати хвилювання, він подивився на морський обрій у протилежний бік від того, де виднілася туманна смуга, яка провіщала берег.

— Знову він, — сказав маркіз. — Так і йде слідом за нами.

— Що там таке? — спитав капітан-іспанець.

— Корабель, — неголосно відповів генерал.

— Я ще вчора його помітив, — сказав капітан Гомес.

Він пильно подивився на генерала і прошепотів йому на вухо:

— Він женеться за нами.

— Тоді не розумію, чому він нас досі не наздогнав, — відповів старий воїн. — Адже оснащений він куди краще, ніж ваш чортів "Святий Фердінанд".

— Можливо, в нього пробоїна абощо…

— Але він таки наздоганяє нас! — вигукнув генерал.

— Це колумбійський корсар, — тихо повідомив йому капітан. — До судоходу нам ще пливти шість льє, а вітер ущухає.

— Він не йде, а летить, знаючи, що через дві години жертва вислизне в нього з рук. Ну й зухвалець!

— Це він! — вигукнув капітан, — О, недарма його звуть "Отелло"! Нещодавно він потопив іспанський фрегат, а в самого ж гармат із тридцять, не більше! Тільки його я й боявся, знаючи, що він десь шастає поблизу Антільських островів. О, вітер посилюється, — провадив капітан, помовчавши і дивлячись на вітрила свого корабля. — Ми встигнемо добратися. Іншого виходу в нас нема. Парижанин не знає пощади.

— Він теж добирається! — відповів маркіз.

"Отелло" був уже не далі, як за три льє. Хоча ніхто не чув, про що розмовляли маркіз та капітан Гомес, поява невідомого корабля привернула увагу, й більшість матросів та пасажирів з'юрмилися біля того місця, де стояли співрозмовники. Майже всі прийняли бриг за комерційне судно і з цікавістю дивились, як він наближається, та раптом один з матросів вигукнув на своєму барвистому жаргоні:

— Святий Якове! Нам усім каюк, це ж Парижанин!

Коли пролунало це грізне ім'я, жах опанував усіх на кораблі, й зчинилося сум'яття, яке годі описати словами. Але капітан-іспанець не розгубився: він віддав кілька наказів, і матроси негайно взялися за діло. Щоб уникнути небезпеки і за всяку ціну добутися суходолу, Гомес звелів поставити високі й низькі ліселі з лівого та правого борту, підставивши вітрові всі вітрила, які тільки можна було закріпити на реях. Цей маневр виконали, але з великими зусиллями — не було, звичайно, тієї узгодженості в діях, яка так захоплює на військовому кораблі. Хоча "Отелло", вітрила на якому були встановлені бездоганно, летів, наче ластівка, він, здавалося, наближався досить повільно, і бідолашні французи відчули оманливу надію. Але саме в ту мить, коли завдяки вправним маневрам, у яких брав участь сам Гомес — і не тільки розпоряджаючись, а й показуючи, як треба діяти — у ту мить, коли "Святий Фердінанд" помітно прискорив хід, стерновий — з очевидним наміром — зробив неправильний розворот і поставив бриг бортом до вітру. Під його поривами вітрила так рвучко "залопотіли", що "всмоктали" в себе весь вітер; лісель-сприти зламались, і бриг різко "загальмував". Від гніву капітан став біліший, аніж вітрила. Одним стрибком кинувся він до стернового і з такою люттю вдарив його кинджалом, що схибив. Тоді він штурнув негідника в море, схопив стерно і спробував залагодити шкоду, завдану його славному, випробуваному кораблю. Сльози розпачу блищали в очах капітана, бо зрада, яка знищує плоди наших зусиль, засмучує нас куди дужче, ніж неминуча смерть. Та чим більше сипав капітан прокльонами, тим гірше посувалося діло. Тоді він власноручно вистрелив із сигнальної гармати, сподіваючись, що постріл почують на березі. Відразу ж пальнув з гармати і піратський корабель, який

наближався з неймовірною швидкістю. Ядро не долетіло до "Святого Фердінанда" лише туазів на десять.

— Кат його забери! — вигукнув генерал. — Добрий приціл! Мабуть, гармати в них якісь особливі.

— О, коли той чортяка озветься, то краще мовчати, — сказав один матрос. — Парижанин і англійського фрегата не побоїться…

— Ми загинули! — тоном безнадії вигукнув капітан, який, навівши підзорну трубу на берег, не зміг нічого там розрізнити. — Ми ще далі від Франції, ніж мені здавалося.

— Навіщо упадати в розпач? — сказав генерал. — Усі ваші пасажири — французи, вони зафрахтували корабель. А ви ж кажете, цей пірат — парижанин. То звеліть підняти білий прапор і…

— І він пустить нас на дно, — відповів капітан. — Він з тих, хто ні перед чим не зупиниться, коли є нагода взяти багату здобич.

— Ну, якщо він справжній пірат…

— Який там пірат, — сердито заперечив матрос. — У нього все по закону. Він знає, що робить.

— Ну тоді покорімося своїй долі! — вигукнув генерал, звівши погляд до неба.

У нього вистачило мужності стримати сльози.

Тільки-но він вимовив ці слова, як пролунав другий постріл з гармати. Ядро, пущене з більшою влучністю, пробило корпус "Святого Фердінанда".

— Лягти в дрейф! — звелів засмучений капітан.

Матрос, який обстоював честь Парижанина, став вельми вправно допомагати здійсненню цього маневру, спричиненого безвихідним становищем судна. У гнітючому чеканні минуло півгодини. Смертельний жах опанував пасажирів судна. "Святий Фердінанд" віз чотири мільйони піастрів, які складали багатство п'ятьох французів, і гроші генерала — мільйон сто тисяч франків. "Отелло" був уже на відстані десяти рушничних пострілів; на ньому ясно виднілися грізні жерла дванадцяти гармат, готових відкрити вогонь. Здавалося, вітер, роздмухуваний самим дияволом, підганяв корабель; але погляд бувалого моряка легко вгадував, чим пояснюється ця швидкість, — досить було придивитись до обрисів брига, до його видовженого вузького корпусу, до високого рангоуту, до того, як скроєні вітрила, яка чудова і легка вся оснастка, з якою спритністю, з якою узгодженістю, наче одна людина, діє вся команда, точно вгадуючи напрямок вітру й бездоганно підлагоджуючи під нього стіну білих полотнищ. Струнка дерев'яна споруда, здавалося, дихала впевненістю у своїй силі, була моторна і кмітлива, як скаковий кінь або хижий птах. Матроси на корсарському кораблі рухалися мовчки і в разі опору були готові враз пустити на дно беззахисне торговельне судно, яке, на щастя для себе, принишкло і скидалося на провинного школяра, захопленого зненацька вчителем.

— Адже в нас є гармати! — вигукнув генерал, стиснувши руку капітана.

Капітан кинув на старого воїна погляд, сповнений мужності та розпачу, і сказав:

— А люди?

Маркіз оглянув людей на "Святому Фердінанді" і здригнувся. Четверо негоціантів були бліді й тремтіли від страху, а матроси, з'юрмившись навколо одного із своїх, мабуть, домовлялися про те, щоб перейти на бік

"Отелло" — вони дивилися на піратський корабель із жадібною цікавістю. Лише боцман, капітан і маркіз обмінялися поглядами, в яких не було страху.

— Знаєте, капітане Гомес, я вже одного разу попрощався зі своєю батьківщиною та сім'єю, і тоді моє серце було розбите горем. Невже знову мені доведеться попрощатися з ними — і вже навіки — саме тоді, коли я несу своїм дітям радість і щастя?

Генерал відвернувся, і коли його гнівні сльози закапали в море, побачив стернового матроса, який уплав добирався до піратського корабля.

— Цього разу ви таки справді попрощаєтеся з ними навіки, — сказав капітан.

Іспанця злякав безумний погляд француза. Обидва кораблі вже стали бортом до борту, і генерал, побачивши зблизька команду піратського брига, повірив зловісному пророкуванню Гомеса. Біля кожної гармати стояло по три чоловіки. Вони скидалися на бронзові статуї — так атлетично були збудовані, такими вугластими були їхні обличчя, такими мускулистими — руки. Навіть смерть не повалила б з ніг могутніх хлоп'ят. Матроси — добре озброєні, діяльні, спритні й дужі — теж стояли нерухомо. Їхні суворі обличчя засмагли на сонці, тіла загрубіли від тяжкої праці. Їхні очі палахкотіли, в них світилися рішучість і кмітливість, пекельне торжество. Глибока мовчанка, що панувала на верхній палубі піратського корабля, чорній від людей і капелюхів, свідчила про незламну дисципліну, про те, що чиясь могутня воля приборкує цих демонів у людській подобі. Ватаг стояв біля грот-щогли, схрестивши руки; він був неозброєний, і тільки сокира лежала в нього біля ніг. Крислатий повстяний капелюх захищав йому голову від сонця й затінював обличчя. Гармаші, вояки й матроси, схожі на собак, що принишкли біля ніг хазяїна, дивились то на свого капітана, то на торговельне судно. Коли два бриги зіткнулися, поштовх пробудив корсара від задуми, і він щось

прошепотів на вухо своєму молодому помічникові, який стояв за два кроки від нього.

— На абордаж! — вигукнув молодий пірат.

І через мить "Отелло" уже взяв "Святого Фердінанда" на абордажні гаки. Корсар неголосно віддавав накази, помічник їх повторював, а пірати — кожен знав свої обов'язки заздалегідь — преспокійно посунули на палубу захопленого корабля, наче семінаристи на службу божу, пов'язали там матросів та пасажирів і захопили здобич. Вони швидко і вправно перетягли на палубу "Отелло" бочки з піастрами та їстівними припасами і всіх людей зі "Святого Фердінанда". Генералові здалося, що він бачить сон, коли його, із зв'язаними руками й ногами, пожбурили на якийсь лантух, ніби й сам він був річчю. Корсар, його помічник і один з матросів, що, мабуть, виконував обов'язки боцмана, почали радитись. Нарада тривала недовго, потім матрос свиснув: пірати підбігли до нього, а тоді, за його наказом, пострибали всі на борт "Святого Фердінанда", здерлися на щогли і заходилися стягувати вниз вітрила й снасті з такою поквапністю, з якою солдат на полі битви роздягає вбитого товариша, спокусившись на його шинель і черевики.

— Тепер нам кінець, — спокійно сказав маркізові капітан-іспанець, який уважно стежив поглядом за жестами трьох верховод, поки вони радилися, та за рухами матросів, які розбирали оснастку його брига.

— Чому ви так думаєте? — не менш спокійно запитав генерал.

— А що їм з нами робити? — відповів іспанець. — Мабуть, вони зараз вирішили, що їм навряд чи вдасться продати "Святого Фердінанда" у французьких або в іспанських портах, і вони потоплять його, щоб спекатися. Ну а нас… невже ви сподіваєтеся, що вони візьмуть на себе мороку й годуватимуть нас, коли самі не знають, до якого порту причалити?

Не встиг капітан мовити ці слова, як генерал почув розпачливі зойки і глухий плюскіт, що буває, коли у воду падають зразу кілька людей. Він обернувся — чотирьох французів-негоціантів як не було. Генерал перевів нажаханий погляд до борту — восьмеро лютих гармашів ще не встигли опустити руки.

— Казав же я вам, — незворушно промовив іспанець.

Маркіз поривчасто підхопився на ноги. Море вже заспокоїлося, і він не міг навіть роздивитись, де саме його нещасливі попутники пішли на дно; в цей час вони, із зв'язаними руками й ногами, перекидалися під водою, а може, їх уже пожирали риби. За кілька кроків від нього зрадник-стерновий та матрос із "Святого Фердінанда", що недавно розбалакував про всемогутність Парижанина, по-приятельському гомоніли з піратами і пальцем показували на тих матросів з їхнього брига, яких вони вважали гідними команди "Отелло"; іншим морякам двоє юнг уже зв'язували ноги, не звертаючи уваги на їхні страхітливі прокльони. Коли з відбором покінчили, восьмеро гармашів схопили приречених і без зайвих церемоній пожбурили за борт. З якоюсь похмурою цікавістю спостерігали пірати за тим, як люди падали у воду, за їхніми спотвореними обличчями, за останніми муками; але обличчя в самих піратів не виражали ні насмішки, ні подиву, ні жалю. Для них, певне, це було звичне й буденне діло. Старших піратів більше цікавили бочки з піастрами, що стояли біля грот-щогли, і вони поглядали на них з якоюсь дивною, застиглою посмішкою. Генерал і капітан Гомес сиділи на лантусі й, ніби радячись, дивились один на одного майже згаслим поглядом. Незабаром з'ясувалося, що з усіх, хто плив на "Святому Фердінанді", лише вони залишилися живі. Сім матросів, яких два зрадники вибрали серед іспанських моряків, уже з радістю перетворилися на піратів.

— Ох, і мерзотники ж! — вихопилось у генерала.

Шляхетне обурення заглушило в ньому і горе, і почуття обачності.

— Вони підкоряються необхідності, — холоднокровно зауважив Гомес. — Якби ви лишилися живі й вам би трапився котрийсь із цих хлопців, ви ж би прокололи його шпагою, чи не так?

— Капітане, — сказав молодий корсар, обертаючись до іспанця, — Парижанин про вас чув. Він каже, ви єдиний моряк, який добре знає протоки між Антільськими островами та береги Бразілії. Чи не хотіли б ви…

Капітан Гомес урвав його зневажливим вигуком:

— Я помру, як годиться християнинові й іспанцю. Зрозумів?

— У море! — звелів молодик.

Двоє гармашів схопили Гомеса.

— Ви підлі боягузи! — крикнув генерал, намагаючись утримати піратів.

— Не гарячкуй, діду, — сказав йому помічник Парижанина. — Хоч твоя червона стрічечка і справила деяке враження на нашого капітана, мені наплювати на неї… Зараз ми поговоримо і з тобою.

В цю мить глухий сплеск, до якого не домішався жоден крик чи стогін, дав знати генералові, що відважний Гомес помер, як і личить морякові.

— Або верніть мої гроші, або вбийте мене! — гукнув генерал у нападі шаленої люті.

— О, та ви чоловік розважливий, — сказав молодий корсар, єхидно посміхаючись. — Не сумнівайтеся, ми зробимо, як ви просите.

Корсар подав знак, і два матроси кинулись до француза, щоб зв'язати йому ноги, але він їх відштовхнув із несподіваною спритністю, а тоді — ніхто від нього цього не чекав — вихопив шаблю, що висіла на боку в помічника піратського капітана, і почав вправно нею вимахувати, як і належить бувалому кавалеристові, що знає свою справу.

— Ану підходьте, розбійники! Ви не скинете у воду, мов устрицю, старого наполеонівського солдата!

Постріли з пістолетів, наведених майже впритул на норовистого француза, привернули увагу Парижанина, який стежив за тим, як переносять за його наказом снасті із "Святого Фердінанда". З незворушним виглядом він ззаду підійшов до хороброго генерала, схопив його, підняв і поволік до борту, збираючись кинути, мов якийсь непотріб, у воду. Ось тут погляд генерала і зустрівся з хижим поглядом чоловіка, що викрав його дочку. Тесть і зять упізнали один одного зразу. Капітан негайно повернув у протилежний бік від того, куди прямував спочатку, так наче його ноша не важила анічогісінько і, замість зіпхнути генерала в море, поставив його біля грот-щогли. Почувся осудливий гомін, але корсар окинув своїх підлеглих поглядом, і вмить запанувала глибока тиша.

— Це батько Елени, — виразно й твердо сказав капітан. — Лихо тому, хто посміє поставитись до нього нешанобливо.

Радісне "ура" прогриміло на палубі й вознеслося в небо, наче молитва в храмі, наче перші слова "Te Deum"[3]. Юнги гойдались на снастях, матроси кидали вгору шапки, гармаші тупотіли ногами, й уся команда піратського корабля збуджено кричала, завивала, свистіла, репетувала. Щось несамовите було в цих веселощах, і стривожений генерал спохмурнів. Він приписав це збудження якійсь жахливій таємниці, і як тільки до нього вернувся дар мови, схвильовано вигукнув:

— А де ж моя дочка?

Корсар втупив у генерала пильний погляд, від якого — і ніхто не міг збагнути чому — ховалася душа в п'яти у найвідважніших, і генерал відразу замовк на превелику радість матросів, втішених тим, що влада їхнього ватага поширюється на всіх. Потім капітан підвів генерала до сходів, спустився з ним униз, допровадив його до якоїсь каюти й, одним поштовхом відчинивши двері, сказав:

— Вона тут.

Пірат зник, а старий воїн завмер, приголомшений картиною, яка постала перед його очима. Почувши, що хтось рвучко відчинив двері, Елена підвелася з канапи, на якій вона відпочивала, побачила маркіза і скрикнула від подиву. Вона так змінилася, що впізнати її міг тільки рідний батько. Тропічне сонце вкрило її колись бліде обличчя брунатною засмагою чудового шоколадного відтінку, надавши йому поетичного виразу; всі її риси дихали шляхетністю, величним спокоєм, глибиною почуттів, що, певне, зворушувало навіть найбрутальніші душі. Довгі, густі коси спадали пишними пасмами на плечі й груди, які вражали вишуканістю ліній, і надавали її гордому обличчю владного виразу. В її позі, в рухах відчувалося, що вона усвідомлює свою владу. Торжество вдоволеного марнолюбства ледь роздувало рожеві ніздрі Елени, а її розквітла краса свідчила, що вона втішається безтурботним щастям. Дівоча принадність поєднувалася в ній з гордістю, притаманною жінкам, яких кохають. Водночас раба і повелителька, вона жадала скорятися, бо могла владарювати. Вона була оточена вишуканою розкішшю. Вдягнена в досить просту сукню з індійського мусліну, вона, проте, лежала на канапі, покритій кашеміром, підлогу просторої каюти встеляв перський килим, а четверо дітей, що гралися біля її ніг, будували химерні замки з перлового намиста, з коштовностей та самоцвітів. У вазах із севрської порцеляни, розмальованих паном Жакото{33}, пахтіли рідкісні квіти — мексіканський жасмин, камелії; між квітів пурхали приручені пташки, вивезені з Південної Америки, вони скидалися на живі рубіни, сапфіри, золоті зливки. В цій каюті стояв і рояль, пригвинчений до підлоги, а на дерев'яних стінах, обтягнутих жовтим шовком, там і там виднілися невеличкі картини найвідоміших живописців: пейзаж із надвечірнім

сонцем Гюдена{34} висів поруч із полотном Терборха{35}; одна з Рафаелевих мадонн змагалася в поетичності з ескізом Жіроде{36}; картина Герарда Доу{37} затьмарювала одне з полотен Дроллінга{38}. На китайському лакованому столику стояв золотий таріль із екзотичними плодами. Здавалося, що Елена — королева неозорої країни і що її коронований коханий зібрав для її будуара найвишуканіші речі з усього світу. Діти втупили у свого діда погляд жвавих і розумних оценят; звикши жити посеред битв, бур і тривог, вони скидалися на тих маленьких римлян, що прагнули війни й крові, яких Давід зобразив на своїй картині "Брут"{39}.

— Невже це справді ви? — вигукнула Елена, схопивши батька за руку, ніби хотіла переконатися, що це не сон, не видіння.

— Елено!

— Тату!

Вони кинулися одне одному в обійми, і радість старого батька була не менш палкою, ніж радість його дочки.

— Ви були на тому кораблі?

— Атож, — відповів він сумним голосом, сідаючи на канапу й дивлячись на дітлахів, що обступили його і роздивлялися з наївною увагою. — Я б загинув, якби не…

— Якби не мій чоловік, — урвала його Елена. — Я здогадуюся.

— Ох, Елено, — вигукнув генерал, — і навіщо ми зустрілися за таких обставин! Я вже стільки тужив за тобою, а тепер знову оплакуватиму твою безталанну долю!

— А навіщо мене оплакувати? — спитала вона, всміхаючись. — Вам слід радіти — адже я найщасливіша жінка на світі!

— Ти щаслива? — вигукнув він, підхоплюючись від подиву.

— Щаслива, мій добрий таточку, — промовила Елена; вона схопила його руки і цілувала їх, притискала до свого тріпотливого серця, ласкаво нахилившись до нього і заглядаючи йому у вічі своїми блискучими очима, які від радісного хвилювання стали ще виразніші.

— Невже це можливо? — спитав він, дивлячись на осяйне обличчя дочки й про все забувши, прагнучи тільки довідатись, як їй живеться.

— Знайте ж, тату, — відповіла вона, — що моїм коханим, моїм чоловіком, слугою і повелителем став той, чия душа неосяжна, як море, чиє кохання незглибиме, як небо. Повірте мені, це сам Бог! За сім років жодне слово, жодне почуття, жоден жест не порушили дивної гармонії його слів, ніжності та кохання. Коли він на мене дивиться, приязна усмішка грає на його устах, а в очах променіє радість. Там, на палубі, його громовий голос часто заглушує рев урагану або шум битви; але тут він звучить лагідно й мелодійно, наче музика Россіні, яку я дуже люблю. Я маю все, чого мені заманеться, а іноді навіть більше того. Я царюю на морі й усі мені підкоряються, мов королеві. Щаслива! — зауважила вона, уриваючи себе. — Це не те слово, яким можна виразити моє щастя! Мені дісталися всі скарби кохання, які випадають на долю жінки. Почувати, що ти безмежно віддана тому, кого кохаєш, зустрічати в його серці незглибиме почуття, в якому тоне жіноча душа, покохати навіки — скажіть мені, хіба це всього лише щастя? Я вже прожила не одне життя, а тисячу. Тут я одна-єдина, тут я цариця. Жодна жінка, крім мене, не ступала на цей шляхетний корабель, де Віктор завжди перебуває за кілька кроків від мене. Він не може відійти далі, ніж до корми або носа, — провадила вона з лукавим виразом. — Сім років! Кохання, яке витримало сім років нескінченної радості, щохвилинних випробувань, це більше, аніж кохання! Так, так, це найкраще з того, що можна знайти на світі… Людською мовою годі передати небесне блаженство!

Сльози бризнули з її очей, що палахкотіли яскравим полум'ям. Четверо малюків жалібно закричали і кинулися до неї, наче курчата до квочки, а найстарший ударив генерала, дивлячись на нього гнівним поглядом.

— Абелю, ангеле мій, я плачу з радості, — сказала Елена.

Вона посадила його собі на коліна, а малий обняв її царствену шию й лащився до матері, як левеня, що грається з левицею.

— А тобі не буває нудно? — спитав генерал, приголомшений схвильованою розповіддю дочки.

— Буває, — відповіла вона, — коли ми сходимо на берег. Але й там я ніколи ще не розлучалася з чоловіком.

— Ти ж любила свята, бали, музику!

— Музика — це його голос. Мої свята — це убори, які я вигадую, щоб подобатися йому. А якщо він захоплюється моїм вбранням, мені здається, що весь світ у захваті від мене. Ось чому я не викидаю в море усі ці діаманти, намиста, діадеми, всипані дорогоцінним камінням, усі ці скарби, квіти, шедеври мистецтва, якими він щедро мене обдаровує, кажучи: "Елено, ти не виходиш у світ, тож я хочу, щоб весь світ був у тебе".

— Але на кораблі повно чоловіків, зухвалих, брутальних чоловіків, чиї пристрасті…

— Я розумію вас, тату, — відповіла Елена, усміхнувшись. — Заспокойтеся. Навіть імператрицю не оточують такою пошаною, як мене. Ці люди забобонні, вони вірять, що я — добрий дух їхнього корабля, їхніх починань, їхніх успіхів. Але їхній бог — Віктор. Якось — це сталося тільки одного разу — один матрос був не досить шанобливий зі мною… на

словах, — додала вона, сміючись. — Не встиг Віктор довідатися про це, як команда скинула того матроса в море, хоч я й простила його. Вони люблять мене як свого ангела-охоронця, я доглядаю їх, коли хтось занедужає, і завдяки невсипущій жіночій турботливості мені не одного пощастило врятувати від смерті. В цих бідолах є водночас щось від велетнів, і від малих дітей.

— А якщо бувають битви?

— Я до них звикла, — відповіла Елена. — Тільки під час першої я тремтіла від страху. Тепер моя душа загартована в небезпеках, і я навіть… люблю їх, — додала вона. — Зрештою, я ваша дочка.

— А якщо він загине?

— Я помру з ним.

— А діти?

— Вони — сини океану і небезпеки, вони розділять долю батьків. Життя у нас одне, воно не ділиться на частини. Всі ми вписані на одній сторінці книги буття, всі пливемо на одному човні, й ми це знаємо.

— То ти любиш його так сильно, що він дорожчий тобі за всіх на світі?

— За всіх, — відповіла вона. — Але в цю таємницю не варто заглиблюватись. Ось гляньте! Цей милий хлопчина — викапаний батько!

І міцно пригорнувши до себе Абеля, вона стала палко цілувати його в щоки, в голову…

— Але я ніколи не забуду, як щойно він звелів кинути в море дев'ятьох людей! — вигукнув генерал.

— Значить, так було треба, — відповіла Елена, — бо він людяний і великодушний. Він ніколи не проливає зайвої крові, захищаючи інтереси маленького світу, що перебуває під його заступництвом, і воюючи за свою шляхетну справу. Дорікніть йому, що він повівся несправедливо, і, запевняю, він переконає вас у протилежному.

— А його злочин? — мовив генерал, ніби розмовляючи сам із собою.

— А якщо то був акт справедливості? — відповіла Елена з холодною гідністю. — Якщо людське правосуддя виявилося неспроможним помститися лиходієві?

— Правосуддя карає, а не мститься! — вигукнув генерал.

— А пекло? — спитала вона, — Хіба це не вічна помста за якісь дрібні гріхи нашого короткого життя?

— О, ти людина пропаща! Він зачарував, розбестив тебе! Ти говориш, як безумна.

— Залиштеся з нами хоч на один день, тату, і якщо ви поговорите з Віктором, придивитесь до нього, ви його полюбите.

— Елено, — суворо сказав генерал, — ми лише за кілька льє від Франції...

Вона здригнулася, виглянула у вікно й показала на неозору далечінь зеленавого моря.

— Ось моя батьківщина, — відповіла вона, тупнувши ногою по килиму.

— Невже ти не хочеш побачитися з матір'ю, сестрою, братами?

— Звичайно, хочу, — сказала Елена із слізьми в голосі. — Якщо тільки він погодиться і зможе супроводжувати мене.

— Отже, в тебе нічого не залишилося, Елено, — суворо мовив старий воїн, — ні батьківщини, ні сім'ї?..

— Я дружина йому, — сказала вона з гордістю, з виразом, сповненим шляхетності. — За всі ці сім років сьогодні я вперше спізнала радість, яку завдячую не йому, — додала вона, схопивши руку батька й поцілувавши її, — і вперше почула докір.

— А твоя совість?

— Совість? Моя совість — він!

І раптом Елена здригнулася.

— Він іде сюди, — сказала вона. — Навіть під час битви, коли по палубі бігає безліч людей, я впізнаю його кроки.

Зненацька щоки її зарум'янились, обличчя розквітло, очі заблищали, шкіра стала матово білою… Кожна її рисочка, кожна голуба жилка, мимовільне тремтіння, що опанувало все її єство, говорили про щастя, знайдене в коханні. Така сила почуття розчулила генерала. І справді, через мить увійшов корсар, сів у крісло, покликав старшого сина й почав із ним гратися. На якусь мить запала мовчанка, бо генерал, поринувши в задуму, схожу на марення, роздивлявся затишну каюту, що скидалася на пташине гніздо, в якому ця родина сім років мандрувала по океану, між небом і хвилями, покладаючись на чоловіка, який вів її крізь битви та урагани — так глава сім'ї проводить своїх близьких крізь небезпеки суспільного життя… Він із захватом дивився на свою дочку, на цей казковий образ морської богині, невимовно прекрасний, осяяний щастям, і всі скарби, які оточували її, тьмяніли перед скарбами її душі, перед блиском її очей і тією незрівнянною поезією, яка струменіла від усього її

єства. Усе тут здавалося генералові незвичайним, усе вражало його, а витонченість почуттів і міркувань, суперечна всім його усталеним поглядам на життя, збивала старого воїна з пантелику. Властиві світському товариству холодні й недалекоглядні розрахунки здавалися нікчемними перед цією картиною. Старий воїн відчув усе це і зрозумів, що його дочка ніколи не відмовиться від свого привільного життя — такого багатого на події, наповненого справжньою любов'ю; він зрозумів, що коли вона хоч раз подивилася у вічі небезпеці й не злякалася, то вже ніколи не зможе вона повернутися до дріб'язкового життя недоумкуватого та обмеженого вищого світу.

— Я вам не заважаю? — спитав корсар, порушуючи мовчанку і глянувши на дружину.

— Ні, — відповів генерал. — Елена мені все розповіла. Я бачу, що для нас вона втрачена.

— Чому ж? — жваво заперечив корсар. — Ще кілька років, і термін давності дасть мені змогу повернутись до Франції. Коли совість чиста, коли людина порушила закони вашого суспільства, лише скоряючись їй...

І він замовк, не вважаючи за потрібне виправдовуватися.

— Як ви можете вважати свою совість чистою? — обурився генерал. — Адже знову, на моїх очах, ви вчинили стільки вбивств!

— У нас мало їстівних припасів, — спокійно відповів корсар.

— Але ж ви могли б висадити людей на берег...

— Вони послали б навздогін за нами військовий корабель, він би перетяв нам шлях до відступу, і ми не дісталися б до Чілі...

— Поки з Франції вони встигли б повідомити в адміралтейство Іспанії… — урвав його генерал.

— Але Франції напевне не сподобалося б, що хтось, а тим більше чоловік, котрий підлягає її кримінальному суду, заволодів бригом, який зафрахтували уродженці Бордо. Скажіть, хіба вам ніколи не доводилося на полі битви зробити кілька зайвих гарматних пострілів?

Корсарів погляд збентежив генерала, і він замовк. А дочка тим часом дивилася на нього поглядом, що виражав і торжество, і смуток.

— Генерале, — врочисто промовив корсар, — я взяв собі за правило нічого не привласнювати собі із спільної здобичі за рахунок товаришів. Та нема сумніву, що моя частка буде більшою, аніж багатство, яке у вас забрали. Тому дозвольте мені відшкодувати вам збитки іншою монетою…

Він витяг із шухляди, вставленої в рояль, грубу паку банкових білетів і, не рахуючи, простяг маркізові — у пачці був мільйон.

— Ви, думаю, розумієте, — сказав він, — що мені нема ніякого розрахунку стовбичити в морі перед самим Бордо… Отже, якщо вас не приваблюють небезпеки нашого бродячого життя, краєвиди Південної Америки, тропічні ночі, наші битви і наша радість, що ми сприяємо перемогам молодої республіки, де гримить ім'я Симона Болівара{40}, то вам доведеться покинути нас… Шлюпка й вірні люди уже напоготові. Будемо сподіватися на третю і вже цілком щасливу зустріч…

— Вікторе, мені так хочеться, щоб мій батько побув з нами ще хоч трохи, — мовила Елена, невдоволено закопилюючи губки.

— Ще десять хвилин затримки, і ми матимемо втіху зіткнутися віч-на-віч із сторожовим фрегатом. Що ж, нехай! Розважимося трохи, а то мої хлопці знудилися.

— О, не затримуйтеся, тату, їдьте! — вигукнула корсарова дружина. — І передайте ось це на пам'ять від мене сестрі, братам і... матері, — додала вона.

Елена набрала жменю дорогоцінного каміння, намиста, діамантів, загорнула все це в кашемірову хустинку й боязко простягнула батькові.

— А що ж мені їм сказати? — спитав генерал, вражений тим, що дочка завагалася, перш ніж вимовила слово "мати".

— О, невже ви сумніваєтесь у моїх почуттях? Я щодня молюся за їхнє щастя!

— Елено, невже я ніколи більш тебе не побачу? — сказав старий, пильно дивлячись на дочку. — Невже ніколи не довідаюся, що змусило тебе втекти з дому?

— Це не моя таємниця, — відповіла Елена серйозним голосом. — І навіть якби я мала право розкрити її, я, мабуть, нічого вам не сказала б. Десять років терпіла я нечувані муки...

Вона не стала говорити далі й передала батькові подарунки для сім'ї. Пригоди на війні привчили генерала до досить широкого погляду на воєнну здобич, і він узяв доччині подарунки, тішачи себе думкою, що під впливом такої чистої і шляхетної душі, як душа Елени, Парижанин лишився чесною людиною, що він просто воює з іспанцями. Його прихильність до сміливців узяла гору. Подумавши, що було б безглуздо триматися суворо, він міцно потис руку корсарові, з розчуленістю, властивою солдатам, поцілував Елену, свою улюблену доньку, і зронив сльозу на це обличчя, чий гордий і мужній вираз так йому подобався. Моряк був зворушений і підвів до генерала дітей для благословення. Нарешті вони обмінялися довгим поглядом, не позбавленим приязні та любові, й цим було сказане останнє "прощай".

— Будьте завжди щасливі! — вигукнув старий і швидко піднявся на палубу.

На морі генерала чекало незвичайне видовище. "Святий Фердінанд", охоплений полум'ям, палахкотів, наче величезне багаття. Перед тим як потопити іспанський бриг, пірати знайшли в його трюмах вантаж рому, а що рому й на "Отелло" було досить, вони задля розваги підпалили корабель, і тепер здавалося, ніби серед моря горить величезна чаша з пуншем. Можна було простити цю витівку людям, які знудилися одноманітним виглядом моря й хапалися за кожну нагоду, щоб урізноманітнити своє існування. Коли генерал спускався з брига в шлюпку, в якій сиділи шестеро дужих веслярів, його увага мимоволі розсіювалась, і він поглядав то на пожежу, що пожирала "Святого Фердінанда", то на свою дочку, яка стояла на кормі "Отелло", спираючись на руку корсара. Спогади накотилися на нього і, дивлячись на білу сукню Елени, що маяла на вітрі, легка, наче вітрило, розрізняючи на тлі океану прекрасні форми її високої постаті, такої величної, що, здавалося, вона панує над усім океаном, він з притаманною військовим безтурботністю забув, що пливе над могилою хороброго Гомеса. Над ним темною хмарою розпливався височенний стовп диму, і сонячні промені, пронизуючи її то там, то там, утворювали фантастичні світляні візерунки. Це похмуре чорне склепіння, під яким виблискували омахи полум'я, здавалося нижнім небом, угорі над яким зависло неозоре голубе небо, у тисячу разів прекрасніше завдяки цьому швидкоплинному протиставленню. Химерні відтінки диму — то жовті, то золотаві, то червоні, то чорні — зливалися, клубочилися, застилали корабель, який потріскував, скрипів і стогнав. Полум'я свистіло, добираючись до снастей і розтікалося по такелажу, як розтікається по вулицях міста народне повстання. Ром горів синюватими спалахами, і вони тріпотіли, начебто бог моря чимось помішував це пекуче пійло — так студент під час веселої гулянки розмішує в чарі вогнистий пунш. Але сонце, чиє світло було яскравіше, мов заздрячи цьому зухвалому полум'ю, затьмарювало його своїми променями, майже не дозволяючи роздивитись переливчасті барви пожежі. Наче вуаль, наче золотистий шарф коливався над тим розбурханим потоком вогню. "Отелло" втікав у новому напрямку, по черзі

нахилявся в обидва боки і ловив легкий вітерець, мов паперовий змій у повітрі. Красень-бриг, петляючи, мчав на південь; іноді він ховався — за стовпом диму, що відкидав на воду чудернацьку тінь, іноді з'являвся, плавно підводячись і втікаючи усе далі й далі. Щоразу як Елені вдавалося побачити батька, вона махала хустинкою, посилаючи йому прощальне вітання. Незабаром "Святий Фердінанд" зник під водою, море здибилося хвилями в тому місці, але зразу й заспокоїлося. І від усього того видовища лишилася тільки хмарка диму, що пливла за вітром. "Отелло" був уже на обрії, шлюпка наближалася до берега, і хмаринка диму зависла якраз між вутлим човном і далеким бригом. Востаннє генерал побачив свою дочку в просвітах уже рідкого диму. Пророче видіння! Тільки біла хустинка, тільки сукня вирізнялися на темно-бурому тлі. Бриг уже зник між зеленавою водою й блакитним небом, а Елена перетворилася на ледь примітну цятку, на тонесеньку риску, на мрію, на спогад…

Відновивши свій статок, маркіз помер, бо здоров'я його було підірване. Через кілька місяців після його смерті — а було це 1833 року — маркіза повезла Моїну на води в Піренеї. Там розпещеній дівчинці закортіло помилуватися гірськими краєвидами, і вони вирушили вдвох у гори. А коли повернулися на курорт, їм довелося пережити ось яку трагічну сцену.

— Господи, дарма ми не залишилися ще на кілька днів у горах, мамо, — сказала Моїна. — Там було куди краще. Ви чули, як тут, не змовкаючи, пищала за стіною дитина і бубніла ота клята жінка? Вона розмовляє якоюсь тарабарщиною, бо я не збагнула ні слова. Отаких сусідів послала нам доля! Я очей не склепила всю ніч!

— А я нічого не чула, — відповіла маркіза, — але, моя люба доню, я попрошу господиню заїзду переселити нас до іншої кімнати, де ми будемо самі, без сусідів, і ніхто нас не тривожитиме. Як ти себе почуваєш? Ти дуже стомлена, так?

З цими словами маркіза підвелася з ліжка й підійшла до постелі Моїни.

— А жару в тебе немає? — спитала вона, торкнувшись доччиної руки.

— Ой, облиш мене, мамо, в тебе холодні пальці.

І дівчина сердито відвернулася, перекинувшись у постелі на другий бік, але в її рухах було стільки грації, що мати не змогла на неї образитись. У цю мить із сусідньої кімнати долинув тихий протяглий стогін, від якого здригнулося б серце в кожної жінки.

— І ти всю ніч чула цей стогін? Чому ж ти не розбудила мене? Ми б…

Ще жалібніший стогін урвав мову маркізи.

— Там хтось помирає! — вигукнула вона і швидко вийшла з кімнати.

— Скажи Поліні, щоб ішла сюди! — крикнула їй Моїна. — Я вдягатимусь!

Маркіза поквапно спустилася сходами і побачила, що господиня заїзду стоїть на подвір'ї посеред гурту людей, які, здавалося, уважно слухали її.

— Пані, ви поселили поруч з нами якусь жінку, і, мабуть, вона дуже хвора…

— Ох, і не кажіть! — вигукнула хазяйка готелю. — Я щойно послала по мера. Уявіть собі, ця бідолашна приплентала сюди учора ввечері пішки; вона йде з Іспанії, і в неї нема ні паспорта, ні грошей. Вона несла за спиною дитинча, воно було ледь живе, й у мене не стало духу прогнати її. Сьогодні вранці я сама пішла провідати її, бо вчора, коли вона

тут з'явилася, мені стало шкода її до сліз. Сердешна! Вона лежала з дитям, і обоє були при смерті. "Пані, — сказала мені вона, знімаючи з пальця золотий перстень, — у мене більш нічого не лишилося, візьміть перстень за плату. Цього вистачить, бо довго я тут не пробуду. Бідолашний мій синочок! Ми помремо разом". Ось що вона сказала, а сама очей не зводить з малого. Перстень я взяла і спитала, хто вона така, але вона мені не сказала… Я негайно послала по лікаря та по мера.

— Таж її треба доглянути! — вигукнула маркіза. — Зробіть усе, що треба. Господи, може, ще не пізно врятувати її! Я сплачу вам усі витрати…

— Ой, пані, вона здалася мені такою гордою і навіть не знаю, чи погодиться…

— Я сама до неї піду…

І маркіза негайно піднялася до невідомої, навіть не подумавши, що її жалобне вбрання може справити тяжке враження на жінку, котра, як казали, була при смерті. Побачивши умирущу, маркіза зблідла. Незважаючи на те, що жахливі страждання змінили прекрасне обличчя Елени, вона впізнала свою старшу дочку.

Коли у дверях з'явилася жінка в чорному, Елена підвелась у постелі, скрикнула від жаху й повільно опустилась на подушки. Вона теж упізнала матір.

— Дочко моя! — вигукнула пані д'Еглемон. — Вам чого-небудь треба? Поліно! Моїно!

— Мені уже нічого не треба, — відповіла Елена ледь чутним голосом. — Я мала надію побачити батька, але ваша жалоба говорить мені…

І Елена замовкла; вона пригорнула своє дитя до серця, ніби хотіла зігріти його, поцілувала його в лобик, а тоді поглянула на матір — в очах її досі був докір, але погляд пом'якшав, вона вже почасти простила. Маркіза не схотіла помітити цього докірливого виразу, вона забула, що зачала Елену в сльозах і в розпачі, що вона — дитя подружнього обов'язку і стала причиною найтяжчих її нещасть. Вона тихо підійшла до своєї дитини, пам'ятаючи лише, що Елена перша дала їй спізнати радощі материнства. Очі в матері наповнилися слізьми і, обнявши дочку, вона вигукнула:

— Елено, дівчинко моя!

Елена мовчала. Вона дослухалася, ловлячи останній подих своєї останньої дитини.

В цю мить увійшли Моїна, Поліна — її покоївка, хазяйка готелю та лікар. Маркіза тримала доччину руку, що вже холонула в її пальцях, і дивилася на неї із щирим розпачем. Вдова моряка — їхній корабель пішов на дно, і з усієї своєї щасливої родини вона врятувала лише одне маля, — доведена горем до нестями, сказала матері, і в її голосі прозвучала ненависть:

— Усе це ваших рук справа! Якби ви були для мене тим, чим ви...

— Моїно, вийди! Усі вийдіть! — заволала пані д'Еглемон, намагаючись заглушити Еленин голос своїм розпачливим криком.

— Благаю тебе, дочко, — заговорила мати, коли вони залишилися вдвох, — не згадуй хоч тепер про наші прикрі непорозуміння.

— Гаразд, я мовчатиму, — сказала Елена, роблячи над собою нелюдське зусилля. — Я мати, я розумію, що Моїна не повинна... О, мій маленький, де він?

Моїна увійшла знову, підбурювана цікавістю.

— Сестро, — мовила розпещена дівчина, — лікар хоче…

— Ніхто й ніщо вже мені не поможе, — сказала Елена. — Ох, чому я не померла в шістнадцять років, адже я хотіла тоді накласти на себе руки! Хто йде проти закону, тому не буде щастя! Моїно, ти…

І вона померла, схиливши голову до голівки своєї дитини, судомно стиснувши її в обіймах.

Повернувшись до себе в кімнату, пані д'Еглемон сказала, заливаючись слізьми:

— Твоя сестра, мабуть, хотіла сказати тобі, Моїно, що дівчина не може знайти щастя в романтичних пригодах, а тим паче тоді, коли покине свою матір.

VI. Старість провинної матері

На початку червня 1844 року в саду, що розкинувся навколо великого будинку на вулиці Плюме в Парижі, по осяяній сонцем алеї прогулювалася вже не молода жінка; їй було десь років під п'ятдесят, хоч на вигляд вона здавалася старшою. Вона пройшлася двічі-тричі звивистою доріжкою, з якої нікуди не звертала, щоб увесь час бачити вікна тих покоїв особняка, до яких, певне, була прикута вся її увага, і сіла в садове крісло, сплетене з молодого гілля, неочищеного від кори. Звідти, де стояло це красиве крісло, крізь ґратчасту огорожу їй було видно і величний краєвид внутрішніх бульварів, а посеред них громаддя Дому Інвалідів, що здіймає у височінь свій купол над цілим морем в'язів, і менш грандіозну картину — сад і сірі стіни одного з найгарніших будинків Сен-Жерменського передмістя. Все тут було огорнуте тишею — сусідні сади, бульвари, Дім Інвалідів, бо в цьому аристократичному кварталі життя пробуджується лише ополудні. Якщо не чия-небудь примха, якщо

не здумає покататися верхи якась молода дама, якщо не поспішатиме виправити діловий документ якийсь старий дипломат, то в цю годину всі ще сплять або тільки починають прокидатися: і слуги, і пани.

Літня дама, що встала так рано, була маркізою д'Еглемон, матір'ю графині де Сент-Ерен, господині цього гарного особняка. Маркіза відмовилася від нього на користь дочки, віддала вона їй і свій статок, залишивши собі лише довічну пенсію. Графиня Моїна де Сент-Ерен була єдиною дитиною пані д'Еглемон, яка лишилася жива. Щоб видати її заміж за спадкоємця одного з найславетніших родів Франції, маркіза пожертвувала всім. Це було цілком зрозуміло, адже вона втратила одного за одним, обох своїх синів: Гюстав, маркіз д'Еглемон, помер від холери; Абель поліг у битві біля Константіни. Після Гюстава залишилися вдова і діти. Та пані д'Еглемон і до своїх синів не відчувала особливої любові, а до онуків — тим паче. Вона ставилася з люб'язною увагою до молодої маркізи д'Еглемон, вдови Гюстава, але то було чисто зовнішнім виявом почуттів, до якого нас зобов'язує виховання та правила світської пристойності. Статки померлих синів маркіза привела в зразковий порядок, а власні заощадження і маєтки віддала Моїні, своїй улюбленици. Змалку Моїна була чарівною дівчинкою, і пані д'Еглемон любила її дужче, ніж інших своїх дітей — матерям бувають притаманні такі природжені чи мимовільні почуття; цей фатальний потяг іноді здається незбагненним, але люди спостережливі розгадують такі таємниці легко. Привабливе Моїнине личко, звук голосу улюбленої дитини, її манери, хода, вираз очей, рухи — усе пробуджувало в душі маркізи ті глибокі почуття, які пожвавлюють, хвилюють і розчулюють материнське серце. Зміст її нинішнього, майбутнього і всього минулого життя зосередився в цій молодій жінці, якій вона віддала усі скарби материнської ніжності. Тепер Моїна залишилася єдиною втіхою матері, адже чотирьох інших своїх дітей маркіза д'Еглемон втратила. Її старша красуня-дочка померла за якихось майже нікому не відомих і трагічних обставин, — принаймні так говорили у світському товаристві, — а найстарший син загинув ще в п'ятирічному віці від нещасливого випадку. Маркіза, безперечно, бачила небесний знак у тому, що доля пощадила її улюбленицю, і зберегла лише невиразний спогад про дітей, яких у неї забрала смерть; пам'ять про них

вона берегла десь на самому дні душі, то були наче могилки на полі битви, майже невидимі — так заросли вони польовими квітами. Світське товариство могло б зажадати від маркізи пояснення причин такої легковажності й такого надання переваги одній дитині; але парижани настільки закручені у вирі подій, мод, нових поглядів, що про минуле життя пані д'Еглемон навряд чи хто й згадував. Її й не думали осуджувати за те, що вона була холодна до своїх дітей і швидко їх забула, нікого, власне, це не цікавило; зате її надмірна любов до Моїни зворушувала багатьох, і це почуття вважали святим, як вважають святим той чи той забобон. Крім усього, маркіза вельми рідко з'являлась у світському товаристві, а в тих домах, де вона бувала, її мали за жінку лагідну, добру, благочестиву, поблажливу. Звичайно світське товариство задовольняється такими зовнішніми виявами почуттів — треба мати якийсь особливий інтерес, щоб захотіти проникнути в їхню суть. Та й багато чого люди молоді схильні прощати старим, коли ті самохіть відсуваються в тінь і хочуть залишитися тільки спогадами. Одне слово, на пані д'Еглемон охоче посилалися діти, розмовляючи зі своїми батьками, і зяті — у розмовах із тещами. Адже вона ще за життя віддала все своє багатство дочці й, радіючи щастю молодої графині, жила тільки нею і задля неї. Правда, декотрі розважливі діди або занудні дядьки, від яких чекають спадщини, картали її за таку необачливу поведінку, запевняючи, що настане день, і пані д'Еглемон пожалкує, що віддала дочці усе багатство. Хай навіть вона впевнена в доброму серці графині де Сент-Ерен, але чи може вона з тією самою впевненістю покластися на зятя? Проте висловлювання таких пророків повсюди зустрічали вигуками осуду і скрізь на всі лади вихваляли Моїну.

— Слід віддати належне пані де Сент-Ерен, — казала одна молода жінка, — її мати живе, як і раніше. У пані д'Еглемон чудові покої; до її послуг екіпаж, і вона може виїздити в світ, як і колись...

— Тільки не в Італійську оперу, — зауважував старий нахлібник, один із тих дармоїдів, що полюбляють осипати друзів дошкульними насмішками, цим нібито доводячи свою незалежність. — Крім своєї розманіженої донечки, вдова д'Еглемон тільки музику й любить. Як

чудово вона колись співала і як грала на фортепіано! Проте графинину ложу завжди заповнюють молоді вітрогони, і бідолашна мати боїться стати на перешкоді любій донечці, яка вже здобула собі славу великої кокетки, тим-то пані д'Еглемон і не їздить ніколи до Італійської опери.

— Пані де Сент-Ерен, — казала одна дівчина на порі, — влаштовує для своєї матері чудові вечори, у неї салон, де буває весь Париж.

— Салон, де ніхто не звертає найменшої уваги на маркізу, — заперечив нахлібник.

— Але ж пані д'Еглемон ніколи не залишається сама-одна, це щира правда, — докидав якийсь світський хлюст, щоб підтримати молодих дам.

— Вранці люба Моїна спить, — казав старий пролаза, стишуючи голос. — О четвертій люба Моїна виїздить у Булонський ліс. Увечері люба Моїна вирушає на бал або в Італійський театр... Правда, пані д'Еглемон може бачити свою ненаглядну донечку, коли та вдягається або за обідом, якщо люба Моїна випадково обідає з дорогою мамусею. Менше ніж тиждень тому, — сказав нахлібник, беручи під руку сором'язливого вчителя, якого недавно взяли в дім, де відбувалася ця розмова, — я був у них і бачив бідолашну матір — вона сиділа в сумній самотині біля каміна. "Що з вами?" — запитав я. Маркіза подивилася на мене з усмішкою, але очі в неї були заплакані. "Я думала, — сказала мені вона. — Як дивно, що в мене було аж п'ятеро дітей, а нині я самотня! Але така наша доля! До того ж мені приємно знати, що моя Моїна розважається!" Вона могла говорити зі мною відверто, адже я близько знав маркіза д'Еглемона. Нічим не примітний був чоловік, і йому пощастило з дружиною. Звісно, тільки завдяки їй він став пером і придворним Карла Десятого.

Але в розмовах світських балакунів висловлюється стільки помилкових міркувань, з такою безтурботністю завдають вони людям глибоких душевних ран, що історик звичаїв повинен розумно зважувати

несерйозні погляди, висловлені несерйозними людьми. Та й узагалі, хіба можна судити про те, хто має слушність — мати чи її дитина? Над їхніми почуттями лише один суддя. Цей суддя — Бог. Бог, який часто вказує своїм грізним перстом на сім'ю і підбурює дітей проти матерів, батьків проти синів, народи проти царів, володарів проти їхніх підданих, усе суще проти всього сущого; який у світі духовному замінює одні почуття іншими — так ото навесні молоде листячко витісняє торішнє; і який діє в інтересах незрушного порядку, в ім'я мети, відомої лише йому. Немає сумніву, що все прагне у лоно його чи, точніше, туди повертається.

Ці благочестиві міркування, такі природні в похилому віці, безладно тіснилися в душі пані д'Еглемон; жевріючи там неяскравим світлом, вони то зникали зовсім, то вирізнялися чітко, наче квіти, що їх буря розметала на поверхні вод. Вона сиділа стомлена, змучена тривалими роздумами, тими болісними мареннями, в яких перед людиною, що передчуває близьку смерть, постає усе її минуле життя.

Якби в ту пору якийсь поет, прогулюючись бульваром, помітив цю жінку, так завчасу постарілу, вона здалася б йому особою вельми цікавою. Кожен, хто побачив би, як вона сидить ополудні в мереживному затінку акації, багато чого прочитав би на її блідому обличчі, незворушному й холодному навіть під жаркими променями сонця. Її виразне обличчя віддзеркалювало щось набагато значливіше, ніж просто людське життя, яке наближалося до свого кінця, щось набагато глибше, ніж людську душу, змучену тяжкими випробуваннями. Це обличчя належало до тих, яке ви неодмінно виділили б серед тисячі нічим не примітних облич, на якому ви зупинили б на мить погляд і замислились; так у музеї, серед тисячі картин на вас справить незабутнє враження лише величний образ скорбної матері, створений генієм Мурільйо, або обличчя Беатріче Ченчі, якому Гвідо зумів надати зворушливого виразу невинності{41}, не стертої страхітливим злочином, або картина Веласкеса, де художник зобразив похмурі риси Філіппа Другого, в яких відбилася грізна могутність царів, що вселяє жах. Певні людські обличчя приковують до себе зір, вони розмовляють з нами і розпитують нас, вони відповідають на наші потаємні думи й іноді уявляються справжньою

поемою. Застигле крижане обличчя пані д'Еглемон і здавалося такою моторошною поемою, одним з незліченних і страшних образів; які юрмляться в "Божественній Комедії" Данте Аліг'єрі.

Протягом свого короткочасного розквіту жіноча врода чудово служить лицемірству, до якого жінку приневолює її природна слабкість та закони суспільства. Під рум'яним свіжим кольором обличчя, під сяйвом очей, під вишуканим малюнком витончених рис, під багатством ліній, плавних або різких, але чистих і досконало завершених, ховаються всі потаємні порухи її душі. Навіть якщо вона почервоніє, це не викаже її почуттів, а тільки пожвавить і без того яскраві барви; вогонь її жвавих очей затьмарює в ту пору всі внутрішні спалахи, а полум'я страждань, вихоплюючись на мить, надає їй ще більшої привабливості. Отож нема нічого непроникнішого, ніж обличчя молодої жінки, бо нема нічого нерухомішого. Таке обличчя завжди незворушне, воно гладеньке і чисте, як поверхня озера в тиху погоду. Певного виразу жіночі риси набирають лише десь у тридцять років. А до цього віку художникові не знайти в них нічого, крім рожевих та білих барв, крім усмішок та виразу, який повторює одну й ту саму думку — думку про втіхи молодості й кохання, думку одноманітну і неглибоку. Але в свої похилі літа, коли жінка уже пережила всі пристрасті, вони наче закарбовуються на її обличчі; вона була коханкою, дружиною, матір'ю; найбурхливіші вияви радості й горя в решті решт змінили, спотворили її риси, проборознили обличчя тисячею зморщок, наділивши кожну власною мовою; і лице жінки стає тоді величним у своєму стражданні, прекрасним у своєму смутку, шляхетним у своїй незворушності; і якщо нам буде дозволено розвинути наше образне порівняння, то у висохлому озері стають помітні сліди всіх джерел, які живили його; тоді обличчя жінки уже не привабить уваги світського товариства, бо у своїй легковажності, світське товариство буде налякане, побачивши, що зруйновані його уявлення про красу; не привабить воно й банального художника, який не знайде в ньому нічого для себе цікавого; зате воно надихне справжнього поета, того, хто наділений відчуттям прекрасного, хто вільний від усіх умовностей, на яких грунтується стільки фальшивих уявлень про мистецтво й красу.

Пані д'Еглемон була в модному капелюшку, та не важко було роздивитись, що її колись чорне волосся посивіло від душевних тривог. Її зачіска з елегантним проділом, що свідчила про вишуканий смак світської жінки, не прикривала зів'ялого, зморшкуватого чола, яке зберегло, проте, свою прекрасну форму. З тонких, правильних рис, з овалу обличчя ще можна було уявити собі, хай і невиразно, колишню вроду цієї жінки, якою вона так пишалася. Але ті ж таки прикмети ще яскравіше свідчили про пережиті страждання — вони вкрили її обличчя зморшками, висушили шкіру на скронях, щоки в неї запали, повіки зблякли, а вії, ця окраса погляду, поріділи. Стриманістю віяло від усієї зовнішності пані д'Еглемон; її рухи були неквапними і статечними. Її скромність перейшла в смирення і, мабуть, була наслідком багаторічної звички ховатися в тінь заради дочки; та й говорила вона мало і тихо, як усі люди, котрим доводиться багато думати, жити своїм потаємним життям. Її манера триматися, її поведінка викликали незбагненне почуття — не страх, не жалість, а якесь дивовижне поєднання цих протилежних порухів душі. Нарешті самі її зморшки, гіркі складки на обличчі, згаслий страдницький погляд — усе це промовисто свідчило про сльози, які висихають у серці й ніколи не капають з очей. Нещасливці, звиклі волати до неба, просячи розради в життєвих прикрощах, відразу збагнули б по очах цієї жінки-матері, що й вона звертається до молитви багато разів на день, що й у неї досі ятряться ті приховані рани, від яких рано чи пізно в'януть усі квіти душі аж до материнських почуттів. Живописці мають фарби для таких портретів, але слова й поняття безсилі їх відтворити: відтінки й риси обличчя не піддаються опису, душа сприймає їх лише зором, а в письменника є тільки один засіб дати уявлення про страшні зміни в зовнішності його героїв — розповісти про події, які спричинили ті зміни. Обличчя маркізи д'Еглемон свідчило про невидиму душевну бурю, про таємну боротьбу між героїзмом материнських страждань та немічністю наших почуттів, недовговічних, як і ми самі, а в нас, як відомо, немає нічого вічного. Ці переживання, постійно стримувані, кінець кінцем підірвали її здоров'я. Немає сумніву, що глибокі материнські муки змінили її серце також фізично, і якась хвороба, можливо, аневризм, повільно підточувала пані д'Еглемон, хоч вона цього й не усвідомлювала. Справжнє горе завжди таїться у глибокій

схованці, яку воно само готує для себе і начебто спить там, але насправді невблаганно роз'їдає душу, ніби ота жахлива кислота, що руйнує кришталь. Ось дві сльозинки скотилися по щоках маркізи, і вона підвелася, немов її раптом вразила думка, ще болючіша, ніж усі інші. Вона, звичайно, думала про майбутнє Моїни, вона відчувала, що дочці судилося спізнати чимало горя, і спогади про всі нещастя, які довелося пережити їй самій, важким тягарем навалилися на маркізу.

Тривога матері стане зрозумілою, коли ми розповімо, яка небезпека загрожувала її дочці.

Граф де Сент-Ерен півроку тому поїхав з дипломатичною місією. Поки його не було, Моїна, в якої марнославство світської чепурухи поєднувалося з примхами розпещеної дитини, розважалася тим, що з легковажності, з жіночого кокетства чи просто аби випробувати могутність своїх чарів, завела інтрижку з одним спритним, але безсердечним молодиком, котрий запевняв її, ніби він утратив тяму від кохання, але то було кохання, з яким чудово вживаються усі дріб'язкові амбіції світського хлюста. Тривалий досвід навчив пані д'Еглемон розбиратися в житті, правильно оцінювати людей, остерігатися вищого світу, і тепер вона з тривогою стежила за розвитком цього роману, передчуваючи, що дочка занапастить себе, що вона потрапила в тенета чоловіка, для якого немає нічого святого. Та й як було їй не жахатися, коли вона знала, що франт, якого Моїна слухає з такою втіхою, — розпусник? Отже, її улюблена дочка опинилася на краю прірви. Маркіза була глибоко впевнена в цьому, але не могла зупинити Моїну — вона її боялася. Мати наперед знала, що дочка і слухати не стане її мудрих застережень; вона не мала ніякої влади над цією душею, лагідною до всіх інших, але залізною, коли йшлося про взаємини з матір'ю. Пані д'Еглемон так ніжно любила дочку, що, мабуть, співчутливо поставилася б до тривог її забороненої пристрасті, якби могла знайти їй виправдання у шляхетній вдачі спокусника, але Моїні хотілося лише пококетувати, а маркіза зневажала графа Альфреда де Ванденеса, розуміючи, що він дивиться на свою пригоду з Моїною, як на партію в шахи. Альфред де Ванденес викликав відразу в нещасливої матері, але головну причину

цього почуття їй доводилося таїти в глибині серця. З маркізом де Ванденесом, Альфредовим батьком, її поєднували близькі взаємини, і ця дружба, до якої світське товариство ставилося з пошаною, дозволяла тепер молодшому Ванденесові без церемоній приходити до графині де Сент-Ерен, і він удавав, ніби закоханий у неї змалку. Та навіть якби пані д'Еглемон зважилася на жахливе зізнання, що повинне було поставити неподоланну перешкоду між Моїною та Альфредом, вона тільки збезчестила б себе в очах дочки, але навряд чи домоглася б чогось більшого. Альфред був надто зіпсутий, а Моїна надто лукава, щоб так просто повірити цьому зізнанню. Молода графиня найімовірніше не зважила б на нього, подумавши, що мати хитрує. Пані д'Еглемон своїми руками спорудила собі темницю, замурувала себе в ній і мала тепер померти, дивлячись, як занапащає своє прекрасне молоде життя її Моїна — її гордість, щастя і втіха. Моїна, чиє життя було для матері у тисячу разів дорожче, ніж її власне. Які жахливі, неймовірні, безмовні муки! Яка бездонна прірва!

Вона нетерпляче чекала, коли ж дочка нарешті прокинеться, і боялася цього, як засуджений на смерть бідолаха, що прагне якомога скоріше розквитатися з життям і водночас тремтить зі страху на думку про ката. Маркіза вирішила вдатися до останнього засобу; і мабуть, вона не так боялася невдачі, як того, що доведеться підставити своє серце під смертельний удар, а зважитися на це їй було нелегко. Ось до чого дійшла вона у своєму материнському обожнюванні: вона знала, що дочка не завагається вгородити їй у груди кинджал і самохіть наражала себе на цей удар. Материнське почуття безмежне і зробити серце матері байдужим може тільки смерть або вплив якогось іншого тиранічного почуття, пов'язаного з релігією або з коханням. З самого сьогоднішнього ранку невблаганна пам'ять нагадувала маркізі про чимало недавніх подій, нібито дріб'язкових, але дуже важливих для нашого духовного життя. Бо й справді, буває, що досить одного жесту — і розігрується драма; досить одного слова — і занапащається життя людини; досить одного байдужого погляду — і вмирає найпалкіша пристрасть. Маркіза д'Еглемон, на своє лихо, бачила надто багато таких жестів, чула надто багато подібних слів, ловила надто багато поглядів, що терзали душу, і

спогади не вселяли їй найменшої надії. Усе свідчило за те, що Альфред витісняє її з доччиного серця і що вона, мати, займає там місце, не на радість дочці, а на прикрість. Безліч випадків, безліч дрібничок свідчили про те, як погано ставиться до неї Моїна, і цю невдячність мати сприймала як кару господню. Вона намагалась виправдати дочку, говорячи собі, що це воля провидіння, і благословляла руку, яка вдарила її. Того ранку маркізі згадалося усе-усе, і на серці в неї було так тяжко, що від найменшої неприємності чаша її страждань могла переповнитись. Холодний погляд, мабуть, убив би сьогодні маркізу. Описувати всі ці домашні неприємності — справа невдячна, але, думаю, досить згадати про кілька таких випадків, і все буде ясно.

Так, наприклад, маркіза стала погано чути, але ніяк не могла домогтися, щоб Моїна говорила з нею голосніше; а коли якось із наївністю, притаманною людям недужим, пані д'Еглемон попросила дочку повторити фразу, якої не розчула, графиня підкорилась, але з таким невдоволеним виразом, що мати ніколи більше не зверталася до неї з цим скромним проханням. Тепер, коли Моїна розповідала про щось або просто розмовляла, маркіза намагалася присунутися до неї ближче. Та нерідко дочку дратувала материна недуга й у своїй легковажній жорстокості вона сердилась і втрачала терпець. Ця образа — а їх було безліч — вражала матір у саме серце. Такі дрібнички, можливо, не впали б у вічі людині сторонній, бо тільки жінка здатна їх помітити. Так, коли одного дня пані д'Еглемон сказала, що в неї була з візитом княгиня де Кадіньян, Моїна вигукнула: "Невже вона приїхала заради вас?" Графиня вимовила ці слова з таким виразом, таким тоном, вона вклала в них стільки зарозумілого подиву і витонченої зневаги, що молоду людину з чуйним серцем це навело б на думку про те, як гуманно чинять дикуни, вбиваючи старих свого племені, коли ті не втримуються за гілку розгойдуваного з усіх сил дерева. Пані д'Еглемон підвелась, усміхнулася й пішла, щоб тихенько поплакати в самотині. Люди добре виховані, а надто жінки, вміють приховувати свої почуття і про їхню сердечну муку з виразу обличчя здогадається лише той, кому довелося спізнати в житті не менше горя, ніж спізнала його ця нещаслива мати. І ось коли пані д'Еглемон сиділа в саду, пригнічена спогадами, одна з таких ніби

незначних образ видалася їй особливо нелюдською, особливо жорстокою, і тепер як ніколи вона збагнула, що за милими усмішками Моїни ховається відверта зневага до матері. Але сльози в неї відразу висохли, коли вона почула, як відчиняються віконниці у доччиній спальні. Пані д'Еглемон швидко рушила до тих вікон, ідучи доріжкою, що бігла попід ґратчастою огорожею, біля якої вона недавно сиділа. Мимохідь вона звернула увагу на те, що садівник старанно посипає піском занедбану останнім часом алею. Коли пані д'Еглемон підійшла до вікна, віконниці раптом зачинилися.

— Моїно! — покликала вона.

Ніхто не відповів.

— Графиня у маленькій вітальні, — сказала покоївка, коли маркіза увійшла в дім і запитала, чи дочка уже прокинулася.

Пані д'Еглемон була така схвильована, а в голові у неї вирувало стільки думок, що вона не звернула уваги на деякі дивні обставини. Вона швидко пройшла до маленької вітальні й справді застала графиню там; Моїна була у пеньюарі, в чепчику, недбало накинутому на розпущені коси, в нічних капцях; на поясі в неї висів ключ від спальні. Обличчя було насуплене і палало гнівним рум'янцем. Вона сиділа на дивані й, здавалося, про щось думала.

— Навіщо мене турбують? — сердито вигукнула Моїна. — А це ви, мамо? — неуважно кинула вона, урвавши саму себе.

— Так, дитино, це я, твоя мати...

Тон, яким пані д'Еглемон вимовила ці слова, свідчив про бажання поговорити відверто і про те внутрішнє хвилювання, що його іноді називають "святим хвилюванням", і точніше його не назвеш. Справді весь її вигляд свідчив, що вона прийшла виконати священний обов'язок

матері; навіть Моїна була вражена, і на її обличчі відбилися водночас почуття поваги, тривога, сором. Маркіза причинила за собою двері. Щоб потрапити до вітальні, треба було пройти через кілька кімнат, і кроки вони почули б. Отже, мати й дочка лишилися на самоті, в цілковитій безпеці від чиєїсь нескромної цікавості.

— Дочко моя, — почала маркіза, — мій обов'язок відкрити тобі очі. Ти сама себе наражаєш на небезпеку — це найгрізніша небезпека з тих, які загрожують нам, жінкам. Думаю, ти неумисне потрапила у таке становище, і я хочу поговорити з тобою не як мати, а як твій друг. Звичайно, ти тепер жінка заміжня і вільна у своїх вчинках, ти повинна звітувати за них лише перед своїм чоловіком… Але я так рідко давала тобі відчути владу матері (і в цьому, мабуть, моя помилка), що маю право зажадати, аби ти хоч раз прислухалася до моїх слів, бо нині ти потребуєш моєї поради. Подумай, Моїно, про те, що я видала тебе заміж за чоловіка обдарованого, чоловіка, яким ти можеш пишатися, і ти повинна…

— Годі, мамо! — сердито вигукнула Моїна. — Я знаю, що ви скажете… Ви хочете вичитати мені за Альфреда…

— Ви цього так легко не вгадали б, Моїно, — суворо зауважила маркіза, ледь стримуючи сльози, — якби самі не відчували…

— Що ви маєте на увазі? — згорда кинула графиня де Сент-Ерен. — В решті решт, мамо…

— Моїно! — вигукнула пані д'Еглемон, роблячи над собою нелюдське зусилля. — Ви повинні уважно вислухати те, що я вам зараз скажу…

— Я слухаю, — мовила графиня, схрестивши руки, і в її удаваній покірливості був явний виклик. — Дозвольте тільки, мамо, — сказала вона з дивовижною холоднокровністю, — я подзвоню Поліні й відішлю її.

Вона подзвонила.

— До чого тут Поліна, дочко, вона ж не може почути нашої розмови…

— Одну хвилинку, мамо, — урвала її графиня таким нетерплячим тоном, що маркіза здригнулася. — Я повинна…

Вона замовкла, бо увійшла покоївка.

— Поліно, сходіть самі до Бодрана й довідайтеся, чому досі не прислали мені капелюшок…

Вона всілася зручніше і пильно подивилася на матір. Серце в маркізи мало не розривалося, очі були сухі, й вона переживала хвилювання, гіркоту якого зрозуміє лише мати. Вона заговорила про небезпеку, яка загрожувала дочці. Та чи графиня образилася, що мати з підозрою ставиться до її взаємин із сином маркіза де Ванденеса, чи їй просто захотілось утнути одну з притаманних молодості навіжених витівок, але вона скористалася з того, що мати на мить замовкла, і зауважила із силуваним сміхом:

— Мамо, а я думала ти ревнуєш тільки до його батька…

На ці слова пані д'Еглемон заплющила очі, опустила голову і тихо зітхнула. Потім звела очі догори, ніби скоряючись неподоланному почуттю, яке спонукає нас звертатися до Бога в ті хвилини, коли в нашому житті відбуваються трагічні злами, а тоді подивилась на дочку, і погляд її був сповнений грізної величі та глибокого смутку.

— Дочко моя, — сказала вона зміненим, журним голосом, — ви невблаганні до своєї матері, невблаганніші, ніж чоловік, якого я скривдила, і, мабуть, невблаганніші, аніж сам Бог, перед чиїм судом я незабаром стану.

Пані д'Еглемон підвелася. В дверях вона обернулась, але помітивши в очах дочки лише подив, вийшла і ледве доплентала до саду, де сили покинули її. Гострий біль шпигнув їй у серце, і вона опустилася на лаву. Її погляд ковзнув по піску, і вона помітила там свіжий слід — виразний слід чоловічих чобіт. Сумніву не лишалося — її дочка загинула. Тепер маркіза зрозуміла, з яким дорученням відіслали Поліну. Слідом за цим відкриттям у голові маркізи промайнув ще страшніший здогад: вона зрозуміла, що син маркіза де Ванденеса знищив у серці Моїни пошану, яку дочка повинна відчувати до матері. Їй ставало все гірше і непомітно для себе вона знепритомніла й ніби заснула.

Молода графиня подумала, що мати розмовляла з нею занадто різко, але вирішила піти на замирення — увечері вона просто буде з нею трохи ласкавіша та уважніша. Почувши в саду жіночий крик, вона недбало вихилилася з вікна, і саме в цю мить Поліна, яка вийшла в сад, підхопила маркізу на руки й почала кликати на допомогу.

— Не злякайте дочки, — такими були останні слова матері.

Моїна побачила, як несуть її матір, бліду, нерухому, побачила, що вона ледве дихає, але ворушить руками, ніби намагається чи то когось відштовхнути, чи то щось сказати. Приголомшена цією картиною, молода жінка вибігла назустріч, допомогла покласти матір на свою постіль, роздягти її. Вона відчувала свою провину, і це гнітило її. В смертну годину вона зрозуміла матір, але вже нічого не можна було залагодити. Їй хотілося залишитися наодинці з матір'ю; і коли всі вийшли з кімнати, коли вона відчула, як холоне в її пальцях рука, що все життя її пестила, вона залилася слізьми. Плач дочки привів маркізу до тями, і мати змогла востаннє подивитись на свою дорогу Моїну. А коли з ніжних напівоголених грудей Моїни вихопилися ридання, мати всміхнулася своїй дитині. Ця усмішка довела молодій матеревбивці, що материнське серце — незглибиме усепрощення.

Як тільки в домі стало відомо про те, що маркіза д'Еглемон при смерті, послали верхових по лікаря, по хірурга та по маркізиних онуків.

Вдова Гюстава з дітьми прибула водночас із лікарями. Біля дверей спальні зібрався цілий гурт людей — родичі, слуги. Всі були стривожені й мовчали. Нарешті молода маркіза, не чуючи із спальні жодного звуку, тихо постукала в двері. Моїна, опам'ятавшись від тяжкої задуми, розчахнула обидві стулки дверей, обвела присутніх невидющим поглядом, і її розгублений, пригнічений вигляд був красномовніший за слова. Побачивши ще живе втілення гіркого каяття, всі наче заніміли. Крізь двері було видно ноги маркізи — закляклі, судомно випростані на смертному ложі. Моїна прихилилася до одвірка, подивилася на родичів і глухо сказала:

— Нема в мене більше матері!

Париж, 1828–1844 рр.

Примітки

1

Під вербою (іт.).

2

Я цариця, я воячка! (іт.)

3

"Te Deum laudamus" — "Тебе, Боже, хвалимо" — католицька молитва (латин.).